

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ  
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

---

---

FİKRƏT CAHANGİROV

**DİL VƏ MƏDƏNİYYƏT**

*(Magistratura pilləsi üçün dərslək)*

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin  
30 April 2014-cü il tarixli, 510 sayılı əmri  
ilə dərsliyə nəşr hüququ (qrif) verilmişdir.*

- 20196 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

İşlər İdarəsi

**PREZİDENT KİTABXANASI**

“Elm və təhsil”

Bakı – 2014

**Elmi redaktor:** **A.A.Axundov**  
AMEA-nın həqiqi üzvü,  
əməkdar elm xadimi

**Rəyçilər:** **D.N.Yunusov**  
Filologiya elmləri doktoru, professor,  
ADU-nun Elmi işlər üzrə prorektoru

**İ.M. Tahirov**  
Filologiya elmləri doktoru,  
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik  
İnstitutunun şöbə müdiri

**Fikrət Cahangirov.**

*Dil və mədəniyyət (Magistratura pilləsi üçün dərslük).*  
Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 308 səh.

*Dərslük antroposentrik paradiqma prizmasından dil və mədəniyyətin əlaqəsi məsələlərinə həsr olunmuşdur.*

*Kitab magistrələr, doktorantlar, müəllimlər və eləcə də geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.*

978-9952-8142-55

© «Elm və təhsil», 2014

## Kitabın içindəkilər

<b>Giriş</b>	8
<b>Mövzu 1. Paradiqmaların dilçilikdə dəyişməsi. Biliklərin yeni paradiqması və orada "Dil və mədəniyyət" in yeri.</b>	15
1.1. Dilçilikdə antroposentrik paradiqma və orada "Dil və mədəniyyət" in yeri	15
1.2. Dil və mədəniyyətin digər linqvistik fənlər sırasında yeri	19
<b>Mövzu 2. Dünya elmində "Dil və mədəniyyət" probleminin tədqiqi tarixinə baxış. Dünyanın konseptual və dil mənzərəsi</b>	21
2.1. "Dil və mədəniyyət" probleminin tədqiqi tarixinə baxış	21
2.2. Dünyanın konseptual və dil mənzərəsi	28
2.3. Etnik mentalıq, dünya mənzərəsi və dil	32
<b>Mövzu 3. "Dil və mədəniyyət" in əsas anlayışları</b>	35
3.1. Mədəniyyət mənalarının dünyası kimi	35
3.2. Etnik Mentalıq	40
<b>Mövzu 4. Dil mahiyyətinin linqvokulturoloji təhlili</b>	46
4.1. Region dilinin linqvokulturoloji təsviri	46
4.2. Ədəbi dil – elitar mədəniyyət kimi	47
4.3. Arqo altmədəniyyət kimi	49
4.4. Metafor mədəniyyət daşıyıcısı kimi	50
4.5. Simvol – mədəniyyətin stereotipləşmiş hadisəsi kimi	54
4.6. Rənglərin mənaları	61
4.7. Stereotip mədəni mühitin obyekt kimi	63

<b>Mövzu 5. Linqvistik Antropologiyanın əsasları</b>	68
5.1. Linqvistik nisbilik	70
5.2. Sepir-Uorf fərziyyəsi	71
<b>Mövzu 6. Dil və kultural mənə</b>	76
6.1. Kultural fərziyyələr	76
6.2. Genişlənmiş və keçmə mənə: Metafor və metonimiya	80
<b>Mövzu 7. Mənə işarə kimi</b>	89
7.1. Linqvistik işarə	89
7.2. İşarələrin mənası	90
7.3. Kultural kodlaşdırmalar	91
7.4. Semantik koheziya	94
7.5. İşarələrin qeyri-ixtiyarı təbiəti	96
7.6. Simvollar	97
<b>Mövzu 8 Mənə hərəkət kimi</b>	100
8.1. Situasiyanın konteksti, mədəniyyətin konteksti	100
8.2. Gözləntilərin strukturları	101
8.3. Replika və situativ hökmlərin kontekstuallaşması	102
8.4. Praqmatik koherensiya	104
8.5. Əməkdaşlıq prinsipi	108
8.6. İştirakçıların rolları və mədəniyyətin qarşılıqlı konstruksiyası	109
<b>Mövzu 9. Linqvokulturoloji tipajlar</b>	114

<b>Mövzu 10. Danışığ aktları</b>	125
10.1. <i>Narrativlər</i>	128
10.2. <i>Qaydalar</i>	132
10.3. <i>Salamlaşma</i>	133
10.4. <i>Üzrxahlıqlar</i>	134
<b>Mövzu 11. Etnoqrafiyaya dair ümumi prinsiplər</b>	139
11.1. <i>Etnoqrafiya nədir?</i>	139
11.2. <i>Etnoqrafik metodlar</i>	140
11.2. <i>İnsanları cəmiyyətdə öyrənmək</i>	142
11.3. <i>Ünsiyyətin etnoqrafiyası: məkan, iştirakçılar, mövzu və məqsəd</i>	143
11.4. <i>Etnoqrafiyanın strukturu: Məkanlar</i>	146
11.5. <i>İştirakçılar</i>	149
11.6. <i>Müraciət formaları</i>	150
11.7. <i>Əvəzliliklər</i>	154
11.8. <i>Mövzu və məqsədlər</i>	159
<b>Mövzu 12. Danışığ dili, şifahi mədəniyyət (danışığ mədəniyyəti)</b>	121
12.1. <i>Nitq və yazı</i>	121
12.2. <i>Status (ictimai vəziyyət) göstəriciləri</i>	166
12.3. <i>İctimai mövqelər</i>	167
12.4. <i>Şəxsiyyətin (simanın) qorunması</i>	172
<b>Mövzu 13. Qarşılıqlı söhbətin təşkili</b>	173
13.1. <i>Mədəniyyətlərarası kəsişmənin müxtəlifliyi</i>	174
13.2. <i>Eynizamanlı söhbət</i>	177
13.3. <i>Ritorik strategiyalar</i>	180

13.4. <i>Danışiq aktları, əməkdaşlıq prinsipləri və nəzakətlilik</i>	184
13.5. <i>Əməkdaşlıq Prinsipi (The Cooperative Principle)</i>	186
<b>Mövzu 14. Danışiq dili postulatları</b>	188
14.1. <i>Direktivlər</i>	192
14.2. <i>Kontekst daxilində direktivlər və cavablar</i>	200
14.3. <i>Telefon söhbəti</i>	202
14.4. <i>Nəzakət qaydaları və ya nəzakətlilik haqqında nəzəriyyələr</i>	209
<b>Mövzu 15. Dil və mədəni kimlik</b>	212
15.1. <i>Mədəni kimlik</i>	212
15.2. <i>Mədəni stereotiplər</i>	214
15.3. <i>Milli kimlik əlaməti kimi dillərin çarpazlaşması</i>	217
15.4. <i>Linqvistik millətçilik</i>	220
15.5. <i>Standart dil, mədəni totem</i>	222
15.6. <i>Linqvistik və mədəni imperializm</i>	224
15.7. <i>Dil daşıyıcısı kimdir?</i>	225
15.8. <i>Mədəni əsillik, mənsubluq</i>	226
15.9. <i>Çarpaz mədəniyyət, qarşılıqlı mədəniyyət və multikulturalizm</i>	228
15.10. <i>Tanınma siyasəti</i>	229
<b>Mövzu 16. Sosial seqmentləşmə və linqvistik variasiya: siniflər və irqilər</b>	232
16.1. <i>Sosial təbəqələşmə</i>	233
16.2. <i>Kasta</i>	234
16.3. <i>Sinif</i>	236
16.4. <i>Sinif və Şəbəkə</i>	238

16.5. <i>Sinif əsaslı şifrələr (kodlar)</i>	238
16.6. <i>İrqi: Afrika əsilli Amerikalıların danışdığı ingilis dili</i>	244
16.7. <i>Qara Amerikalıların danışiq dilinin quruluşu</i>	246
16.8. <i>Şərait və kontekst</i>	248
<b>Mövzu 17. Danışiq üslubu</b>	262
17.1. <i>Nəqlətmə üslubu</i>	265
17.2. <i>Müsaibələr</i>	266
17.3. <i>Müsaibənin mədəni ekologiyası</i>	268
17.4. <i>Yerli dillərin müəyyən edilməsi və istifadəsi</i>	270
17.5. <i>Yazılı ünsiyyət</i>	273
<b>Mövzu 18. Qeyri-verbal (sözsüz) ünsiyyət</b>	276
18.1. <i>Qeyri-verbal hərəkətlər</i>	276
18.2. <i>Sükutun mənası</i>	282
<b>Mövzu 19. Çap dili, yazı mədəniyyəti</b>	287
19.1. <i>Yazılı dil, mətn mədəniyyəti</i>	287
19.2. <i>Çap və hakimiyyət</i>	289
19.3. <i>Yazının ictimai tərtibatı</i>	290
19.4. <i>Mətn və Diskurs</i>	292
19.5. <i>Fon biliyi, köhnə mətn, nöqtəyi-nəzər</i>	296
19.6. <i>Janr</i>	298
<b>Ədəbiyyat</b>	301

“Dil və mədəniyyət” fənni başlıca olaraq insanların həqiqəti dərk etmək yolundakı kateqoriyalardan və dil ilə təfəkkür arasındakı əlaqədən bəhs edir. Bu fənn eyni zamanda mədəniyyət ilə şəxsiyyət arasındakı qarşılıqlı əlaqənin məhsulu olaraq dil ilə bağlıdır.

Hər hansı bir xarici dili müəyyən bir icmanın danışq mədəniyyətinə müraciət etmədən öyrənmək çox nadir hallarda baş verə bilər. Bu kursun məqsədi həm praktiki xarici dili, həm dil nəzəriyyəsini və həm də mədəniyyəti bir araya gətirməkdən ibarətdir. Belə ki, bu fənn mədəniyyətin tədqiqini dilə, dilin tədqiqini isə mədəniyyətə gətirir və bununla da dili öyrənənlər dilçiliyi dil ilə mədəniyyətin vəhdəti kimi qəbul edirlər.

Dil insan davranışının ayrılmaz bir hissəsidir. O, insanlar arasında qarşılıqlı ünsiyyətin əsas vasitəsidir. Danışan şəxslər dildən ona görə istifadə edirlər ki, öz düşüncələrini, hisslərini, niyyətlərini digər dili danışanlara, digər dili danışanlar isə başqalarına çatdırsınlar. Dil müsahibləri dinamik və qarışıqlı yolla bir proses halında birləşdirir. Biz insanları, onların nə dedikləri və necə dedikləri əsasında öyrənirik.

Dil insanların danışması vasitəsilə zənginləşir. Dilin bu cür istifadəsi və semaların ötürülməsi *situativ, sosial və kultural mənə* daşıyır. *Situativ mənalar* dildə mövcud olan dil formaları vasitəsilə ötürülür və ya müxtəlif kontekslərdə onlar dildən kənar edilir. Məsələn, formal müsahibələrdə danışanlar ayrı-

ayrı səsləri aydın tələffüz edir, onlar öz nitqlərində slenq və jarqon sözlərdən yan keçirlər və müvafiq qrammatik konstruksiyalardan istifadə edirlər. *Sosial mənalar* icma daxilində müxtəlif qruplar tərəfindən seçilmiş linqvistik alternativlər vasitəsilə siqnallaşdırılır. Məsələn, qadınlar və kişilər səsləri müxtəlif şəkildə tələffüz edə bilərlər; işçilər xüsusilə də vəzifə sahibləri xüsusi terminologiyadan və jarqondan istifadə edə bilərlər. Müxtəlif sosial siniflərin üzvləri tipik olaraq daha çox mürəkkəb cümlə tiplərindən istifadə edirlər. Nəhayət, *kultural mənalar* sözlərin simvolik mənalarında və ya müsahiblərin söhbət zamanı üstünlük verdikləri kommunikativ davranış vasitələrində özünü göstərir.

Nitq elə bir aktdır ki, onun vasitəsilə mənə kontekstə uyğun olaraq təşkil edilir. Etnoqrafik cəhətdən onun mürəkkəb funksiyaları ən mükəmməl şəkildə özünü göstərir. Etimoloji kommunikasiya nitqin təhlilini, situasiyanın məzmununu və nitqdə kultural normanın səviyyəsinin təhlilini özünə daxil edir. Nitq ilə mədəniyyət arasında olan əlaqənin vacibliyini ön plana çəkən etnoqrafik perspektiv dilçiliyin bütün sahələri üçün vacibdir. Buraya həm nitqin və cümlənin quruluşu, məzmunu, eləcə də antropoloji və sosioloji sahələrdə kultural normaların analizi daxildir. Bu dilçiyə imkan yaradır ki, sözlər və qrammatik konstruksiyalar vasitəsilə ilə ifadə olunan mənaların sosial və kultural səviyyəsini müəyyənləşdirə bilsin. Bu eyni zamanda imkan verir ki, hər hansı bir antropoloq və sosioloq bütün insanların fəaliyyətini ünsiyyət vasitəsilə qiymətləndirə bilsin. Sosial sahə ilə məşğul olan alimlər insanların öz həyatlarını necə təşkil etmələrini, iş fəaliyyətini yerinə yetirmələrini, dini ibadət ilə məşğul olmalarını məhz insanların bir-biri ilə necə danışa bilmə ehtiyacları vasitəsilə öyrənirlər.

*Dil, mədəniyyət və kommunikativ mənə* arasındakı əlaqələri aydınlaşdırmaq daha maraqlıdır. Burada kultural kontekst

daxilində dilin sosial funksiyası özünü göstərir və aktiv şəkildə realizə olunur. Kultural model hər hansı bir reallığın konstruksiyasıdır ki, o yaradılır, digərləri ilə bölüşdürülür və hər hansı bir qrupun üzvləri vasitəsilə bir-birinə ötürülür. Ola bilər ki, o eksplisit formada nitqdə iştirak edən üzvlər tərəfindən bir-birinə ötürülməsin. Lakin bununla belə ondan davranışa istiqamət vermək və onu qiymətləndirmək üçün istifadə edilir. Məsələn, bütün mədəniyyətlərdə insanlar öz dünyagörüşlərinin miqyasına və fiziki kainatın quruluşuna görə modellər qurur, öz cəmiyyətlərinin fəaliyyəti və quruluşunu, xalqların bir-biri ilə qarışıqlı şəkildə yaşayışlarını və onların bir-biri ilə münasibətlərini tənzim edən normalar işləyib hazırlayırlar. Çünki kultural modellər insanlar arasında bölüşdürülür və onlar cəmiyyətin üzvləri tərəfindən təbii, məntiqi, lazımlı və hüquqi bir sənəd kimi qəbul edilir. Onlar artıq davranışın bazasına çevrildikdən sonra sadəcə olaraq kultural cəhətdən uydurulmuş bir şey deyil, həyatın təbii qanunu hesab edilir.

İnsanlar müəyyən bir mədəniyyət daxilində öz dünyaları haqqında müəyyən uydurmalara şərik olsalar da, demək olmaz ki, onlar həmcins qruplardır. İnsanlar gender, yaş və cəmiyyətdəki statuslarına görə bir-birindən fərqlənirlər. Buna əlavə olaraq sinfi, irqi və etnik fərqlər ən müasir millətlərdə də fərqləndirici seqmentlər kimi istifadə edilir. Bütün bu amillər kommunikativ davranışın rəngarəngliyinə gətirib çıxarır və müxtəlif qrupa aid olan davranış formalarını müxtəlif insanlar arasında qiymətləndirməyə kömək edir. Sosial fərqlər və ünsiyyətlər arasındakı qarşılıqlı əlaqələr bir çox məsələlərlə bağlı mövzularda bir-birinə uyğun gəlir. Söhbət müəyyən bir *nitq icması* daxilində baş verir. Bir çox tədqiqatçılar belə bir icmanı müəyyənləşdirməkdə çətinliklə rastlaşırlar. Leonard Blumfeld *nitq icmasını* "nitq vasitəsilə bir-biri ilə ünsiyyət yaradan insan qrupu" adlandırır (1933, səh.42). L.Blumfeld göstərir ki, həmin

insanlar eyni dildə danışıqları ilə bərabər nəyin "uyğun" və nəyin "qeyri-müvafiq" olduğunu bir-biri ilə razılaşıdırırlar. Dell Himes belə bir faktı vurğulayır ki, nitq icmasının üzvləri bir-biri ilə dildə istifadə edilən normalar vasitəsilə birləşirlər. Nitq icmasının üzvü o şəxsdir ki, təkcə o, dili bilmir, eyni zamanda nəyin necə demək lazım olduğunu da bilir... Nitq formasının qrammatik bilgisini bilmək o qədər də əhəmiyyətli deyil. Elə adamlar vardır ki, qrammatik cəhətdən onun ingilis dilini mən aydınlaşdırırsa bilərəm, lakin onun ifadə etdiyi mənanı aydınlaşdırırsa bilmərəm (1974, səh.51).

*Nitq icmasını* müzakirə edərkən Vilyam Labov nitq icması üzvləri tərəfindən qəbul edilmiş sosial normalara xüsusi üstünlük vermişdir: "Hər hansı bir *nitq icması* eyni formalardan istifadə edən natiqlər qrupu kimi qəbul edilə bilməz; ən yaxşı halda həmin qrup dillə bağlı eyni normaları qəbul edən qrup hesab edilməlidir... O qrup ki, dillə bağlı bir sıra sosaial münasibətləri paylaşır" (1972, səh.158, 248).

Bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərən adamlara diqqəti cəlb etmək məqsədilə Lesli Milroy və Ceymz Milroy *nitq şəbəkəsi* konsepsiyasını inkişaf etdirmişlər (Milroy and Milroy 1978; Milroy 1980). *Nitq şəbəkəsində* olan adamlar bir-biri ilə müntəzəm əlaqə saxlayırlar, baxmayaraq ki, onların qarşılıqlı əlaqəsinin tezliyi və cəmiyyətlərinin gücü biri digərindən fərqli şəkildədir. Belə ki, adamlar "*sıx şəbəkə*" daxilində gündəlik əlaqədə olurlar. Ola bilər ki, onlar daha çox vasitələrlə bir-birilə əlaqədar olur, yəni onlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqələr qurur, eyni qonşuluqda yaşayır və birlikdə işləyirlər. Bundan başqa icmaya üzv olan şəxslər də bir-birilərini tanıyırlar. Lakin "*zəif şəbəkə*" daxilində olan adamlar birincilərə nisbətən daha az ünsüyyət əlaqələrinə malikdir və üzvlər bir-birilərini yaxşı tanıyırlar.

Sıx şəbəkə daxilində olan adamlara uyğun çıxış etmələri üçün təzyiqlər edilir, çünki onların hamısı eyni dəyərlərə malik-

dir və hər hansı bir individumun davranışı asanlıqla fərqləndirilir. Nitq icmasının üzvləri normalara riayət etdikdə çalışırlar ki, aralarında az fərq olsun (*Milroy and Milroy 1992, səh.13*). Əksinə, *zəif şəbəkə* daxilində olan üzvlər dəyərləri əməli fəaliyyətlərinin tərkib hissəsi kimi qəbul etmirlər, çünki zəif şəbəkəyə malik olan nitq icmasının elə bir mexanizmi yoxdur ki, normalara əməl etməyən ayrı-ayrı fərdi adamlara sanksiyalar tətbiq etsin. Belə ki, nitq icmasının daxilində kultural modellərin uyğunlaşdırılmasına istər şüurlu, istərsə də qeyri-şüurlu səviyyədə təzyiqlər edilmir.

*Nitq şəbəkəsi konsepsiyası* əhəmiyyətli, çünki o fikri faktiki danışanlar üzərində cəmləşdirir, nəzərət mexanizmi formalaşdırır və kiçik qruplar üzərində gündəlik fəaliyyəti normalaşdıran qaydalar müəyyənləşdirir. Nitq baxmayaraq ki, qeyri-şüurlu səviyyədə qiymətləndirilir, danışanlar qeyri-ixtiyarı olaraq özlərinin tərəf müqabillərinin hökmlərinə cavab verməli olurlar.

Fənnin tədrisi zamanı tez-tez dildən istifadə qaydalarına, nitq icması daxilindəki insanların danışmalarının qiymətləndirilməsinə, nitq şəbəkəsinə, onların sosial və kultural inamlarının qiymətləndirilməsinə, cəmiyyətin necə qurulmasına, cəmiyyət daxilindəki insanların bir-biri ilə necə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi prinsiplərinə qayıdacağıq.

Dil, mədəniyyət və ünsiyyətin tədqiqi 2 fərqli, lakin müqayisəli metodologiyaya əsaslanır. Onlardan birincisi *etnoqrafik və ya etnolinqvistik yanaşmadır* ki, o insanların gündəlik fəaliyyətlərində istifadə etdikləri və icma daxilindəki insanların davranış nöqtəyi-nəzərlərini başa düşməyə yönəlmiş texniki və antropoloji göstəricilərin əldə edilməsindən ibarətdir. Etnoloqlar müəyyən bir mədəniyyət daxilində necə xahiş etməyi, əmr verməyi və fikir söyləməyi başa düşməyə cəhd edirlər.

*Etnolinqvistik yanaşma* çərçivəsində dilin tədqiqi məzmunun təhlilini, uyğunluq normalarını, dil haqqında bilgini və onun istifadəsini əhatə edir. Kommunikativ davranışdakı bu kimi amillərin təhlili kultural modelləri açıb göstərir və öz mədəniyyəti daxilində insanları birləşdirən koqnitiv və konseptual əlaqələri nümayiş etdirir.

İkinci yanaşmaya əsasən davranış *sosiolinqvistik* bir aspekt-dir. Bu metoda linqvistik variasiyaları aşkar edən nümunələr daxildir. Dilin istifadəsindəki variasiya (variantlik) nitq situasiyalarındakı fərqlərdən törəyir və *nitq icması* daxilində olan fərqlər ünsiyyət vasitələrində əks edilir.

*Sosiolinqvistika* sahəsində mövcud olan başlıca fərziyyə ondan ibarətdir ki, iki proses dil ilə sosial amil arasında dinamik əlaqə funksiyasında fəaliyyət göstərir. Dil nöqtəyi-nəzərindən xalqlar arasında olan sosial fərqlər onların nitqlərində özünü biruzə verir və dilin istifadəsində baş verən bu kimi yayınmalar sosial seqmentasiyanı təşkil edir. Gender, yaş, sinif, region, irq, etniklik, peşə fəaliyyəti kimi amillər tez-tez linqvistik fərqlərə səbəb olur. Sosial amillər arasında olan qarşılıqlı əlaqələr və dildən istifadə bir neçə səbəbdən hədsiz dərəcədə bir-biri ilə ümumi cəhətlərə malikdir. Kiməsə sosiolinqvistik davranış "olduqca dəyişkəndir": bu o deməkdir ki, hər bir nitq icma tərəfindən qəbul edilən bütün rəngarəngliklərdən istifadə edir: tələffüz alternativlərindən, lüğətin istifadəsindən, fərqli cümlə quruluşundan və s. Bununla belə müəyyən bir halda seçilmiş nitq variantı əvvəlcədən təyin edilə bilməz. Ona görə də sosiolinqvistik "qaydalar" əslində qaydalardan çox ehtimala bənzəyir.

Sosiolinqvistik təhlildə üçüncü bir mürəkkəbləşmə kontekstin özündən ibarətdir. Nitq kontekstinin komponentləri, deyək ki, nitqi qurma, iştirakçılar, mövzular, məqsədlər bütövlükdə nitqə təsir edir. Bəzi mədəniyyətlərdə müxtəlif kontekstlərdə

istifadə edilmiş nitq üslubları bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Hətta müəyyən bir mədəniyyət daxilində bəzi adamlar baş vermiş müəyyən hadisələrə məzmun baxımından digərlərinə nisbətən daha çox həssas olurlar və müvafiq olaraq öz nitqlərini də bu səpkidə qururlar. Məzmunu qarşı olan həssaslıq gender və sinif kimi sosial amillərə aid ola bilər və ya o hər hansı bir fərdin müxtəlif tip situasiyalardakı iştirakına aid ola bilər. Sosiolingvistiklər ideal şəkildə baş verən kommunikativ davranışları saf-çürük edir və sonra çalışırlar ki, lingvistik variasiyalara səbəb olan müəyyənedici amilləri tədqiq etsinlər.

## **Mövzu 1**

### **Paradiqmaların dilçilikdə dəyişməsi. Biliklərin yeni paradiqması və orada "Dil və mədəniyyət" in yeri**

#### **1.1. Dilçilikdə antroposentrik paradiqma və orada "Dil və mədəniyyət" in yeri**

Problem qoyuluşunun modeli kimi paradiqma məsələsi 1962-ci ildə T.Kunun məşhur "Elmi inqilabların strukturu" kitabının işıq üzü görməsindən sonra tədqiqatçıların qarşısında durdu. T.Kun paradiqmaya tədqiqat fəaliyyətində müəyyən biliklərin məcmusu kimi baxılmasını təklif edirdi. Məlumdur ki, dilçilikdə (ümumiyyətlə humanitar elmlərdə) paradiqmalar bir-birlərini əvəz etmir, bir-birlərilə yanaşı və bir-birlərini inkar edərək mövcud olurlar.

Dilçilikdə müqayisəli-tarixi, struktur və nəhayət, antroposentrik paradiqmalar ayırd etmək mümkündür.

Müqayisəli-tarixi paradiqma dilçilikdə ilk elmi paradiqma idi və ya müqayisəli-tarixi metod dilçilik tədqiqatlarında ilk xüsusi metod idi. Bütövlükdə XIX əsr bu paradiqmanın üstünlüyü ilə müşayiət olundu.

Struktur paradiqma zamanı diqqət obyektə, əşyaya, ada yönəlmişdi. Məhz buna görə də söz əsas diqqət mərkəzində idi. Hətta, üçüncü minillikdə belə dili struktur paradiqma çərçivəsində tədqiq etmək davam etməkdədir. Struktur paradiqma



əsasında əvvəlki kimi dərslərlər və akademik qrammatikalar yazılır, müxtəlif məlumat nəşrləri çap edilir. Bu paradigma çərçivəsində aparılan fundamental araşdırmalar təkcə müasir tədqiqatçılar üçün də deyil, digər paradigmalarda çalışan gələcək nəsillər üçün çox qiymətli məlumatlar mənbəyidir.

Antroposentrik paradigmada insan dildə və dil insanda araşdırılır, çünki İ.A.Boaden de Kurtenenin sözlərinə görə "Dil yalnız müəyyən dil cəmiyyətini təşkil edən fərdin beynində, qəlbə və yalnız fərdin psixologiyasında mövcuddur".

Müasir dilçilikdə dilin antroposentrikliyi ideyası hakim mövqedədir.

Dil-mürəkkəb hadisədir. E.Benvenist bir neçə onillik bundan əvvəl yazırdı: "Dilin xüsusiyyətləri o qədər orijinaldır ki, əslində demək olar ki, dilin bir deyil, bir neçə strukturu var və bunların hər biri bütöv bir linqvistikanın əsası ola bilər. Dil insan birliyində çoxşaxəli hadisədir: o, hə sistem, həm antisistem, həm fəaliyyət, həm bu fəaliyyətin məhsulu, həm ruh, həm mövzu, həm təbii inkişaf edən obyekt, həm də nizamlanmış, özünü idarə edən hadisədir. O, həm törəmədir, həm də törədilmə və s. Bir-birinə əks tərəflərdən dilin bütün mürəkkəbliyini səciyyələndirərək biz onun mahiyyətini açırıq".

Dilin mürəkkəb mahiyyətini göstərmək üçün onu bir neçə şəkildə təqdim edirlər, çünki bu şəkillər ayrı-ayrılıqda dilin bütün tərəflərini dolğun göstərə bilməz: 1) dil-fərdin dili kimi 2) dil-dillər ailəsinin üzvü kimi 3) dil-struktur kimi 4) dil-sistem kimi 5) dil-tip və xarakter kimi 6) dil-kompüter kimi 7) dil-fikrin zəkası və "ruhun evi" kimi (M.Xaydeqer), yəni insan fəaliyyətinin kognitiv nəticəsi kimi. 7-ci mövqeyə görə dil 1-ci xalqın fəaliyyətinin nəticəsidir, 2-ci yaradıcı şəxsin və dili normalaşdıranların (dövlətin, normalar və qaydalar işləyən institutların) fəaliyyətinin nəticəsidir. XX əsrin sonunda bu şəkillərə biri də əlavə

olundu: dil mədəniyyətin məhsulu kimi, onun əsas hissəsi və yaşama şərti kimi, mədəni kodların formalaşması amili kimi.

Antroposentrik paradigma mövqeyindən insan dünyanı özünü dərk etməklə, özünün nəzəri və cismi fəaliyyəti ilə öyrənir.

Dünyanı insan prizmasından gördüyümüzün təsdiqi kimi bir çox metaforları misal gətirə bilərik: çovğun ətrafı bürüdü, səs yatdı, illər ötür, kölgə düşür, qəmə çəkilmiş.

Poetik obrazlar xüsusi təəssürat oyadır: dünya oyanıb silkələndi; göy üzü gülür; tozağacının sırğaları və s.

Həç bir mücərrəd nəzəriyyə aşağıdakı suala cavab verə bilməz: Nəyə görə hissi alov və məhəbbət mənşəli, ürəyin hərərəti, dostluğun istiliyi kimi düşünmək olar?

İnsanın özünü hər şeyin ölçü meyarı kimi düşünməsi ona belə nəticə çıxarmağa əsas verir ki, öz düşüncəsində antroposentrik nizam yaratsın və elmi səviyyədə təsdiq etsin. İnsan şüurunda olan bu nizam onun hərəkətlərinin motivini, mənəvi varlığını təyin edir. Bunların hamısını insanın nitqini, onun tez-tez işlətdiyi ifadələri tədqiq etməklə anlamaq olar.

Yəni, elmi paradigmanın formalaşması zamanı belə bir sual, fikir meydana çıxır: "Dünya əşyaların yox, faktların birləşməsidir". Dil tədricən faktlara, hadisələrə istiqamətləndirildi, diqqət mərkəzində isə fərdi dil daşıyıcısı durur. Yeni paradigma dilin öyrənilməsində yeni istiqamət və məqsədlər, yeni anlayışlar və üsullar nəzərdə tutur. Antroposentrik paradigmada predmetin qurulma üsulları və tədqiqat metod və prinsiplərinin seçilməsinə yanaşma dəyişdi.

Beləliklə, antroposentrik paradigmanın formalaşması ilə mədəni adətlərin və mədəniyyətin diqqət mərkəzində özünün bütün dəyişiklikləri ilə fərdi dil daşıyıcısı durdu.

Fərdi dil daşıyıcısı ünsiyyətdə çoxaspektli çıxış edir ki, bu da ünsiyyətin taktika və strategiyası ilə, kommunikatların sosial və psixoloji rolları ilə ünsiyyətə daxil edilmiş məlumatın mədəni

səviyyəsilə həmahəngdir. İnsan dünyanı yalnız özünü bu dünyadan təcrid etdikdə dərk edir, sanki "mən"i hər şeyə qarşı qoyur. Görünür, bizim idrak və dilimizin quruluşu belədir: hər hansı dünyanın mövcudluğunun qəbul edilməsini göstərir və subyektin dünyanı dərk etdirməsi faktından xəbər verir.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, yadda saxlamaq lazımdır ki, dilçilikdə tədqiqatçı ənənəvi struktur paradigması ilə çalışsa belə, antroposentrik paradigması ilə hesablaşmaya bilməz.

Beləliklə, antroposentrik paradigması insanı birinci yerə çıxarır, dil isə insan xüsusiyyətinin əsası hesab edilir.

Sözügedən paradigması çərçivəsində formalaşan müasir dilçiliyin əsas istiqamətləri - koqnitiv dilçilik, dil və mədəniyyətdir ki, "bunlar dildə mədəniyyət amili və insanda dil amilinə yönəlmişdir". Deməli, dil və mədəniyyət son onilliklərdə dilçilikdə inkişaf edən antroposentrik paradigmanın məhsuludur.

Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları - informasiya və onun insan beynində təkmilləşdirilməsi, biliklərin struktur anlayışı və onların insan şüurunda və dil formalarında təmsil olunmasıdır. Koqnitologiyayı təşkil edən koqnitiv dilçilik koqnitiv psixologiyanın insan şüurunda təkmilləşməsi, biliklərin struktur anlayışı və dil formalarında təmsil olunmasıdır. Koqnitologiyayı təşkil edən koqnitiv dilçilik, koqnitiv psixologiyaya insan şüurunun necə qurulmasını, insanın dünyanı necə dərk etməsini, dünya haqqında hansı məlumatların biliyə çevrilməsini, "mentallıq məkanı necə yaranır?" suallarına cavab verməyə çalışırsa, linqvokulturologiyaya diqqəti mədəniyyətdə insan və onun dilinə yönəldir. Burada bir çox suallara cavab verilməlidir: insan dünyanı necə görür, metafor və simvolun mədəniyyətdə rolu, əsrlər boyu dildə qorunub saxlanan frazeologizmlərin rolu və mədəniyyətdə təmsil olunması. Nəyə görə onlar insana lazımdır?

"Dil və mədəniyyət" fənni dili mədəniyyət hadisəsi kimi öyrənir. Bu milli dil prizmasından dünyaya baxışdır. Bütün dilçilik mədəni-tarixi məzmunla doludur, çünki onun əsas predmeti mədəniyyətin şərti və əsası olan dildir.

## 1.2. Dil və mədəniyyətin digər linqvistik fənlər sırasında yeri

Dil mədəniyyətlə sıx bağlıdır: o mədəniyyətə daxil olur, orda inkişaf edir. Bu ideyanın əsasında XX əsrin 90-cı illərində dilçilikdə formalaşan müstəqil istiqamət hesab olunan yeni "Dil və mədəniyyət" fənni meydana gəldi. Əgər mədəniyyətşünaslıq insanın təbiəti, cəmiyyəti, tarixi, incəsənəti və digər sosial və mədəni mühitin özünüdərkini tədqiq edirsə, dilşünaslıq dünyanın dil mənzərəsində əqli modellərdə əks olunan və möhkəmlənən dünyagörüşünü öyrənir. "Dil və mədəniyyət" in predmeti bir-birilə ünsiyyətdə və qarşılıqlı hərəkətdə olan həm dil, həm də mədəniyyətdir.

"Dil və mədəniyyət" dilçilik və kulturologiyanın kəşifdiyi bir nöqtədə əmələ gəlmiş və xalqın dilində möhkəmlənmiş mədəni təzahürləri tədqiq edən bir dilçilik sahəsidir.

Etnolinqvistik istiqamətdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onun əsasını Avropada V.Humboldt, Amerikada F.Boas, E.Sepir, B.Uorf qoymuşlar. Məhz etnolinqvistika öz diqqətini dil və mədəniyyətin əlaqəsinə, xalq adət-ənənələrinə, cəmiyyətin sosial strukturu və bütövlükdə milli əlaqələrin öyrənilməsinə yönəldən bir istiqamətdir. Etnos - öz yaranışları və tarixi müqəddəratı, dil birliyi, mədəni və psixi xüsusiyyətləri, qrup birliyi, özünüdərk etmə ilə bağlı insanların dili, mədəni-ənənəvi birliyidir. Etnik özünüdərk etmə etnos üzvlərinin qrup birliyini və oxşar birləşmələrdən fərqlərini anlamasıdır.

Müasir etnolinqvistikanın diqqət mərkəzində dilin leksik sisteminin müəyyən maddi və ya mədəni-tarixi kompleksləri ilə bağlı olan elementləri durur.

Sosiolinqvistika - tək bir nöqteyi-nəzərdən dil və cəmiyyət arasındakı əlaqələri (dil və mədəniyyət, dil və tarix, dil və etnos, dil və din) bütövlükdə isə müxtəlif sosial və yaş qruplarının dil xüsusiyyətlərini öyrənir.

Beləliklə, etnolinqvistika və sosiolinqvistika prinsipcə ayrı-ayrı elmlərdir. Əgər etnolinqvistika əsasən tarixi əhəmiyyətli faktlara söykənib müasir materialda bu və ya digər etnosun tarixi faktlarını tapmağa çalışırsa, sosiologiya yalnız bu günün materialını müzakirə edir, dil və mədəniyyət isə həm tarixi, həm də müasir dil amillərini mənəvi mədəniyyət prizmasından təhlil edir.

Dil mədəni əhəmiyyətli informasiyanın toplanması və qorunması vasitəsidir. Bəzən müasir dil daşıyıcılarına bu informasiya əsrlər boyu fərqli şəkildə və başqa formalarda üzə çıxa bilər, lakin o var və şüuraltı səviyyədə "işləyir".

Linqvoölkəşünaslıq və linqvokulturologiya onunla fərqlənir ki, linqvoölkəşünaslıq dildə öz əksini tapmış xüsusi milli reallıqları öyrənir. Bunlar ekvivalentsiz dil vahidləridir ki, onlarda verilmiş mədəniyyət hadisələrinin xüsusiyyətləri göstərilir.

"Dil və mədəniyyət"lə etnopsixolinqvistika sıx bağlıdır. Etnopsixolinqvistika müəyyən adətlə bağlı davranış elementlərinin nitq fəaliyyətində ortaya çıxmasını, müxtəlif dil daşıyıcılarının verbal və qeyri-verbal davranışının fərqi təhlil edir, eləcə də iki və çoxdilliliyi müxtəlif xalqların nitq davranış xüsusiyyətləri kimi öyrənir və s.

Etnopsixolinqvistikanın əsas tədqiqat metodu birləşmiş eksperimentdir, "Dil və mədəniyyət" isə psixolinqvistik metodlara əsaslanır, müxtəlif linqvistik metodlardan istifadə edir.

## **Mövzu 2**

### **Dünya elmində "Dil və mədəniyyət" probleminin tədqiqi tarixinə baxış. Dünyanın konseptual və dil mənzərəsi**

#### **2.1. "Dil və mədəniyyət" probleminin tədqiq tarixinə baxış**

Dilin fəal və konstruktiv xüsusiyyətləri haqqında, onun milli mədəniyyətə, psixologiya və yaradıcılığın formalaşmasına təsir göstərmək bacarığını I.Herder (1744-1803) və V. Fon Humboldt (1767-1831) tədqiq etmişlər.

I.Herder "Dilin yaranması traktatı"nda (1770) insanın dörd fundamental fenomenini birləşdirirdi: dil, mədəniyyət, cəmiyyət və milli ruh. Dilin yaranması mədəniyyətlə bağlıdır və cəmiyyətlə birlikdə inkişaf edir. Dilin mədəniyyət və cəmiyyətlə üzvi əlaqəsi onu milli ruhun mühüm komponenti edir.

Müxtəlif insan icmalarının müqayisəsi, onların mənəvi təşkilatlarının xüsusiyyətlərini açmaq məqsədi ilə V.Fon Humboldt 1795-ci ildən "müqayisəli antropologiya" ideyasını inkişaf etdirir. Onun təbirincə, dilin öyrənilməsi - insan sirrləri və xalqların xarakterinin ən məhsuldar həlli yoludur.

Dilin universallığı və yaradıcı gücü onun bütövlüyü və sistemliyi ilə müəyyənləşdirilmişdir. "Əgər dilin növü insan ağılında qoyulmasaydı, onu fikirləşmək mümkün olmazdı.

Dildə fərdi heç bir şey yoxdur, onun hər bir elementi özünü yalnız bütöv bir hissə kimi biruzə verir.

V.Fon Humbolt elə bir üsul kəşf etmək istəyirdi ki, onun köməkliyi ilə dilin orijinal birliyinə, eləcə də mədəniyyət fenomeninə yanaşmaq mümkün olsun.

“Dil və Mədəniyyət” probleminin həlli XIX əsrin ilk onilliklərində mifoloji məktəbin təsisçiləri Y.Qrimm qardaşlarının adı ilə bağlı olub və XIX əsrin 60-70-ci illərində F.I.Buslayevin, A.N.Afanasyevin və A.A.Potebnyanın əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. Mədəniyyətşünaslığın bir çox dilçilik sahələrində, ilk öncə isə leksikologiya və etimologiyada önəmli olmasını **“Sözlər və əşyalar”** adı ilə tanınan Avstriya məktəbi nümayiş etdirmişdir. V.Fon Humboldtun bir neçə əsas fikirlərini böyük rus dilçisi A.A.Potebnya (1835-1891) inkişaf etdirmişdir: “...Söz özünü tamamilə səciyyəvi xüsusiyyətləri olan, incəsənət əsərinə oxşar bir əsər kimi göstərir...” A.A.Potebnya insanın dil fəaliyyəti haqqında öz elmi işi üçün dominant, dünyanın yaradıcı biliyi və orijinal “bədiiliyin” prosesi kimi bir ideya yaratmışdır. “Dil insan üçün mümkün olan bütöv bir yaradıcılıqdır, elə ona görə də insan üçün bir məna kəsb edir...” A.A.Potebnyanın fikrincə, söz “təkcə hadisələrinə görə deyil, eləcə də birləşmə metoduna görə incəsənətə uyğun gəlir”. Sözdə üç ünsür olduğu kimi (səslənmə, məna və daxili forma), eləcə də hər hansı bir poetik əsərdə ona uyğun üç element vardır.

V.Fon Humboldt ideyalarını “Dil yaradıcılıq və inkişaf kimi” (1905), “Fransanın mədəniyyəti dilin inkişaf güzgüsündə” (1913), “Dildə ruh və mədəniyyət” (1925) kitablarında inkişaf etdirən estetik idealizm məktəbinin banisi alman filoloqu K.Fossler (1872-1949) dilin din, elm və poeziya ilə əlaqəsini tədqiq etdi. Bədii mətnləri və danışq nitqinin üslubi xüsusiyyətlərini K.Fossler mədəniyyətin tarixi kontekstində öyrənirdi. O, dil tarixinin mədəniyyət tarixi ilə necə birləşdiyini dəqiqliklə

izah etmişdir. Fossler dili mədəni-tarixi hadisə kimi qiymətləndirərək, mədəniyyət və xalqın tarixinin əlaqəsi olmadan tədqiq etməyin mümkün olmadığını qeyd etmişdir. Fossler və onun davamçıları elmin dil haqqında problemini genişləndirib zənginləşdirdilər. Onlar linqvistik üslubiyyəti yaratmağı, yazıçı dilini ümummillilə dillə nisbətdə öyrənməyi, milli ədəbi dilin inkişafında bədii ədəbiyyatın rolunu öyrənməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular. XX əsrin əvvəllərində məşhur Amerikan dilçisi E.Sepir (1884-1939) kimi, məşhur dilçilərdən heç biri belə çox və səmərəli “Dil və mədəniyyət” problemi ilə məşğul olmamışlar. Məsələn, onun “Dilçilik və mədəniyyətşünaslıq haqqında seçilmiş əsərləri”ni göstərmək olar (M.,1993). Bu əsər bizə bütövlükdə “Dil və mədəniyyət” problemini ətraflı təsvir etməyə imkan vermişdir.

Mədəniyyət nədir? E.Sepirin fikrincə, mədəniyyət-bizim yaşayış tərzimizi səciyyələndirən, praktiki bacarıq və ideyaların sosial ümumiliyidir. E.Sepirin başqa bir şərhinə görə, mədəniyyət cəmiyyətlə həyata keçirilən dəyərli seçimdir.

Hansı daha tez yaranmışdır: dil yoxsa mədəniyyət? E.Sepir hesab edirdi ki, dil mədəniyyətdən daha tez yaranmış və məna bildirmənin aləti sayılır.

Dil-mədəniyyətin yarısıdır, onun məhsulu və onun əsasıdır. Dil mədəniyyətdən asılı olmadan mövcud deyil. O, mədəniyyətin qırılmış bir hissəsi deyil, müəyyən vaxtda və müəyyən yerdə yaşayan xalq mədəniyyətinin vacib bir hissəsini toplayır. Dil, bütün nəsillərin yaratdığı nəhəng işlər, bütün incəsənətlər içərisində ən kütləvisidir. Sosial davranışın hər bir mədəni stereotipi, hər bir aktı komponent tərkibində kommunikasiyaya daxil olur. E.Sepir yekunda qeyd edir ki, dil-ciddi sosiallaşmış mədəniyyətin parçasıdır.

Dil və mədəniyyətin ümumi xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Birincisi, həm nitq, həm də mədəniyyət konseptual seçim tələb

edir. İkincisi, həm dillər, həm də mədəniyyətlər özü-özlərinə kifayət olurlar. Bu iki fenomenin fərqlərini E.Sepir belə ifadə etmişdir: mədəniyyəti cəmiyyətin nə etdiyi və necə fikirləşdiyini bilərək, dili isə cəmiyyətin nə fikirləşdiyini bilərək müəyyən etmək olur.

Dil və mədəniyyət necə əməkdaşlıq edir? Dil mədəniyyəti yığmaq və onu miraslaşdırmaq xüsusiyyətinə malikdir. E.Sepirin fikrincə, mədəniyyətin qorunmasının ən real yolu, “atalar sözləri, müalicəvi sehrlər, standart dualar, xalq rəvayətləridir”. “Daxili formalar”ın siyahısı bununla bitmir. Dil fərqləri-mədəniyyətdə olan fərqlərin sübutudur.

Dillər və mədəniyyətlər necə inkişaf edir? Dilin və mədəniyyətin inkişafı-müqayisə olunmaz və bir-birlərindən asılı olmayan proseslərdir. Mədəni dəyişikliklər dil dəyişikliklərindən daha böyük sürətlə baş verir. Cəmiyyətin mədəni təşkilatının birdən dəyişməsi dilin sürətlə inkişafı ilə müşayət olunur. İnkişafı bağlı sualların cavabını E.Sepir hər zaman axtarmışdır. O, deyirdi ki, mədəniyyət sahəsində olan dəyişikliklər hardasa-şüurlu proseslərin nəticəsidir, dil dəyişiklikləri isə şüur və iradə ilə nəzarət olunmayan daha incə psixoloji prosesdir.

*Lüğət mədəniyyətin güzgüsü kimi.* E.Sepirin fikrincə, lüğət əhəmiyyətli dərəcədə mədəniyyətin inkişafının səviyyəsini əks etdirməlidir. Lüğət həmişə dilin mənalı tərəfi kimi, cəmiyyətin mədəni fonunu əks etdirən simvolların yığını kimi özünü göstərir. Lüğətdə olan dəyişikliklər mədəni xarakter daşıyan bir çox səbəblərlə baş verir. Lüğət - milli mədəniyyətin ən emosional göstəricisidir və məna dəyişikliyi, köhnə sözlərin itməsi, yeni sözlərin yaranması, yaxud da başqa dillərdən alınması-bütün bunlar mədəniyyətin öz tarixindən irəli gəlir. Hər bir yeni mədəni dalğa özü ilə yeni leksik yük gətirir. E.Sepirin fikrincə, zəngin lüğət hər hansı bir mədəni kompleksli keçmişin ədalətli göstəricisidir.

*Mədəniyyət tarixinin öyrənilməsində dilçiliyin rolu.* Nə qədər ki, mədəniyyətin başa düşülməsi üçün dil simvolik bir rəhbərdir, o mədəniyyətin öyrənilməsində daha böyük məna kəsb edir.

Dil və mədəniyyət ayrı-ayrı vaxtlarda yaranmış elementlərdən ibarətdir. Əgər elm mədəniyyətdə olan dəyişiklikləri dildə olan dəyişikliklərlə birləşdirə bilərsə, onda o mədəniyyət elementlərinin nisbi yaş ölçü vahidi formasını alar. Dil məlumatlarının köməyi ilə mədəniyyət elementlərinin nisbi xronologiyasını yaratmaq olar. Göründüyü kimi, arxaik dil prosesi ilə əlaqədə olan mədəniyyət anlayışı özü köhnə bir anlayışdır.

Mədəni məna verən terminləri öyrənərək, elm dünyada olan yeni açılımların və ideyaların tarixini göstərə bilər. Dilçilərin və mədəniyyət işçilərinin fikrini ən çox cəlb edən dil qarşılığıdır. Başqa dillərdən gələn sözlərin hərtərəfli öyrənilməsi mədəniyyət tarixinə maraqlı şərh ola bilər. Mədəni təsirin istiqamətini söz mənşəyinin təhlili yolu ilə öyrənmək olar. İnandırıcı misal kimi E.Sepir leksikası mədəni əlaqədə son dərəcə təbəqələşmiş ingilis dilini, qədim latın dilini, orta əsrlər fransız dilini, yunan dili və muasir fransız dilini seçir. Leksikanın bu qatları müxtəlif xarici mədəni təsirlərin daha dəqiq sübutudur. Dilçilər və mədəniyyətşünaslar E.Sepirin qeydə aldığı paradoksa nəzər yetirməlidirlər.

Çox təəsüflər olsun ki, Amerikan linqvistləri tərəfindən qoyulan bir çox suallar hələ indiyə kimi öz həllini, ideyalar isə öz inkişafını tapmamışdır.

1941-ci ildə məşhur rus dilçisi Q.O.Vinokurun sonralar “Rus dilindən seçilmiş əsərlər”ə daxil olunmuş, “Dilin tarixi haqqında məsələlər” adlı proqram məqaləsi işıq üzü görmüşdür. O, məqalədə “Dil və mədəniyyət” problemi ilə bağlı bir sıra dərin ideyalar formalaşdırmışdır.

“Dil insan mədəniyyətinin şərti və məhsuludur” - bu Q.O.Vinokurun dilçilik konsepsiyasının əsas tezisidir. Dil yadigar olaraq mədəni inkişafın mərhələsini əks etdirən izləri saxlamaq bacarığına malikdir. Dil mədəni-tarixi kollektivin-xalqın mənəvi yaradıcılığının məhsullarından biridir - yazı, elm, incəsənət, dövlət, haqq, əxlaq ilə bir sırada durur və xüsusi yer tutur, çünki eyni zamanda başqa mədəni təşkilatların şərtini təşkil edir. Dil - nəinki xalq tarixinin güzgüsü, eləcə də bu tarixin hissəsi, xalq yaradıcılığının canlısıdır. Dil genezisinin xarakteri və səbəbi haqqında linqvistik sualı yalnız xalqın mədəni tarixindən bir məlumat bilərək həll etmək olar. Deyilənlərdən belə çıxır ki, dilin tarixi “bu terminin tamamilə dəqiq mənasında olan mədəni-tarixi elmdir”. Dilin öz əşyası ilə hər cür öyrənilməsi mədəniyyətə sahibdir. Dil, tarix və mədəniyyət ayrılmazdır, ona görə də kompleks şəkildə öyrənilməlidir. Konkret dil təkrar olunmaz tarixi əlamət kimi individual mədəni sistemə aiddir, ona görə də “bütöv həyati ifadə, münasibət və əlaqədə” öyrənilməlidir.

Məşhur fransız dilçisi E.Benvenist (1902-1976) dildə antroposentrik prinsip formalaşdırmışdır: dil insan ölçüsü ilə yaradılmışdır və bu miqyas dilin öz təşkilində həkk olunmuşdur və dil ona uyğun olaraq öyrənilməlidir. Alim kitabının əsas hissələrini “İnsan dildə”, “Leksika və mədəniyyət”, “Ümumi linqvistika” adlandırmışdır.

Dil və mədəniyyətin əlaqəsi haqqında akademik N.İ.Tolstoy da (1923-1997) öz məhsuldar fikirlərini bildirmişdir. Onun fikrincə, mədəniyyətə ilk öncə xalq mədəniyyəti və dilin əlaqələri, bütöv və yarınlın əlaqələri kimi baxıla bilər. Dil mədəniyyətin komponenti və yaxud mədəniyyətin aləti kimi qəbul oluna bilər və eyni zamanda mədəniyyətlə əlaqəsində bütövlükdə **avtonomdur**, mədəniyyətdən ayrı və yaxud mədəniyyətlə müqayisədə ekivalent və bərabər fenomen kimi

baxıla bilər. Mədəniyyətin və dilin, ən əsası isə konkret milli mədəniyyətin və konkret dilin müqayisəsi onların strukturunda funksional və sistem planında oxşarlıq aşkar olunub. Mədəniyyət strukturunun dil strukturu ilə oxşarlığı onda görünür ki, hər iki obyektə üslub janrını, sinonim, omonim, çoxmənalılıq faktlarını aşkar etmək olar. Dildə olduğu kimi, mədəniyyət tarixində də təsir prosesləri, mədəniyyətin mədəniyyətə təbəqələşməsi aşkar olunur. Xalq dilinə xas olduğu kimi, bütün xalq mədəniyyəti də dialektdir.

Müasir dövrdə “Dil və mədəniyyət” problemi ayrı-ayrı aspektlərdə, eləcə də “şəxsi/yad” aspektində araşdırılır. Dilə qruplaşmış stereotiplərin davranış aləti kimi, kodlaşdırma sistemi kimi və mədəni-semantik informasiyanın ötürülməsi kimi baxılır. Elə bir ehtimal var ki, öz yaranışının ilk vaxtlarından dilin birinci funksiyası cəmiyyətin mədəni fərqləndirilməsi, sonralar isə cəmiyyətin etnik, sosial fərqləndirilməsi funksiyası aktual hesab olunmuşdur.

XX əsrin ikinci yarısında dilin xarici dil kimi tədrisində “Dil və mədəniyyət” problemi daha da vacib sayılmışdır, çünki müəllimlər yalnız linqvistik məlumatların ötürülməsinin çatışmamazlığını hiss etmişlər. Fon bilikləri haqqında sual aktual olmuşdur. XX əsrin axırlarında “Dil və mədəniyyət” problemi tədqiqatlarda diqqət mərkəzinə keçir və dil haqqında elmin inkişafında əsas istiqamətlərindən biri olur. Müasir dilçiliyin ümumi antropoloji tərəfini idrak və mədəni aspektlər təşkil edir. Əgər əvvəllər dil və mədəniyyətin əlaqəsinə əlverişli baxılırdısa, indi isə bu əlaqə xüsusi ayrıca aspektdə tədqiq edilir.

## 2.2. Dünyanın konseptual və dil mənzərəsi

Dünya mənzərəsi (bəzən modeli) ideyası mentallıqla bağlıdır. Sepir-Uorfun fərziyyəsinə görə, dildə dünyanın "sadə" modelinin (dünya mənzərəsinin) əks olunması haqqında müddəa hal-hazırda hamı tərəfindən qəbul edilmiş kateqoriyalar sırasına aid edilmişdir. Dünyagörüşündən fərqli olaraq, "dünya mənzərəsi" - dünya haqqında dünyaya baxış biliklərinin məcmusu, insanın əldə etdiyi əyani təsəvvürlər toplusudur. Dünya mənzərəsi insanın dünya haqqında əyani təsəvvürü ehtiyacından yaranmışdır. Ehtimal edilir ki, dünya mənzərəsi – konkret gerçəklik və hər bir insanın orada konkret yeri haqqında sintetik panoram təsəvvürüdür.

Dünyanın hissi-məkan, mənəvi-mədəni, metafiziki mənzərələrini ayırmaq olar. Eyni zamanda dünyanın fiziki, bioloji və fəlsəfi mənzərələrindən də bəhs edirlər.

"Dünyanın dil mənzərəsi" anlayışı bir sıra terminlərlə ifadə olunur ("dünyanın dil təşkili", "dünyanın dil mənzərəsi", "dünyanın dil modeli" və b.). *Dünyanın dil mənzərəsi* digərlərindən daha tez-tez istifadə olunur.

"Mentallıq" və "dünya mənzərəsi" anlayışları dərkedilmə dərəcəsinə görə bölünürlər: "dünya mənzərəsi" – şüurlu təsəvvürdür, "mentallıq" isə - şüurla idarə olunmur. Buna baxmayaraq, mentalitetin orijinallığı haqqında dünya mənzərəsinin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq mühakimə yürüdürlər.

"Dünya mənzərəsi" bir çox humanitar elmlərin – fəlsəfə, kulturologiya, etnoqrafiya və b. mərkəzi anlayışlardan biri olur. Hətta ən ciddi elm – dilçilik belə dünya mənzərəsi ideyasını metodoloji üsul kimi götürür. Bu da öz növbəsində əvvəllər nəzərə çarpmayan şeyləri görməyə imkan yaradır.

Dünya mənzərəsi ideyası XX əsrin əvvəlində yaranır. Onu O.Şpenqler "Avropanın süqutu" elmi əsərində nəzərdə tutmuş-

dur: "Hər bir mədəniyyətin təbiəti görmək və dərk etmək üsulu vardır və ya hər bir mədəniyyətin yalnız özünəməxsus təbiəti vardır – digər insanlar buna sahib ola bilməzlər. Eyni zamanda hər bir mədəniyyətin və onun daxilində hər bir insanın özünün tamamilə ayrı bir tarix növü vardır".

Dünya mənzərələri kateqoriya və təsnifat sxemləri ilə qurulmuşlar və onlar mentallıq tarixi ilə birlikdə öyrənilməlidir. M.Fuko hesab edirdi ki, insanda dünya mənzərəsinin skeleti – təsəvvürlər "cədvəli" mövcuddur. Müxtəlif "cədvəllərin" cəmi və ya kəsişmələri mentallıq yaradır. Dünya mənzərəsi mozaika kimi konseptlərdən və onlar arasındakı əlaqələrdən yaranmışdır. Buna görə də onu bəzən *dünyanın konseptual mənzərəsi* adlandırırlar.

Konseptlər idealdır və şüur əsasında insanın şəxsi, hissi təcrübəsinin bazası üzərində formalaşan, fərdi hissi obrazlar olan universal predmet kodu kimi kodlaşır. Obrazlar isə konkretir, lakin onlar mücərrədləşərək hissi obrazdan tək-kür obrazına çevrilə bilirlər.

Məzmununa görə konseptlər aşağıdakı kimi bölünür:

- 1) *təsəvvür (təfəkkür mənzərəsi)* – *alma, armud, soyuq, isti, turş, qırmızı, isti və s.*;
- 2) *sxem* – *hansısa ümumiləşdirilmiş məkan-qrafik və ya kontur sxemi ilə təqdim olunmuş konsept: insanın, ağacın və i.a. sxematik obrazı;*
- 3) *anlayış* – *əşyanın və ya vəziyyətin ən ümumi, əsas əlamətlərindən ibarət konsept, səmərəli əksolunma və dərkətmənin nəticəsi: kvadrat – tərəfləri eyni olan düzbucaq;*
- 4) *freym (karkas)* – *onun tərkib hissələri ilə birgə düşünülmən və təsəvvür edilən müəyyən çoxkomponentli konsept, həcmli təsəvvür: mağaza, stadion, xəstəxana və b.*;
- 5) *ssenari* – *zaman çərçivəsində epizodların ardıcılığı: restorana getmə, başqa şəhərə səfər, dava-dalaş, ekskursiya.*

Obraz etnik cəmiyyət tərəfindən müəyyən standartlaşmaya məruz qalır və nəticədə konseptlər ümumilli, qrup şəklində və ya fərdi olurlar. Etnosun kollektiv şüurunda konseptlər toplusunu konseptsfera (anlam dairəsi) adlandırmağa başladılar. Konseptlər üçün milli xüsusiyyət xasıdır. Milli konseptsfera – xalqın şüurunda kateqoriyalaşdırılmış, emal edilmiş, standartlaşdırılmış konseptlər toplusudur. Bir etnosa bir sıra konseptlər xas olduğu üçün ekvivalentsiz leksika mümkündür. Lakin müxtəlif etnosların konseptsferalarının böyük hissəsi uyğun gəlidiyi üçün onların bir dildən başqasına tərcüməsi izah olunur.

Konseptin leksemlər, frazemlər və mülahizələr vasitəsilə verballaşması, dil təsviri, dil təsəvvürü koqnitiv dilçiliyin predmetidir.

Beləliklə, konseptlər ilk öncə leksemlərin köməyi ilə reallaşır. Nəticədə dünyanın dil mənzərəsi yaranır. “Dünyanın dil mənzərəsi” xalqın əsrlər boyu topladığı təcrübəsi ilə – mövcud olan hər şeyi bütöv və fərdi kimi öz quruluşunda və dərk edilməsində, ilk növbədə, insanı, onun maddi və mənəvi həyat fəaliyyətini; ikincisi isə, onu əhatə edən hər şeyi: məkan və zamanı, canlı və cansız təbiəti – ərsəyə gələn və dil nominasiyaları vasitələri ilə həyata keçirilən təsviridir.

Dünyanın konseptual və dil mənzərəsi arasında əlaqənin olduğunu əminliklə ehtimal etmək olar. Dünya mənzərələri, xüsusilə də, dil mənzərələri, etnik baxımdan səciyyəvidir. Milli özünəməxsusluq bu və ya digər konseptlərin mövcud olub/olmaması, dəyər iyerarxiyası və əlaqələr sistemi və s. ilə müəyyən olunur. Fransız tədqiqatçısının Homer dilinin malik olduğu nisbətən kasıb sisteminin müasir fransız dilinin geniş rəng çalarlarının zənginliyini nədən verə bilməməsinə dair müşahidələrini bununla izah etmək olar.

Müəyyən dilin daşıyıcılarının hər birinin şüurunda dünyanın dil mənzərəsinin genezisi haqqında yaranan sual məntiqə uyğundur. İlk baxışdan adama elə gəlir ki, bu insanda tədricən baş verir – həyat təcrübəsi və dilin mənimsənilməsi toplanır. Fransız filosofu, dil nəzəriyyəçisi J.Derrida hesab edir ki, insan uşaqlıqdan düşünmədən əşyaların adlarını və eyni zamanda – münasibətlər sistemini, təsəvvürləri müəyyən edən bəzi məqamları, məsələn, nəzakət qaydaları, qadın və kişi, milli stereotiplər haqqında, yəni dünya mənzərəsini müəyyənləşdirən bütün ilkin postulatları mənimsəyir.

Lakin dünya mənzərəsini anadangəlmə fenomen kimi qəbul edən əks mühakimələr də mövcuddur. Beyin bilavasitə müşahidələrə deyil, ən çox bizi əhatə edən əşyaların “davranışını” qabaqcadan demək üçün istifadə edilən fiziki dünyanın daxili modelinə əsaslanır.

Ehtimal olunur ki, etnik baxımdan özünəməxsus olan ayrı-ayrı dil və nitq vahidlərinin araşdırılması çox məhduddur. Bu gün Homerin nədən dənizi “çaxır kimi” adlandırdığını və ya nədən ingilis dilindən fransız dilinə “*humour*” sözünün tərcümə olunmamasını izah etmək qəliz məsələdir.

Mentallıq mədəniyyət ilə dünya mənzərəsi vasitəsilə bağlıdır. Müəyyən dilin daşıyıcılarının sadəcə dünya mənzərəsi sözlərin məna quruluşları ilə əks olunur və dövrün mədəniyyəti və mentallığı, insanın sosial məkandakı yeri ilə müəyyən edilir.

Ehtimal edirlər ki, mentallığın əsas vahidi ümumiyyətlə dildə, xüsusilə məzmunlu formalarda obraz, anlayış və simvol kimi təqdim olunan müəyyən mədəniyyətin konseptidir. Eyni zamanda dünya mənzərəsinin və ya “dünya mənzərələrinin” profili ideyası hazırlanır. Məsələn, dünyanın folklor mədəni-dil mənzərəsi müxtəlif xalq-poetik janrlar hüdudlarında “dünyanın mənzərələri” kimi təqdim oluna bilər.



XX əsrin dilçilikdə nailiyyətlərinə yekun vuraraq, tam həllini tapmayan problemlər sırasına dil və təfəkkür problemi ilə yanaşı, ona yaxın olan dünyanın milli mənzərəsi problemini də aid edirlər.

### 2.3. Etnik mentallıq, dünya mənzərəsi və dil

İngilis və Azərbaycan dillərini müqayisə edərkən, etnik mentallıq həm dilin lüğət tərkibində, həm də onun qrammatik quruluşunda aydın şəkildə əks olunur. İngilis-sakson mədəniyyəti üçün ardı-arası kəsilməyən şifahi hisslər axınına mənfi münasibət xasdır. İngilislər emosiyalara şübhə ilə yanaşırlar, Azərbaycan mentallığı isə hisslərin verbal ifadəsini insan nitqinin əsas funksiyalarından biri hesab edir.

Azərbaycanlıların emosionallığı hisslər ifadə edən bir çox fellərin yaranmasına səbəb olmuşdur: *sevinmək, qüssələnmək, darıxmaq, narahat olmaq, qəm çəkmək, təşvişə düşmək, məyus olmaq, xiffət etmək, ürəyi sıxılmaq, fərəhlənmək, hiddətlənmək, usanmaq, iztirab çəkmək, özündən çıxmaq, seyr etmək* və s. Digər dillərdə, o cümlədən ingilis dilində həmin emosiyalar sifət və feli sifətlərlə ifadə olunur – *sad, pleased, angry*. Azərbaycan felləri emosiyaları ingilis sifətlərindən daha mənalı surətdə ifadə edir.

Azərbaycanlılarda mətnin emosional hərarəti ingilis mətninin hərarətindən qat-qat yüksəkdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasında həqiqi dünyanın insan arzularına və iradəli məqsədlərinə qarşı qoyan və ya ən azı onlardan azad konstruksiyaları ilə boldur. İngilis dilində bu cür vahidlər çox azlıq təşkil edir. Lakin ingilis dilinin qrammatikasında kauzallığın insan iradəsi ilə müsbət bağlılığı olan çoxlu sayda konstruk-

siyaları mövcuddur. *He succeeded* – “O, müvəffəq oldu” (məqsədinə), *He failed* – “O, (məqsədinə) müvəffəq olmadı” – məsuliyyətin bir hissəsi subyekt üzərindədir. “O, buna nail oldu”, “O buna nail olmadı” – subyekt nəticənin məsuliyyətindən azad olmuşdur. *Bunu etmək borcumdur* – subyekt tərəfindən etiraf edilən və onun daxilən boynuna aldığı zərurət.

Müşahidə olunmuşdur ki, roman və german dillərindəki köməkçi “olmaq” feli Azərbaycan dilində böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Ona görə ki, mövcudluq problemi, ilk növbədə gerçəklik problemi roman və german dillərindəki kimi kəskin surətdə ifadə edilməmişdir.

Bir dilin sintaksisi haqqında başqa dilin sintaksisi nöqtəyindən dildə baş verən tarixi prosesləri, dil proseslərini səciyyələndirən başlıca meyilləri nəzərə almadan baxmaq olmaz.

Dil və etnik mentallıq arasındakı bağlılığı (əlaqəni) söz ustaları daha çox hiss edirlər. Dillərin fərqi psixoloji xüsusiyyətlərin müxtəlifliyindən irəli gəlir. Məlumdur ki, Azərbaycan dili psixoloji vəziyyətin ötürülməsinə daha meyillidir, amma əhval-ruhiyyə mənzərəsində tərcümə əvəz olunmazdır. İngilis dili isə hissi təsvirlərə daha uyğundur, yumor kimi hərəkətin də ötürülməsində qənaətlidir.

Dil və mentallıq arasındakı incə əlaqə dilin seçilməsi və istifadəsi zamanı aşkarlanır. Şərqsünas alim B.M.Alpatovun müşahidələrinə əsasən, Yaponiyada belə hesab edilir ki, ingilis dili və cəmiyyətin ingilisdilliliyi fərdiyyətin zəruri olduğu yerdə, xüsusən də elm və texnika sahəsində üstünlük verilsə də, insanlar arasındakı münasibətlərə gəldikdə, (iqtisadiyyatdan tutmuş uşaqların tərbiyəsi məsələsinə kimi) yapon dilinin daşıyıcıları üçün ən böyük üstünlük məhz ana dillərini bilməsidir.

Etnik özünüdərkətmə etnos üzvlərinin öz qrup birliklərini və oxşar birləşmələrdən fərqlərini anlamasıdır. Müasir etnolinqvistikanın diqqət mərkəzində dilin leksik sisteminin müəyyən maddi və ya mədəni-tarixi kompleksləri ilə bağlı olan elementləri durur.

## Mövzu 3

### “Dil və mədəniyyət” in əsas anlayışları

#### 3.1. Mədəniyyət mənalının dünyası kimi

“Mədəniyyət” (lat.cultura – becərmə, tərbiyə, təhsil, inkişaf, hörmət bəsləmə) fəaliyyəti zamanı insan tərəfindən yaradılmış və onun üçün səciyyəvi həyat formalarının məcmusu, həmçinin onların quruculuğu və təkrar istehsalı prosesidir. Bu mənada mədəniyyət anlayışı təbiət anlayışından fərqli olaraq insanın dünyasını xarakterizə edir və özündə dəyər və normaları, etiqad və ənənələri, bilik və bacarıqları, adət və qanunları (hüquq və dövlət kimi sosial institutlar daxil olmaqla), dil və incəsənəti, texnika və texnologiyaları və s. birləşdirir. Mədəniyyətin müxtəlif növləri müəyyən tarixi dövrləri (antik mədəniyyət), konkret cəmiyyətlər, xalqlar və millətləri (Mayya mədəniyyəti), həmçinin fəaliyyətin xüsusi sahələrini (əmək mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət, bədii mədəniyyət) xarakterizə edir.

“Mədəniyyət” sözü ilk dəfə iki yüz il əvvəl alman lüğətlərinin birində (1793) meydana çıxmışdır. İlk elmi tərifini isə 1871-ci ildə məşhur etnoqraf E.Teylor vermişdir. “Mədəniyyət” – insana cəmiyyətin bir üzvü kimi xas olan bilik, incəsənət, əxlaq, hüquq, adət-ənənə və digər xüsusiyyətlərin məcmusudur”. Lakin elmi ictimaiyyət təkcə bu təriflə kifayətlənməmişdir. 1871-ci ildən 1919-cu ilə kimi təriflərin sayı 7-yə çatmış,

1920-1950-ci illər ərzində 250, 80-ci illərin sonunda isə 500-dən artıq olmuşdur.

Mədəniyyətin təriflərini müəlliflər ümumi şəkildə belə təsvir edirlər:

*-təfəkkürün ümumi və qəbul edilmiş üsulu;*

*-cəmiyyət tərəfindən aparılan dəyərinə görə seçmə;*

*-ideal təsvür;*

*-süni mühitin şəxsiyyətin şüurunda qoyduğu iz və s.*

Geniş mənada mədəniyyət xalq və etnik qrupun həyatı, nailiyyəti və yaradıcılığının məcmusudur. Belə bir sual meydana çıxır – ümumilikdə hər bir kəsə məlum olan bir anlayışın niyə bu qədər tərfi var? Mədəniyyətin böyük bilicisi Y.M.Lotman bunu belə izah etmişdir ki, terminin mənası mədəniyyətin tipindən asılıdır; tiplər isə çoxdur və onlardan hər biri bu və ya digər mərhələdə gözəçarpan dərəcədə dəyişir. Məşhur Amerikan dilçisi və kulturoloqu E.Sepir terminin ümumi qəbul edilmiş izahının olmamasını onun “qeyri-müəyyən təfəkkür sahəsi” olduğu ilə izah edirdi.

“Mədəniyyət – insanın məkan və zamanda mövcudluğunun səciyyəvi formasıdır, insanın vərdiş və bacarıqlarıdır. Bununla da insanın mədəni fəaliyyəti onun özünüqurma və özünüdoğrultma üsulu deməkdir. Mədəniyyət müəyyən mənada cəmiyyətlə bərabərqüvvəlidir və buna görə də onun öyrənilməsi həm də cəmiyyətin öyrənilməsi deməkdir”.

Mövcud olan yüzlərlə və mümkün olan minlərlə təfsirlərin ümumi bir cəhəti var: mədəniyyət şəxsiyyətin, qrupun və bütövlükdə cəmiyyətin həyat fəaliyyətini səciyyələndirir; bu, insan varlığının xüsusi üsuludur; mədəniyyət insanın davranışı, şüuru və həyat fəaliyyəti, əşyalar, incəsənət əsərləri, əmək alətləri, dil formaları, simvolları və işarələrinin xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. “...Mədəniyyət – insanın müdaxiləsi

nəticəsində dəyişmiş və buna görə də sosial kontekstə daxil ola biləcək istənilən təbii hadisədir”.

Bir sözlə, mədəniyyət – yalnız insan fenomenidir, çünki onda hər şey insanla başlayır və insanla bitir. Məhz buna görə mədəniyyət fenomenini anlamaq üçün açarı insanda axtarırlar.

Biz “mədəniyyət” anlayışı təfsirlərinin sayını artırdıqca və israrla onlar arasında ümumi bir şey araşdırıb-axtardıqca, daha aydın şəkildə hiss edirik ki, mədəniyyətin əsas mənbəyi insanın təfəkkür fəaliyyətində yerləşir.

“Mədəniyyət” anlayışının yüzlərlə təfsirlərində mədəniyyətin mahiyyətinin mənalarda olduğu görünür. Rus filosofu və sosioloqu P.A.Sorokin üçün mədəniyyət – dəyərlər aləmidir. Məşhur fransız kulturoloqu A.Mol hesab edir ki, mədəniyyət – süni mühitin intellektual aspektidir.

Mədəniyyət fəlsəfəsi iddia edir ki, fəaliyyətin yalnız dini mahiyyətli xarakter daşıyan və Varlıqla bağlı olub mənalardan axtarışı ilə əlaqəli olan hissəsi mədəniyyəti törədə bilər. Predmet və ya əməl yalnız mənə əldə edəndən sonra mədəni fenomen olur.

Özümüzlə belə bir sual verək – günəş mədəniyyət faktıdır yoxsa yox? İlk baxışdan xeyr. Digər tərəfdən, məlumdur ki, bütün mövcud mədəniyyətlərə bu anlayış daxildir. Belə ki, günəş slavyanlar, almanlar və ümumiyyətlə, mötədil iqlim qurşağında yaşayan xalqlar üçün – xeyirxahlıq, istilik və nəvaziş rəmzidir. “Günəşim mənim” – sevgili üçün oxşamadır.

Dözülməz gündüz istisindən əziyyət çəkən Ərəb və Orta Asiya ölkələrində isə günəş “pislik” kimi qəbul edilir. Deyilənə görə, ərəblər V.Şekspirin sevgili qızı günəşlə müqayisə etdiyi sonetlərini başa düşməzlər. Bizim dünyamızda “günəş” yalnız təbiət hadisəsi deyil, o eyni zamanda təbiətin təcrübi və mənəvi mənimsənilməsi prosesinin gedişi zamanı istehsal olunan

mənanın yığılması və zənginləşməsini təmin edən mədəniyyətin məhsulu, bəşər tarixinin bir faktıdır.

Cənub mədəniyyətində “ay” xüsusi bir nur mənasını daşıyır. Əgər rusların şüurunda “ay” zülmət, axirət dünyası ilə bağlı asosiasiyalar yaradır və onun qəbul edilməsi həyat və dünya haqqında fəlsəfi düşüncələrlə bağlıdırsa (“ay altında” yaşamaq, “göyün altında”), Vyetnam mədəniyyətində bu tam fərqlidir.

Vyetnamlıların həyatı “Ay” təqvimi üzrə gedir, zaman qəmər ayları ilə ölçülür. Ay bayramı – Vyetnam uşaqlarının ən sevimli bayramıdır. Ay çox vaxt saf, pak gənc qızla müqayisə olunur, sevgililər ay işığında gəzirlər, ona şeir və mahnılar qoşurlar. Vyetnamlıların həyatında ən önəmli anlar onlarda yalnız müsbət emosiyalar doğuran ayla bağlıdır.

Qadın simasının gözəlliyinə ən yüksək tərif ayla müqayisə etməkdir. Rusların isə “ay kimi çöhrə”ni gözəllik kimi qəbul etmələri mümkün deyildir.

Eyni təbii məhsul (təbiətdə yaranmış) iki yanaşı yaşayan mədəniyyətlərdə müxtəlif cür qəbul edilə bilər. Ruslar bataqlığı mənfi qəbul edirlər; əbəs yerə iş kollektivinin xoşagəlməz tərifləri məhz “bataqlıq” adlanır, finlərin şüurunda isə bataqlıqların müsbət mənası vardır. Məsələn, ruslarda tozağacı, çexlərdə cökə və almanlarda palıd kimi.

Rus dilində “qoyun” sözü tərslik və axmaqlıq kimi qarşılanır, amerikalılarda isə bu heyvanın adı müsbət asosiasiya oyadır – “möhkəmlik”.

Rus mədəniyyətində “inək” sözü kök, gombul, ağır tərpanən qadına aid edilir, amma Hindistanda inək müqəddəslik, analıq və düzgünlük rəmzidir.

Ruslar üçün “съест собаку” hər hansı bir işdə böyük təcrübə, bacarıq əldə etmək deməkdir. İngilislərdə isə “to eat dog” – “alçalmaq, yaltaqlanmaq, alçalmış vəziyyətdə olmaq, təhqir olunmaq, kin saxlamaq” mənalarını verir.

Rus dilində “donuz” sözündə mənfi çalar (qiymət) var (“donuz kimi çirkli”), çin dilində isə donuz – xoşbəxtlik rəmzidir. Buna görə də çinlilər “подложитъ свинью” frazeologizmini başa düşümlər. Onlarda isə “ayı” anlayışı mənfidir.

Gördüyümüz kimi, mənalar yalnız müqayisə zamanı üzə çıxır. Mütəfəkkirlər çoxdan aşkar ediblər ki, mədəniyyət sərhəddə yerləşir. Kulturologiyanın digər mədəniyyət haqqında elm olması haqqında tərfi də var. Öz mədəniyyətimizi yalnız digər mədəniyyətlə qarşılaşdırdıqda başa düşürük. Digər ölkələrə səfərlər bizim hər birimizi kulturoloq edir (“bizdə belədir, onlarda başqa cürdür”). Məsələn, almanlarda qarabaşaq sıyığı – donuzlar üçün yem, onların mərci şorbası isə ruslar üçün kasıb xörəyidir.

Yapon mədəniyyətində insana adı ilə müraciət etməmək vacibdir. Ruslar üçün isə əksinə. Ruslara adı ilə müraciət etmək lazımdır. Bir çox xalqlara isə rusların bu adəti xoşagəlməz, aqressiv görünür. Qərb insanı üçün həmkarlarının adlarını bilməmək normal haldır – onlar yalnız soyadlarını yadda saxlayırlar.

Mənalar insanın beynində əmələ gəlir və saxlanılır, onlar cisimsizdir, şairin sözü ilə desək, onları “nə yemək, nə içmək, nə də ki öpmək olar”. Mədəniyyət hadisəsi olmaq üçün, mənalar özlərini hər hansı vasitə ilə biruzə verməli, reallaşdırmalı, ifadə etməlidir. Belə ki, mənalar mədəni kodlarla həyata keçirilir. Bu sözlər, simvollar, mifologemalar, ideologemalar, davranış stereotipləri, ayinlər, işarələr və s. ola bilər. Mədəniyyət faktı – ideal və maddinin vəhdətidir.

Məna sözünün özü onun arxasında duran anlayışın rəşional olması, onun idrakla yaranıb və nəzarət edilməsi haqqında düşünməyə vadar edir. Mənalar bir qayda olaraq, şüuraltı və irrəşionaldır. Öz mədəniyyətimizi öyrənirik və diqqət yetiririk ki, digər mədəniyyətlərdə bir çox şeylər bizə qəribə,

bəzən isə çox axmaq gəlir. Ayınlərin bəzi ünsürləri gülməli, adətlər isə mənasız görünür. Lakin başqalarını mühakimə etməyə, çünki bizim mədəniyyətimizdəki bir çox mənalər da kənardan qəribə görünür.

Bu şüuraltı və irrasional mənalər haradan ortaya çıxır?

Alimlər müxtəlif cavablar verirlər, bəzən də ekstravaqant şəkildə. Görkəmli rus alimi V.V.Nalimovun bu suala cavabı belədir: "Əzəldən bütün mənalərin Kainatda mövcud olması mümkündür. İnsan öz yaradıcı qüvvəsi ilə onlardan mətnlər hazırlayır, hətta tək-cə sözlü deyil, həm də rəngli və musiqili. Beləliklə də, mədəniyyətlər yaranır – mənalər dünyasının müxtəlif variantları. Özünə həm də elmi daxil edən intellektual fəaliyyət – mənalər dünyasından əmələ gələn ikinci prosesdir".

Mədəniyyətin dərk edilmişinin şüursuzluq ilə birləşdiyi, mənalərin sabit sistemi və bir çox nəsillərin şüur və davranışında kök salmış təsəvvürlərin əsası olan dərin səviyyəsi mentalitet hesab edilir.

### 3.2. Etnik Mentallıq

Mentalitet və ya mentallıq nə deməkdir? Gözlənilmədən belə bir cavab qəzet yazılarının birində tapılmışdı - oxucunun redaksiyaya yazdığı məktubda. Almaniya Federativ Respublikasında olarkən milliyətcə rus olan bir şəxs kafeyə gedir. Bir müddət sonra kafeyə yaşlı alman daxil olur. Geniş zalda boş masaların olmasına baxmayaraq, yeni gəlmiş müştəri digər masalar arxasında əyləşənlərə diqqətli nəzər salaraq qəzetə məktub göndərən rusun oturduğu masaya doğru inamla addımlayır və rus dilində onunla bir masa arxasında oturmaq istədiyini bildiri. Söhbət başlanır. Vidalaşma anı çatdıqda kiçik

qəzet məqaləsinin müəllifi olan rus almandan "nəyə görə məhz mənə yaxınlaşdınız və nəyə görə mənimlə rus dilində danışdınız?" sualını verir. Alman deyir ki, İkinci dünya müharibəsi illərində o, alman hərbi kəşfiyyatında xidmət etdiyinə görə müşahidə etmişdir ki, ruslar çəkmələrini təmizləyərkən adətən qabaq hissəsinə daha çox diqqət yetirərək ayaqqabılarının dal hissəsinə ümumiyyətlə, əl gəzdirmirlər. Məqalənin müəllifi daha sonra yazmışdır ki, o zamandan bəri ayaqqabılarını təmizləyərkən rus mentalitetinə qalib gələrək çəkmənin daban hissəsini daha səliqəli şəkildə təmizləyirəm. Rusların əlini çəkmənin burun hissəsini parıldatmağa vadar edən, daban hissəsini isə tozlu qoyan görünməyən qüvvəyə elmdə mentalitet və ya mentallıq deyirlər.

"Mentalitet (lat.) – insanın, qrupun tək-kür obrazı, ümumi mənəvi əhval-ruhiyyəsidir".

"Mentalis" sifəti ilk dəfə orta əsrlər sxolastikası dilində (XVII əsr) yaranmışdır. "Mentality" ismi ingilis fəlsəfəsində XVII əsrdən istifadə olunmağa başlandı. Adi dilə bu anlayışı Volter daxil etmişdir.

"Mentallıq, mentalitet" sözlərinin ilkin anlayışlarına qüsurluluq elementi daxil idi. O, vəhşi insanın şüuruna aid edilirdi, psixologiyada isə - uşaq şüuruna.

Sonuncu dəfə nəşr olunmuş əcnəbi sözlər lüğətində "mentalitet" və "mentallıq" anlayışlarını ayırmağa çalışırdılar. Mentalitet (Latin Mens – düşüncə tərz) ağılın quruluşu, dünyanı qavrama üsuludur.

Mentallıq (Lat. Mentalis - əqli) – insanın intellektual dünyası anlamına gəlir.

Mentallıq anlayışı, mədəniyyət anlayışı kimi çətin təyin olunanlar sırasına aid edilməlidir. Hesab edilir ki, mentallığı təsvir etmək mümkündür, amma təyin etmək çox qəlizdir.

Tanınmış fransız tarixçisi Le Qoff “onun çoxmənalılığı ilə bağlı zənginliyini itirməmək üçün mentallıq termininin qeyri-müəyyənliyi ilə barışmağa” çağırmışdı.

“Mentallıq” termininin dəqiq tərfi və orijinal təfsirinin axtarışını əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum edən psixoloqlar Le Qoffun sözlərini təkrarlayaraq səbəb kimi onun qeyri-müəyyənliyindən ibarət zənginliyini göstərirlər.

Mentalitet sözü bir xalqın mədəniyyəti və tarixində qəribə və anlaşılmaz görünən şeyləri izah edir. Mentallıq idrakdan, davranış normalarından, hiss sferalarından daha dərinidir.

O, strukturlaşdırılmamışdır və insanın müəyyən şəkildə hərəkət etməsinə daxili hazırlığını təcəssüm etdirir. Bu insan üçün mümkün olan idrak və davranışın avtomatik formaları sahəsidir. Mentallığı “qrupun özünüanlama”sı kimi, rəhbər tutduqları obraz və təsəvvürlərin məcmusu kimi qəbul edirlər. Mentallıq özünü insanın gündəlik həyatında, davranışı və düşüncəsində biruzə verir.

Mentalitet davranışda, dəyərlərdə, düşünmək və danışıq tərzlərində gizli saxlanılır. Onu öyrənilib saxtalaşdırmaq mümkün deyil, onu yalnız müəyyən bir mədəniyyətin dünyagörüşünü və kodlarını özünə daxil edən dil ilə “mənimsəmək” olar.

Psixoloqlar üçün mentallıq – insanlar tərəfindən mədəni-tarixi dövrün xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq ictimailəşmə prosesində alınan və yaranan məqsədlər və mənəvi oriyentirdir.

Mentallıq – uzunmüddətli davranış və fərdi şəxslərin qrup daxilində “ümumi tonusu”dur. Mentallıq insanın fikirləşdiyi, dəyər verdiyi, məişət və varlığı necə uyğunlaşdırdığı hər şeydə özünü göstərir. Belə düşünülür ki, mentalitet idrakın iki – rasionallıq və dini formaları arasında yerləşir.

Xalqların mental məqsədlərini və stereotiplərini nəzərə alaraq ruslar, yəhudilər, ukraynalılar, almanlar, çukçalar və s. haqqında etnik lətifələr yaranmışdır.

Müxtəlif etnosların nümayəndələri əcnəbi həmsöhbətinin dil səhvlərinə reaksiya verirlər: “fransızla söhbət edərkən səhvə yol verilibsə, o, sənə qulaq asmağı bitirir; ingilis özünü görməməzliyə vurur, alman pedantlıqla hər sözə düzəliş verir, italyalı isə sizin səhvlərinizi sevinərək mənimsəməyə çalışır”.

Mentalitet monolit deyil. O, dəyişkəndir. Belə ki, müasir insanın şüurunda və davranışında qədim, sehrli şüur fraqmentləri aşkar olunur. Mentalitet zaman keçdikcə dəyişir. Deyilənə görə, mentalitet ünsürlərinin həmişə yaş, mənşə və intensivliyinə görə dəyişən sistemdir. “Annalar” məktəbinin tarixçiləri barbar, saray, şəhər, qotik, burjua, mövhumatçı, müasir və bir çox başqa mentalitetləri ayırırlar.

Tədricən müəyyən edilmişdir ki, etnik mentallıq nəzərə alınmadan bir xalqın tarixini adekvat şəkildə təsəvvür etmək mümkün deyil. İlk öncə, bunu orta əsrlər tarixi üzrə mütəxəssislər hiss etmişdilər. Avropa elmində XX əsrdəki hadisələrin öyrənməsindən orta əsr avropalı mentallığının öyrənilməsinə keçid etmiş məşhur “Annalar” məktəbi yaranmışdır.

Bu məktəbin nümayəndələri orta əsr insanların beyninin başqa cür qurulması və tədqiqatçıların mentallığı öyrənməsinin vacib olduğu nəzəriyyədən çıxış edirdilər.

“Mentallıqların tarixi” – “sosial tarixin” bir növüdür. Onun predmeti – dəyərli istiqamətlər, məişət xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, yaşayış, moda formaları və s.-in təhlilidir.

Mentallıqlar tarixi deyilməyən və düşünülməyənə diqqət yetirməyi və idrakın sabit formaları – metafor, kateqoriya, simvolikaya maraq göstərməyi nəzərdə tuturdu.

Mentallıq tarixinin məqsədi - fenomenlərin üç növünü öyrənməkdir:

- 1) *Maraqlar;*
- 2) *Kateqoriyalar;*
- 3) *Metaforlar.*

Tarixçilər orta əsr insanının dünyaya baxışını, öz sosial-mədəni təcrübəsi prosesində yaratdığı "dünyanın şəklini" təhlil edirlər.

Tədqiqatçılar mətnlərdə açıq şəkildə deyilməyən, mədəniyyətdə tam dərk edilməyən əqli məqsədlər, şüurun ümumi istiqaməti və vərdişləri, "psixoloji alətlər məcmusu"nu axtarırlar.

Mentallıq tədqiqatçısı bizə çatmış mətnlərdə müəlliflərin bizə deyə bilmədikləri və ya birbaşa demək istəmədikləri hallarda, bəzən isə eyham etdikləri məqamları aşkar etməyə çalışırlar. "İfadə planı" arxasında "məzmun plan"ı araşdırılır.

Tarixçilər hiss edirlər ki, ötən əsrlərin insanları tərəfindən qoyulmuş abidələr özlərində yalnız düzgün qoyulmuş suallar yolu ilə aşkarlanana bilən cavablar saxlayırlar.

Etnik mentalitet möhkəm olur, lakin xalqın yaşamasının qeyri-təbii, bəzən zorakı formaları onu dəyişir. Bu zaman mentalitetin köhnə spesifikasiyasına aid dəlillərə müraciət etmək lazımdır. Xalqın "xüsusi sifətinə" maraq millətin tarixində güclü tarixi parçalanmalar dövründə kəskinləşir.

Mütəxəssislər üçün mentallığın araşdırılması onun tək cə insanın "dərindən" yerləşdiyindən deyil, həm də tədqiqatçının öz mentalitetinin əsarətində olduğu səbəbindən də çətinləşir, çünki bu zaman hiss etmədən onlar özgə mentallığın "oxunduğu" mənbənin materialının məzmununu öz şüurunda dəyişirlər.

Əgər mentallıq keçmişin mətnlərindən oxunursa, çətinliklər daha da artır, çünki mətn – şüurun birbaşa surəti deyil. Mətn və şüur arasında həmişə aralıq vardır. Özündə onu yaradan mentallıq haqqında bir məlumat saxlasa da, mətn canlı şüurun bütöyün dərindənliyini, çətinləşməliliyi, dəyişkənliyi və ziddiyyətliyini atlaya bilmir. Mətn – həmişə təmizlənmiş, qaydaya salınmış, qısaltılmış və dəyişdirilmiş şüurdur və buna görə də, tarixçinin

sözlərinə əsasən, yazılı mənbə - nəinki tarixi mentallığa açar, həm də onu örtən pərdədir.

Mentallığın öyrənilməsinin obyektiv çətinlikləri mentalitet haqqında icad edilmiş kimi deyil, mücərrəd, uydurulmuş bir anlayış kimi fikrin yaranmasına səbəb olur. Maraqlıdır ki, müəyyən xalqın mentallığı digər etnosun nümayəndələri, tamamilə fərqli mentallığı olan insanlar tərəfindən araşdırılıb öyrənilir.

Müasir kulturoloji ədəbiyyatda mentaliteti fərqləndirmək cəhdləri mövcuddur. Məsələn, mentallığın üç növündən danışılır: 1) *gerçəkliyi anlayışlar və mülahizələr formasında göstərməyə cəhd edən və praktiki yönümlü "qərb" deduktiv-idrak mentaliteti*; 2) *intuisiyaya əsaslanan təfəkkürə, daha çox düşüncəyə, özünü mənaevi təkmilləşdirməyə, daxili aləmin inkişafına meyilli və adətən anlayışlar deyil, xəyal və mislərdən istifadə edən "Şərqi" mentaliteti*; 3) *etnomədəni cəmiyyət qarşısında duran həyat təzi və konkret problemlərin əyani həllinə yönəlmiş "ənənəvi cəmiyyət" mentaliteti*. Mentallığın qeyd olunan üç növü ilə yanaşı, xalqları ayıran və onların "milli simalarını" təyin edən etnik mentalıq haqqında da danışmaq olar.

Mentalitet – istənilən halda özünəməxsus milli problemi ilə assosiasiya edilən mənalara müxtəlifliyidir. İstənilən xalqın bilavasitə içindən və ya uzaqda olan mühiti vasitəsilə gündəlik həyat təzi həmin xalqın mentallığı və mədəniyyətini modelləşdirir.

Beləliklə, "mentallıq – təbii məlumatlardan və sosial cəhətdən təşkil olunmuş komponentlərdən əmələ gələn və insanın dünya haqqında məlumatını aşkar edən ümumi məfhumdur".

## Mövzu 4

### Dil mahiyyətinin linqvokulturoloji təhlili

#### 4.1. Region dilinin linqvokulturoloji təsviri

“Dil və mədəniyyət”in predmeti müxtəlif dillərin üslubi səciyyəsi, bu və ya digər dilin hansı formada mövcud olmasının təsvirindən ibarətdir. Çoxlu dialektlərdən (şivələrdən) ibarət dillər mövcuddur; elə dillər vardır ki, dialektləri (şivələri) arasında heç bir fərq yoxdur; üslubi differensiyası (təbəqələşməsi) hələ yeni başlayan dillər və əksinə, üslubi differensiyası dərin və çoxaspektli olan dillər fəaliyyətdədir.

Məlumdur ki, dil qeyri-həmcins vasitədir: dildə ədəbi dil və dialektlər, xalq şivəsi və arqo fərqləndirilir. N.İ.Tolstoy mədəniyyəti 4 prizmadan təhlil edirdi – elitar, kənd, şəhər, professional. Dil ünsürləri ilə yaxşı uzlaşan Slavyan xalqlarının mədəniyyətində 4 oxşar ünsürü ayırd etmək olar: 1) “elmi təbəqənin mədəniyyəti”, “kitab” və ya elitar məktəb; 2) Xalq, kənd mədəniyyəti; 3) xalq şivəsinə uyğun olan orta mədəniyyət “üçüncü mədəniyyət”; 4) “...ənənəvi peşəkar yarım-mədəniyyət”. Axırncıya, məsələn, arçılıq, mühəndislik kimi mədəniyyətlər aiddir. Bu qeyri-müstəqil, fraqmental mədəniyyət arqo ilə çox yaxındır.

Beləliklə, bu paralellər aşağıdakılardır:

- a) ədəbi dil - elitar mədəniyyət;
- b) dialekt və şivələr - xalq mədəniyyəti;
- c) xalq şivəsi - «üçüncü mədəniyyət»;

d) arqo - peşəkar yarım-mədəniyyət

Mədəniyyətin strukturu dil strukturu ilə müəyyən dərəcədə eyni olur. Lakin, müəyyən sosial qrupun dünyaya baxışı onun mədəniyyəti ilə səciyyələnir: eyni reallıqlar müxtəlif qruplar tərəfindən müxtəlif cür qəbul və şərh olunur.

#### 4.2. Ədəbi dil – elitar mədəniyyət kimi

Ədəbi dilin və elitar mədəniyyətin daşıyıcıları ictimaiyyətin yaradıcı və elmi-texniki ziyalılarıdır. Ona məntiqi sintaktik konstruksiyalar, əla tələffüz və zəngin söz ehtiyatı xasdır. Beləliklə, bu nəinki dilin bütün imkanlarına malik olmaq deməkdir, həmçinin onun yaradıcı, kreativ istifadəsi deməkdir.

Ədəbi dili bilən hər kəsi elitar mədəniyyətin daşıyıcısı hesab etmək olmaz. Bəzən təhsilli şəhərlilərə tələffüzün ədəbi normasının daha sərbəst istifadəsi, bəzi üslubi səliqəsizlik, xarici sözlərin sui-istifadəsi, qismən normanın pozulması xasdır. Ziyalıların nitqi üzərində müşahidələr nitq mədəniyyətinin aşağı düşməsinə göstərir: hətta alim-iqtisadçıların nitqində (yerli tele-aparıcıların nitqini nəzərə almasaq) nitq səhvləri hesab olunan bir çox tавтоlogiyalara rast gəlmək olar.

Danışıq nitqi nəinki publisistik, həm də ədəbi və hətta elmi nitqə güclü təsir edir. Elitar mədəniyyətdə tanınmış yazıçılar və şairləri, elm və mədəniyyət xadimlərini idiolekt daşıyıcıları hesab etmək olar. Hər hansı bir mədəniyyətdə daşıyıcının yerini təyin etmək vacibdir və E.Sepirin fikrinə görə, əhalidə nə qədər fərdilik varsa, bir o qədər də mədəniyyət mövcuddur.

Dialekt və şivələr- xalq mədəniyyətinə aiddir. Ədəbi dil və dialektlərin daşıyıcıları dildən müxtəlif şəkildə istifadə edirlər. A.M.Peşkovski təsdiq edirdi ki, əgər nitqi bizim orqanizmin



digər vərdiş prosesləri, məsələn, yerləş və ya nəfəsalma ilə müqayisə etsək, ziyalıların “danışığı”nın kəndlinin danışığından fərqləndiyini görə bilərik. Belə ki, kanat üzərində yerləş adı yerləşdən, aktyorun nəfəsalması isə adı nəfəsdən fərqlənir.

Dialektlərin öyrənilməsi dil inkişaf qanununu başa düşmək üçün dəyərli və sonsuz material verir, çünki hər hansı bir yerli dialektin dil xüsusiyyətləri onun daşıyıcılarının nitqində pozuntu ilə yox, ciddi tarixi qanunauyğunluğu ilə şərtlənir.

Dialekt (yunan dilindən dialektos – söhbət, şivə deməkdir) kollektivdə ərazi və ya sosial əsasda birləşən ünsiyyət vasitəsinin bir növüdür. Dialekt kəndlilərin adi-məişət və istehsal ünsiyyətinin vasitəsidir; Dialekt onun daşıyıcısının elə bir dil şəxsiyyətinin növünü yaradır ki, milli dil şəxsiyyətini formalaşdırır. Dil daşıyıcısının nitqinin öyrənilməsi keçmişin qorunub-saxlanılmasında mühüm rol oynayır.

Xalq mədəniyyəti – xalq dili və ədəbi dil – elitar mədəniyyət bir-birinə təsir edən və yaxşı yola gedən linqvomədəniyyətlərdir.

Folklor dialekt (şivə) obrazlarının cəmləşməsi deməkdir. O, xalqın mənəvi mədəniyyətinin müxtəlif elementlərini özündə ehtiva edir: nifrət, inamlar, xalq fəlsəfəsi, xalq pedaqogikası, estetik baxışlar və anlayışlar, əxlaq və ideallar və s.

Xalq şivəsi – “üçüncü mədəniyyət”, yəni xalqın mədəniyyəti deməkdir. Ədəbi və qeyri-ədəbi xalq şivələri seçilir. Ədəbi şivə – qismən şivədən, qismən dialekt və arqodan ibarət olan dilin aşağı səviyyəsidir.

“Üçüncü mədəniyyət”ə xüsusi topluluq (kütləvilik) xasdır: kütləvi bayramlar, festivallar, tamaşa tədbirləri.

“Üçüncü mədəniyyət” ədəbi dilə xas olan normanı ciddi şəkildə pozur və nəticədə biz geniş ictimai nitq praktikasında qeyri-normativ variantların yaranmasını müşahidə edirik.

Ədəbi dil və ayrı-ayrı sosial qrupların danışdığı dil arasında nəinki sərhəd, həm də uçurum mövcuddur.

### 4.3. Arqo altmədəniyyət kimi

Elitar mədəniyyətin daşıyıcıları, hətta uzun müddət həyatın texnikləşməsinə işıqlı ümidlər bağlayırdılar və hesab edirdilər ki, texnika onları fiziki əməkdən və mənəvi cəhətdən azad edəcəkdir. Lakin aydın oldu ki, bu vasitə həyatı humanizimdən uzaqlaşdırır. Bizi yalnız əks yol xilas edə bilər- xalq folklorunun dildə mövcud olan gözəl modelləri.

Həyatımızın bütün sahələrində kompüter geniş yayılıb və onun istifadəçiləri peşəkar çərçivədən çıxan xüsusi dil yaradıblar.

“Yer” və “dəmir”, təbiət və texniki proses arasındakı münaqişə insan və təbiət arasındakı əlaqənin pozulmasına gətirib çıxarır. Dil öncə “industrial” sözlərlə, sonra (artıq minilliyin sonunda) – anqlisizmlər, professionalizmlərlə zənginləşdi, sintaksis sadələşdi, fraza və fikirlərin dərinliyi yoxa çıxdı, yəni dilin ümumiyyətlə, sadələşməsini qeyd etmək olar.

Hər bir dil onun istifadə olunduğu mədəni reallıqları əks etdirir, onun mədəniyyətinə adekvat şəkildə xidmət edir.

Kifayət qədər qapalı olan müasir industrial cəmiyyətlərə dilin yarım sistemində ciddi təbəqələşmə xas deyil. Bir dilin sosial və mədəni şərtlənmiş növləri bir-biri ilə əlaqəlidir və müxtəlif sferalarda ünsiyyətin ehtiyaclarını ödəyir.

#### 4.4. Metafor mədəniyyət daşıyıcısı kimi

Metaforun yaranması öz-özlüyündə dünyada mövcud və yalnız dildə olan dil daşıyıcılarının konseptual sistemi, onların bəşər haqqında standart təsəvvürləri, dəyərləndirmə sistemi ilə bağlıdır. Düşünürük ki, metafor – yekun biliyin və fərziyyələrin irəli sürülən modelidir.

Metaforun yaranma mexanizmini belə təsəvvür etmək olar: müxtəlif məntiqi siniflərdən iki müxtəlif əşya götürülür və onlarda ümumi cəhət və keyfiyyətlər eyniləşdirilir.

Metafor kateqorial, taksonomik təsnifatdan yaranır. Metaforu yaradan insan (daha çox şair və ya yazıçı) sanki keyfiyyət və xüsusiyyət dünyasında, məntiqi siniflər və onların əvəzedici aləmində, bütöv məna və hadisələr mühitində yaşayır. Professor S.İ.Seyidov 2013-cü ildə çapdan çıxmış “Yaradıcılığın fenomenologiyası” əsərində yazır: “Çoxluq yalnız göz qabağında olanları görür. Ancaq əgər insan hansısa predmeti nəinki başqalarından yaxşı görür, üstəlik, onu heç kəsin ağına gəlməyən şəkildə təqdim etməyi də bacarırsa, demək, onun təfəkkürü metaforikdir. Alimlər çoxdan sübuta yetiriblər ki, adi əşyaları, halları, hadisələri ənənədən kənara çıxan yeni forma və münasibətlərdə təqdim etmək bacarığı kimi metaforik düşüncə yaradıcı fəaliyyətin məhsuldarlığına köklü təsir göstərir” (Seyidov Səməd. *Yaradıcılığın fenomenologiyası*. Bakı, *Qanun nəşriyyatı*, 2013, s.192). Metafor mücərrəd keyfiyyət və xüsusiyyətləri yox, əşyanın öz mahiyyətinin məna obrazını üzə çıxarır.

Ş.Ballinin də metafor barəsindəki fikirləri çox maraqlıdır. Müəllif yazır: “Biz mücərrəd əşya anlayışını duyğu aləminə bənzədirik, çünki bu onları dərk etmək və digərləri ilə tanış olmaq üçün yeganə üsuldur. Metaforun yaranması belədir: metafor – meylin təsiri altında mücərrəd anlayışı və konkret

əşyanı bir sözdə birləşdirən bənzətmədir” (Балуи Ш. *Французская стилистика*. М., 1961., səh.221).

Əslində, nəyə görə insan hislərini alova bənzədir? - *sevgi alovu, ürək yanığı, sevgidən alışmaq, alovlu sevgi, alovlu nifrət, ehtiras alovu, ümid çırağı* kimi ifadələr buna sübut ola bilər. Nəyə görə “*arxa*” müdafiə kimi düşünülür? (kiməsə arxalanmaq → yaxşı müdafiə olunmaq; *enli kürək* → etibarlı müdafiədir). Bu cür metaforlar əsas metaforlar adlana bilər, yəni ensiklopedik, mədəni – milli və ya sırf şəxsi informasiya daşıyan başlanğıc obrazdan asılı olaraq dildə inkişaf edir.

Konseptual metafor nəzəriyyəsinin baniləri C.Lakoff və M.Conson “*Metaphors We Live by*” əsərində yazırlar: “Metafor nəinki bizim gündəlik həyatımıza, həmçinin dilimizə, təfəkkürümüzdə və hərəkətimizə də müdaxilə edir. Terminlərdə düşündüyümüz və hərəkət etdiyimiz adi konseptual sistemimiz təbiətinə görə metaforik hesab olunur” (Lakoff J., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago; L.; 1980, səh.3). Onların nəzəriyyəsinə əsasən, insanlar metaforu mövcud olan və ya olmayan “abstrakt” konsepti öz şüurlarında daha aydın (dəqiq) realizə etmək üçün axtarırlar. Alimlər metaforu dünyanı anlamağa kömək edən fundamental hiss adlandırır – onlar metafor dedikdə, reallığın (gerçəkliyin) formalaşma vasitəsi kimi başa düşürlər. Metafor – yeni konsepti köhnə və ya artıq məlum olanla qarşılaşdırma vasitəsilə başa düşmək üçün dərk etmənin güclü vasitəsidir. O. Müllərə görə, metafor qədim dilin leksik kasıblığı nəticəsində yaranmışdır: “söz ehtiyatı böyük deyildi və insan müxtəlif əşya və hadisələri ifadə etmək üçün bir sözdən istifadə etməyə məcbur idi” (Мюллер О. *Опыт исторического обозрения русской словесности*. СПб., 1866). A.N.Afanasyevaya və A.A.Potebnya görə, metafor təəssürat yaradan oxşar əşyaların yaxınlaşması nəticəsində yaranmışdır. O, tamamilə azad, zəngin qaynaqdan, zərəri olmayan və dilin

kasıb olmamasından meydana gəlmişdir (*Афанасьев А.Н. Происхождение мифа. -М., 1996; Потемня А.А. Символ и миф в народной культуре. -М., 2000*).

Beləliklə, metafor – ilk öncə əldə edilmiş biliklərdən istifadə və yeni bilikləri dərk edən dünya haqqında düşünmə vasitəsidir: sözün ilk mənasının və onu əhatə edən assosiasiyaların istifadəsi hesabına hələ aydın düşünülməmiş anlamı ilə yeni konsept yaranır. Metafor həm yeni bilik yaradır, həm də onun fərqli mahiyyəti insanın daxilindən keçərək, insanın bilik və təsəvvürünü dünyəvi, mədəni-millî dəyərlər sistemilə müqayisə edərək təyin olunur, yəni yuxarıda qeyd edildiyi kimi, insan bütün əşyaların ölçüsüdür (həddidir): *kiçik çay fışıldayır, vicdan dilə gəldi, ümid yarandı* və s. Beləliklə, metafor təbiətinə görə antropometrikdir, metaforu anlamaq insanın özü-özünü anlaması deməkdir. Məhz metafor mücərrəd anlayışı qavramağa və başa düşməyə kömək edir (konkretdən mücərrədə, maddilikdən mənəviyyətə - metaforik keçidin əsas vasitəsidir).

Metaforun əsas xüsusiyyətləri bunlardır: o, təfəkkürün və aləmi anlamının əsas vasitəsidir və fundamental mədəni dəyərləri əks etdirir və ya millî- mədəni dünyagörüşünə əsaslanır. V.N.Teliyaya görə, metafor insan dünyaya baxdığı prizma rolunu asanlıqla oynayır (*Телия В. Н. Русская фразеология. М., 1996*).

Alimləri metaforun dil işarəsinin əsas ideyanı ifadə etmə qabiliyyətindən çox uzaqda duran mənası narahat edir. Bu məsələ ilə bağlı 1978-ci ilin fevralında Çıkaqoda "Metafor: konseptual sıçrayış" mövzusunda simpozium da keçirilmişdir. Metafor başqaları üçün də maraqlıdır: onda reallıq sanki düşüncədən gizlənmərkən itir. Bizim anlayışımızda ikinci, daha dərin və mahiyyətli metaforun rolu yaranmağa başlayır. Bizim ona ehtiyacımız var: onsuz bəzi hadisələri dərk etmək, əşyaları düşünmək mümkün deyil. O, nəinki ifadə vasitəsidir, həm də

anlamanın əsas üsullarından biridir. Həqiqətən, metaforlar ciddi məntiqi anlama və dürüst ifadə etmədən uzaq olan ideyaları konkret formaya salır və beləliklə, onları dərk etməyə kömək edir.

Bizə görə, metaforun sirrini tapmaq üçün poeziya obrazlarını müşahidə etmək lazım gəlir, çünki məhz şeirlərdə dilin yaradıcı funksiyası özünü daha aydın göstərir. Həm də poetik adlanan bədii metafor bədii mətnlərdə istifadə olunur və o, burada öz yaradıcı – bədii potensialını realizə edir. Təsədüfi deyil ki, C.Vikoya görə, metafor dilin mif yaradıcılığında iştirak edərək, dili təfəkkür və mədəniyyətlə bağlayan düyün (kəsişmə nöqtəsi) kimi çıxış edir ([www.countries.ru/library/culturoloqists/viko](http://www.countries.ru/library/culturoloqists/viko)). Bizi metaforların özü yox, onun mədəniyyətdə, daha dəqiq desək, bədii obrazın yaranmasındakı rolu daha çox maraqlandırır. Bu haqda Prof. Ə.Abdullayev yazır: "Koqnitiv tədqiqatlarda metaforu bir termin kimi metaforik ifadədən fərqləndirmək qəbul edilmişdir. Metafor dedikdə konseptual metafor- bir sahə haqqında başqasının prizması vasitəsilə fikirləşmək qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Metaforik ifadələr metaforun dildə əks etdirilməsidir. Qeyd etmək vacibdir ki, konseptual metafor nəzəriyyəsinə görə metaforlar müxtəlif üsullarla- təkcə dillə deyil, həm də jestlərlə, mədəni adətlərlə də ifadə oluna bilər. Buna görə də metaforun öyrənilməsi daha geniş mövzunu- dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni işıqlandıra bilər" (*Abdullayev Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı, "SABAH", 2006, s.85*).

Sabit poetik metaforlar, simvollar, obrazlar mövcuddur, lakin, bir qayda olaraq, biz mətnlərdə onların ya sabit – ənənəviyə yaxın olan, ya da uzaqlaşan çoxsaylı müxtəlif variantlarına rast gəlirik. Vaxt keçdikcə metaforlar öz estetik dəyərini, tərəvətini və gözlənilməzliyini itirir. Beləliklə, bu metaforlar obraz yaratma vasitəsi kimi yox, yeni, parlaq, individual metaforlar kimi istifadə olunur. Və bu proses daimidir.

Parlaq individual müəllif metaforları onunla yaxşıdır ki, onu anlayarkən müxtəlif nizamlı və qeyri-müəyyən assosiasiyalar yaranır.

Poetik metaforun şərhə ehtiyacı yoxdur və bunu yalnız poeziya məhv olunduğu halda izah etmək olar; onun mexanizmləri universaldır və buna görə o, mədəni-millî şəxsiyyətə aiddir. Lakin, hər bir belə metafor poeziyanın kəşfidir. Burada dünya (aləm) gözlənilməz tərəfdən, estetik mövqedən nəzərdən keçirilir.

#### 4.5. Simvol –mədəniyyətin stereotipləşmiş hadisəsi kimi

İnsanın bir çox ehtiyacları arasında onu heyvandan kəskin fərqləndirən bir ehtiyac var – simvol ehtiyacı. İnsan nəyin ki, fiziki mühitdə o, həmçinin simvolik kainatda da yaşayır. İnsanın tarix boyunca yaşadığı mənalar aləmi rituallardan ibarətdir. Ritual mədəniyyətin səviyyəsi və şəxsin sosial varlığı ilə təyin olunan hərəkət simvollarının qismində iştirak edir. Beləliklə, artıq yaranmasından indiyə kimi simvollar müstəqil mövcud deyil, onlar insan şüurunun bəhrəsidir.

İnsanlar arasında əlaqə “simvol” sözünün kökündədir. Qədim vaxtlardan yunan dilində bu sözün mənası dostluq əlaqəsini bildirən “saxsı qırığı” ifadəsi təşkil edirdi. Qonağı yola salarkən ev sahibi saxsı qırığın bir hissəsini sındıraraq qonağa verərdi, digər hissəsini isə özündə saxlayardı. Hətta uzun müddətdən sonra həmin qonaq yenə bu evə gələndə onu bu saxsı qırıqla tanıyardılar.

Simvola maraq nəinki dilçilikdə, həmçinin fəlsəfədə, semiotikada, psixologiyada, ədəbiyyatşünaslıqda, mif-poetikasında, folklorşünaslıqda, mədəniyyətşünaslıqda və s. çox geniş yayıl-

mışdır. Lakin biz A.A.Potebnyanın dil nöqtəyi-nəzərindən simvolları yalnız yazanın istəyilə yox, xalqın anlayışına uyğun olması fikri ilə tam həmrəyik. Bu baxımdan simvol haqqında bir sıra təsəvvürlər yaranmışdır: 1) *Simvol – işarəyə uyğun anlayışdır (süni yaranan dillərdə); 2) incəsənət tərəfindən həyatı obrazlı dərkətmənin xüsusiyyətini əks etdirən estetik və incəsənət fəlsəfəsində universal kateqoriyadır; 3) digər obyektin şərti analoqu-nun mənasını (mədəniyyətşünaslıq, sosiologiya və bir sıra humanitar elmlər) daşıyan hər hansı bir mədəni konvensional obyektədir (yəni lüğətdə möhkəmlənmiş).*

İ.Kant, V.B.Şelling, Q.V.Hegel, İ.V.Gete simvol haqqında əsl ilahi mənanın dərkətmə vasitəsi kimi danışırdılar.

Dilçilərin, tarixçilərin, arxeoloqların, incəsənətşünasların, musiqişünasların, dinşünasların, folklorşünasların və biliyin digər sahələrinin nümayəndələrinin bircə səyi nəticəsində bir sıra lüğətlər əmələ gəlmişdir. Simvolların müxtəlif aspektlərini öyrənən bir çox institut və mərkəzlər də yaranmışdır.

Fikrimizcə, simvola maraq mədəniyyət çərçivəsində məhdudlaşır, bu nöqtəyi-nəzərdən simvol hər hansı bir mədəniyyətə xarakterik olan stereotipləşmiş hadisələrə aid ola bilər. Müxtəlif mədəniyyətlərin kontekstində kodlanmış simvollar müxtəlif mənaya malikdir.

Beləliklə, bizim simvolu anlamağımız mədəni məlumat tərəfindən ötürülən məzmun ilə əlaqəli olması vacibdir. A.F.Losev yazırdı: “Simvol koda düşən mənanın açılmasının ümumi prinsipindən ibarətdir, yəni simvolu həm məlumatın sosio-mədəni kodlaşmasının spesifik faktoru və eyni zamanda bu məlumatın ötürülmə mexanizmi kimi hesab etmək olar”.

“Simvol” termini ədəbiyyatşünaslar və dilşünaslar tərəfindən müxtəlif cür başa düşülür. Y.M.Stepanov, qeyd edir ki, simvol – elmi yox, poetika anlamıdır.

Lakin dilin təkamülü və funksionallığı prosesində əmələ gələn dil simvolları mövcuddur. Bu cür simvollar mifoloji, daha dəqiq desək, arxetipik təbiətə malikdir. Məsələn, göy qurşağı bir çox mədəniyyətlər üçün ümid, gəlir, arzu simvoludur, yəni o, kəskin müsbət mənaya malikdir; buradan göy qurşağı əhval-ruhiyyəsi, göy-qurşağı ümidləri kimi ifadələr əmələ gəlib. Bu simvol öz mənşəyini İncil əfsanələrindən götürür; ümumdünya sel basmasından sonra Allah yer kürəsində göy qurşağını selin bir daha təkrar olunmaması kimi qoyması haqda insanlarla müqavilə imzaladı. Beləliklə, metafor burada mədəni konnotasiyalarla mürəkkəbləşərək simvola çevrilir. Lakin çox vaxt bir neçə metafor bir-birinə keçərək simvol yaradır.

Simvolun bir sıra xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar: obrazlılıq (ikonluq), motivlik, məzmunun bütövlüyü, çoxmənalılıq, sərhədlərin qeyri-müəyyənliyi, ayrı mədəniyyətdən götürülmüş arxetipiklik, onun universallığı, müxtəlif mədəniyyətlərdə simvolların kəsişməsi, bir sıra simvolların milli-mədəni səciyyəsi, mif və arxetiplərdə qurulmuş simvollar.

Simvolun ən vacib xüsusiyyəti – onun obrazlılığıdır, buna görə bir çox alimlər simvol anlayışına obrazdan yanaşırlar. Bir çox təriflərdə “obraz – simvol – işarə” konseptləri mövcuddur. Simvol və işarə semiotik leksikonda ən vacib konseptlər kimi mövcuddur. Simvol və işarə semiotik leksikonun ən vacib sözləri olaraq bir çox ümumi xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin işarənin mənası simvoldan fərqli olaraq nəinki şərti, həm də konkret olmalıdır. Məsələn, yol hərəkəti işarələri öz konkretliyinə görə qəzadan qorunmağa kömək edir. İşarələr konvensionalizə olur, lakin simvollar kanonizə olunur: xaç xristian (ikonalar) inamın və məkanın birləşmə simvoludur və s. İşarədən fərqli olaraq simvol denotatın vasitəsiz göstəricisi kimi nəzərdə tutulmur. “İşarələr yer, su və hava yollarının gedişini nizamlayır, simvollar isə həyat yolunu işarə edir”.

Əgər işarənin mahiyyəti təmiz (aydın) göstərişdirsə, simvolun mahiyyəti isə göstərişdən də çoxdur: o, bu və ya digər mədəniyyətdə semantik fəaliyyət prosesində reallığın müxtəlif planlarını birləşdirir.

Simvolun əsasında obraz durur. Hər simvol obrazdır, lakin obrazı yalnız müəyyən vəziyyətlərdə simvol hesab etmək olar. N.İray poeziyada obraz “simvollarının” bir neçə meyarını ayırır: 1) *abstrakt simvolik mənə kontekst baxımından eksplisit olur*; 2) *obraz elə göstərilə bilər ki, onun şərhə kifayət qədər qeyri-mümkün olmasın*; 3) *obraz mif, əfsanə, folklor ilə assosiasiyaları implisit edir*.

İşarələr anlam tələb edir, simvollar isə şərh. Beləliklə, simvol işarə təbiətinə malikdir və ona spesifik olan işarənin bütün xüsusiyyətləri aiddir. Hələ F.de Sössür simvol və konsensional işarələri müqayisə edərək qeyd edirdi ki, simvola ikonik element xasdır. Bununla bağlı F.de Sössür yazırdı ki, tərəzi – ədalət simvolu ola bilər, çünki o, tarazlıq ideyası daşıyır, lakin araba ola bilməz.

Simvol – obraza yaxın konseptdir, buna görə də simvolik obrazlar haqqında çox danışılır. Simvola ali mənalar xasdır. Əgər obrazdan metafora keçid semantik və bədii ehtiyaclardan yaranıbsa, simvola keçid ekstralingvistik faktorlarla bağlıdır.

Obraz psixoloji xarakterlidir, metafor semantiktir, simvol funksionaldır. O, ictimai, tayfa və milli kollektivlərin cəhdlərini birləşdirmək qabiliyyətinə malikdir. Simvol obrazla müqayisədə daha çox semiotik statusa malikdir. Bu simvolun tez-tez mədəniyyət terminində şərh olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan mədəniyyətində əl – hakimiyyət və kömək simvoludur – *birinci əldən, sağ əl olmaq, öz əlinə malik olmaq*, həm də cəza simvolu ola bilər – *əl qalxmır, əl qaşınır, əl qaldırmaq*.

Y.M.Lotman yazırdı: “Bədii niyyətin əsasını rəşional dürüst mövzu yox, simvol – “gələcək mətnin açılma toxumu” təşkil

edir". Mədəniyyət sistemində simvolun funksiyası haqda danışarkən o, təsdiq edirdi ki, simvol – mədəniyyətin yaddaşdır.

Bunu misallarla göstərək. Müxtəlif mədəniyyətlərdə geniş yayılmış xristian (xaçpərəst) simvolu yeddi rəqəmidir. German mədəniyyətində doqquz rəqəmi sonradan yeddi rəqəmi ilə sıxışdırılmış prototipik rəqəm funksiyasını yerinə yetirirdi; rus mədəniyyətində 7 rəqəmi – hədd dərəcəsinin simvoludur: 7 *qıfıl arxasında* – çox gizli, dərin sirr içində; *alında yeddi qırış* – çox ağıllı; *kisel içmək üçün 7 verst getmək* – çox uzaq; 7 *dəfə tərləmək* – çox yorulmaq; *göyün və meşənin 7-ci qatı* – çox və mənasız; *haftaya 5 cümə günü* – tez-tez öz qərarını dəyişmək; *göyün 7-ci qatında olmaq* – çox xoşbəxt olmaq və s. Buna görə burada "yeddi" simvolunun milli spesifikliyi haqqında danışmaq çətinidir. Bu simvol german dillərində də mövcuddur. 40 sözüne "çox" mənasında yalnız rus mədəniyyətində rast gəlmək olar, ona görə "qırx" "qırx"ların frazeoloji birləşməsi mədəni spesifiklik hesab olunur.

Simvolun daha bir xüsusiyyəti – onun simvolik məzmununun konkret və abstrakt elementləri arasında qurulan əlaqəsidir. Elə motivliyə görə simvol işarədən fərqlənir. Belə ki, ifadə edilənlə ifadə olunanlar arasında əlaqə şərtidir.

Məhz motivlik simvolu metafor və metonimiya ilə birləşdirir. E.Kassirer ilklərdən biridir ki, metaforun reallığın simvolik quruluşunda rolunu qeyd edib (*E.Kassirer, 1970*). Metafor miflərdə analogiyaları izah edir, metafora əsasən simvolun məzmununda konkret və abstrakt anlayışlar birləşir: ilahə – yer – an; yerdə sürünən ilan – yer simvoludur (metonimiya) və yeraltı səcdəgahın simvoludur (metafor). Buna görə təsdiq etmək olar ki, metaforik və metonimik simvollar mövcuddur.

Hər insan öz xüsusiyyətləri sayəsində simvolların dilində danışmaq və başa düşmək qabiliyyətinə malikdir; E.Frommun qeyd etdiyi kimi, onu öyrənmək lazım deyil, onun yayılması

hər hansı bir insan qrupu ilə məhdudlaşmır, çünki simvol bizə şüursuz səviyyədə ötürülür.

K.Q.Yunq qeyd edir ki, arxetip bizim tərəfimizdən "kollektiv şüursuzluq və yaradıcılığın əsasında duran genetik tərzdə təsbit edilmiş qədim nümunələr kimi başa düşülür.

Yunqa görə, arxetip – mövcudluğu təzahürünə görə mühakimə edilə bilən hipotetik model, şüursuz niyyət (cəhd) deməkdir. Lakin arxetip həm də bütün tarix boyunca təkrar olunan qeyri-şüursuzluğun ilkin obrazlarıdır. Bu ilkin obraz və ideyalar miflərdə və inamlarda, ədəbi əsərlərdə və incəsənətdə simvol kimi təcəssüm olunur. Bütün poeziya təbiətin ilkin obrazı olan arxetiplərdən ibarətdir: meşə, düzənlik, dəniz, doğulma, nikah, ölüm və s. Təmiz arxetiplər mifologiyada və folklorda rast gəlinir.

R.Yunqa görə, arxetipin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: qeyri-iradilik, qeyri-şüursuzluq, muxtariyyət, genetik asılılıq. Ona görə, arxetip növləri bunlardır: kölgə, qəhrəman, ağılsız, müdrük qoca kişi (qoca arvad), Prometey və s.

Arxetiplər bir çox simvollarla ifadə olunur, buna görə də arxetip simvollar haqqında danışmaq olar. Simvolun arxetipliyi – onun ikili xarakter daşıyan vacib xüsusiyyətidir. Bir tərəfdən, simvolda çox hissəsini arxetip təşkil edən qeyri-şüursuz nümunələr əks olunur. Digər tərəfdən isə arxetip dərk olunandır, o, bizim gerçəkliyə dəyişərək daxil olur.

Bir sıra simvollar milli-spesifikdir. Məsələn, çinlilər ayın təsvirinə *qurbağa və dovşan* (ölməzlik simvolu), *günəşə* işə – qarğa (ehtiram simvolu) yazır. Azərbaycan mədəniyyətində bu simvollar başqa məna daşıyır: dovşan – qorxaqlıq simvolu, qarğa – evə yaxın uçarsa bədbəxtlik gətirən quşdur.

Beləliklə, simvolun müxtəlif konsepsiyalarını təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, simvol – məna ilə dolu cismdir. Məsələn, xaç, qılınc, qan, dairə və s. Məsələn, çörək cismdir və

görünəndir; o, formaya, rəngə, çəkiyə və dada malikdir. Çörək həyat simvoludur, daha dəqiq, mənəvi həyat üçün lazım olan qidadır. Y.M. Lotmana görə, simvollar mədəniyyətin nüvəsini təşkil edir. Bir qayda olaraq, o, keçmiş əsrlərdən bizə qalıb, lakin bu yaxınlarda yaranan simvollar da vardır: *göyərçin* – sülh simvoludur (bu simvolun “atası” R.Pikasso hesab edilir), müxtəlif rəngli əllərin sıxması – xalqlar arasında dostluq simvoludur və s.

Simvolun adresatı yoxdur; o, dil daşıyıcılarının hamısına ünvanlanıb. O, bütöv mətnlərin gizli formasında saxlama funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, *yuva* – ailə, ev simvoludur.

Poetik dil metafor və digər obraz vasitələri ilə birgə simvoldan geniş istifadə edir.

E.Koseriu insanı simvolik məxluq adlandırmağa ixtiyar verən qavramasının ədəbi mətni özündə birləşən xüsusiyyətini qeyd edir. K.Q.Yunq yazır: “Simvolun təbiətinə ziddiyyəti eyniləşdirmək xüsusiyyəti xasdır: beləliklə, bir tərəfdən o, psixoloji reallıq olan real-irreal ziddiyyətləri eyniləşdirir (birləşdirir), digər tərəfdən isə bu fiziki reallığa uyğun gəlmir. Simvol faktdır və görünəndir. Bəzi simvollar tutqundur (qaranlıqdır), onları sözlə ifadə etmək mümkün deyil. A.Blox da hesab edir ki, simvol öz axırını dərinliyində qaranlıq qalmalıdır.

Sözün simvolik istifadəsi konkret mətnədə (və ya bir müəllifin bir çox mətnlərində) təşkil oluna və ya mədəniyyətdən mətnə daxil ola bilər. Simvol sanki uyğun sözün düz mənasını dəyişdirir, lakin geniş mədəni kontekstə daxil olaraq artmağa başlayır. Hər-hansı bir məcaz mətnəli mənalardan yaranmasında iştirak edərək simvolla əlaqəyə girə bilər. Çünki simvol – mətnin obraz strukturunu yaradan bədii vasitələrin hər hansı komplekti ilə uyğunlaşa (birləşə) bilən universal məcazdır.

Simvolların daxili millidir. Rus poeziyası materialları əsasında bir neçə (universal və milli) simvollarla nəzər salaq. Poeziyada geniş istifadə olunan vacib simvoldan biri – *yuxudur*. Yuxu bütpərəstlik mövqeyindən – həmişə digər dünya, “yadlara” keçid deməkdir. Və bu mənada yuxular bütpərəstlər üçün gerçəklikdən az reallıqdır. Xaçpərəstlik üçün digər dünyanın pisliyi mövcud deyil, pislik-mənəvi boşluqdur, işıq və xeyrin olmayan məkanıdır. Pisliliyin dünyada öz qanunu daimi yeri yoxdur və olmamalıdır: o, öz kökünü mənəvi aləmdə, insan ruhunda salır. Yuxu isə – insanın daxili pisliliyini, onun vəziyyətini insan üçün üzə çıxaran təbii halıdır.

#### 4.6. Rənglərin mənalari

Kifayət qədər tez-tez rənglər simvol ola bilər. Uzun müddətdir ki, alimlər rəng problemi üzərində işləyirlər. Bu sahədə son illərin tədqiqatları göstərir ki, rəngə müəyyən kompleksdən ibarət insanın 10 gen pigmenti cavab verir – hər insanın öz rəng dərkətməsi vardır. Məhz buna görədir ki, iki şəxs bir əşyaya baxar, lakin onun rəngini fərqli şəkildə dərk edir. Ciddi beyin zədəsi alan insanlar üzərində müşahidələr göstərdi ki, rənglər haqqında anlayışları ifadə edən sözlər arasında əlaqə beynin müxtəlif sistemlərindən asılıdır. Məsələn, ABŞ-da “yaşıl” - təhlükəsizlik, Fransada isə – cinayət deməkdir, çinlilərdə ağ rəng – matəm, qəm simvoludur, avropalılarda isə bu funksiyaları qara rəng yerinə yetirir. Beləliklə, insanın rəng dili təbiətinə görə mentalitetə uyğundur. İnsanlar rənglərdə məna axtarırlar.

Çin xalq mədəniyyətində iki sabit epitet vardır - qırmızı və ağ. Hər ikisi əvvəllər eyni mənanı ifadə etmişdir. Ağ və qırmızı

- gözəllik simvoludur, lakin ağ həm də sevgi simvoludur. Qırmızı nəinki gözəllik simvoludur, həm də alovlanma ilə bağlıdır.

Qara rəng alov anlayışından əmələ gələrək biabırçılıq, nifrət, qəm, ölüm, yəni işığa zidd olan simvolikanı ifadə edir. Axşam da qəm simvoludur, çünki o qaranlıqdır, zülmətdir. Yaşıl rəng isə işıqla eyniləşir və cavanlığı simvolizə edir.

S.Esenin tozağacında mövcud olan rənglərin simvol mənalarına nəzər salaıq. Burada iki rəng iştirak edir - yaşıl və ağ. Ənənəvi olaraq yaşıl rəng həyat, inkişafıa bağlıdır, ağ isə - işıqla. A.Vejbitskaya çox maraqlı bir nəzəriyyə irəli sürür. Nəzəriyyənin əsasında *"insan təcrübəsinin"* müəyyən universal elementlərlə bağlı olan rəng konseptləri haqqında fikri dayanır. Rənglərin qavranması o vaxt baş verir ki, biz öz görmə kateqoriyamızı insan üçün mümkün olan müəyyən, universal nümunələr və modellərlə bağlayırıq. Beləliklə, rəng haqqında danışmaq üçün biz öz qavrama qabiliyyətimizi bizi əhatə edən hər bir şeyə yönəltməliyik. Bizə görə, bu fikri növbəti misaldan başa düşmək olar. Yaşıl rəng- bitki rəngidir. Yaşıl rəng həm də gözəlliyi, şənliyi simvolizə edir (yaz- parlaq, işıq saçan və şənlik deməkdir). A.A.Potebnya yaşıl rəngin "şənlik" mənası ifadə etməsi faktını german dillərinin materialları əsasında sübuta yetirmişdir. Beləliklə, biz görürük ki, rəng bildirən sifət təsviri epitetdən qiymətləndirici epitetə keçmişdir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, qiymətləndirici mənə çox sabitdir.

Ağlıq (paklıq) da gözəlliyi simvolizə edir. Günəslə bağlı hər şey, yuxarıda deyildiyi kimi, müsbət və gözəl qəbul edilir. Bundan başqa ağ rəng, deyildiyi kimi, həm də məhəbbət simvoludur.

Boz rəng ölümdən dirçəlmə simvoludur. Bütün dünyanın əsl rəngi kimi boz rəng - matəm rəngdir, ona görə də qədim yəhudilər özlərini külə bürüdülər (qəm, matəm ifadəsi).

Xalq – poetik simvolları da məlumdur: *payız*- qocalıqdır, *buludlar*- bədbəxtlikdir, *külək* - düşməndir, *bülbül* - vurğunluqdur, *yağış*- göz yaşdır, *yaz* -sevginin əvvəlidir, *qış* – sevginin bitməsidir və s.

Müasir filologiya elminin əsas vəzifəsi XX-XXI əsr poeziyasında söz simvollarının tərkibini üzə çıxarmaqla poetik simvolların lüğətini tərtib etməkdən ibarətdir.

Yalnız millətinin mədəni sərvətlərinə bələd olan, öz xalqının poeziyasını yaxşı bilən insan poetik simvol və obrazlardan istifadə etmək qabiliyyətinə malik ola bilər.

#### 4.7. Stereotip mədəni mühitin obyektı kimi

"Stereotip" fenomeninə nəinki bir sıra dilçilərin, həmçinin sosioloqların, etnoqrafların, psixoloqların, psixolinqvistlərin əsərlərində rast gəlmək olar. Adı çəkilən elmlərin hər bir nümayəndəsi stereotipin öz tədqiqat sahəsinə uyğun gələn cəhətlərini üzə çıxarmağa çalışmışdır. Buraya sosial stereotip, ünsiyyət stereotipi, mədəni stereotip, etnomədəni stereotip və s. aiddir. Məsələn, sosial stereotip və təfəkkür stereotipi şəxsiyyətin davranışında özünü göstərir. Etnomədəni stereotiplər – hər hansı bir xalqı xarakterizə edən tipik xüsusiyyətlər haqqında ümumi təsvir yaradır. Alman dəqiqliyi, çin mərasimləri, afrika temperamenti, italyanların çılğınlığı, finlərin tərsliyi, estonların arxayınlığı, polşalıların qalantlığı – bütöv xalq haqqında stereotip təsvir deməkdir.

Milli stereotip təsvirinə aid bir sıra lətifələr vardır. Misal üçün: "Müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə bu mövzuya dair film göndərilib: *"İsti düzənlik və yandırıcı günəş. Bir qadın və kişi çox çətinliklə harasa gedir. Birdən kişi cibindən portağal*



*çıxarıb qadına verir*". Tamaşaçılara sual verilir: o hansı millətdir? Fransız tamaşaçıları cavab verir: "yalnız fransız qadınla belə qalant rəftar edə bilər". Rus tamaşaçıları: "Xeyr. O rusdur. Ağilsız! Özü yeyərdi". Yəhudi: "Xeyr, o, yəhudidir: onlardan başqa heç kim düzənlikdə portağal tapa bilməz?". Beləliklə, bu lətifədəki stereotiplər belədir: → fransız qalantlığı, rus azğınlığı, yəhudi fərasəti.

İnsanların özü haqqında düşündüyü əks tiplər də mövcuddur, digər xalqlar haqqında düşündükləri stereotip isə qeterostereotip adlanır və bu növ daha tənqididir. Məsələn, əgər öz xalqında hər hansı bir hadisə "qənaətçilik" hesab edilirsə, digər millətdə bu hal "xəsislik" kimi qiymətləndirilir. İnsanlar gülməsin deyə, digərləri etnomədəni stereotiplərə uyğunlaşmalı olurlar. Ona görə də stereotip insana daha çox təsir edir və beləliklə, stereotipdə əks olunan xarakter xüsusiyyətlərinin yaranmasına gətirib çıxarır.

Etnomədəni stereotipləri araşdıran etnik psixologiya üzrə mütəxəssislər qeyd edirlər ki, iqtisadi cəhətdən yüksək səviyyədə duran millətlər özlərini ağıllı, işgüzar, sahibkar kimi qələmə verirlər, iqtisadi cəhətdən geridə qalan millətlər isə -- xeyirxah, səmimi, qonaqpərvər kimi göstərməyi üstün tuturlar.

Kognitiv dilçilikdə və etnodilçilikdə "stereotip" termini dil və mədəniyyətin anlayışına aiddir, yəni dünyanın portreti (şəkli) ilə bağlı olan mental (düşüncə) stereotipi kimi başa düşülür. Stereotipin bu cür izahına E.Bartminski və onun məktəbinin əsərlərində rast gəlinir; dünyanın dil portreti və dil stereotipi hissə və bütöv kimi başa düşülür. Beləliklə, dil stereotipini nəinki bir və ya bir neçə fikrin vəhdəti, həm də bir və ya bir neçə sözdən ibarət sabit birləşmə kimi də göstərmək olar. Məsələn, Qafqaz millətinin nümayəndəsi - "qar kimi ağappaq", "yeni ruslar" və s. Bu cür stereotiplərin istifadəsi ünsiyyəti sadələşdirir və kommunikanın işlərini asanlaşdırır.

İ.A.Sorokin stereotip anlayışını hər hansı bir cəmiyyətdə qəbul olunan mümkün qədər bağlı, bu və ya digər semiotik-texnoloji prinsipləri müəyyən semiotik modellərə əsasən hər hansı bir proses və ünsiyyətin (davranışın) nəticəsi kimi təyin edir. Beləliklə, semiotik model sosial-psixoloji və ya dil və psixoloji səviyyədə realizə olunur. Standart və norma iki növdə mövcuddur: şamp (artıq dərəcədə eksplisit mürəkkəb işarə) və ya klişe (kifayət qədər eksplisit mürəkkəb olmayan işarə)

Stereotip bir millətə aiddir və əgər digər mədəniyyətdə stereotip analoqlarına rast gəlinirsə, onda bu hal kvazistereotip adlanır və ya bütövlüklə üst-üstə düşərsə, onda bu analoqlar prinsipial mənaya malik olan nüansları detallarla fərqləndirir. Məsələn, fenomenlər və növbədə durmaq halı müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqlidir, beləliklə, stereotipin davranışı da fərqlidir: Rusiyada soruşurlar: "Kim axrındır?" və ya sadəcə növbədə dururlar; bir sıra Avropa ölkələrində xüsusi aparatdan qəbz götürüb və öz növbələrini gözləyirlər.

Beləliklə, stereotip - dünyanın konseptual portretinin hər hansı bir fraqment, mental "şəkil", əşya və ya vəziyyət haqqında sabit mədəni-milli təsəvvürü deməkdir. O, əşya, hadisə, vəziyyət haqqında hər hansı bir mədəni-determinantın təsəvvürünü göstərir. Lakin bu onun mental obrazı yox, verbal örtüyüdür. Konkret mədəniyyətə aid müəyyən cəmiyyətdə şəxsiyyətin ictimailəşməsi prosesində təkrar olunan əsas stereotip biliklərini təyin etmək olar. Buna görə də stereotiplər mədəniyyətdə vacib adlar hesab olunur. Stereotip - elə bir dil və nitq hadisəsidir ki, müəyyən mədəniyyəti ehtiva edən hər hansı bir dominantın sabitləşdirilmiş faktorunu, bir tərəfdən, qoruyur və dəyişir, digər tərəfdən isə özünü "özününkülərin" içində seçmək və eyni zamanda özününkünü tanımaq üçün istifadə olunur.

İnsan davranışının nizamlayıcısı kimi etnik şüurun və mədəniyyətin yaranmasının əsasında anadangəlmə və ictimailəşmə prosesində əldə edilən faktorlar durur- insan müəyyən etnosu, müəyyən mədəniyyəti əldə etdiyi halda mədəni stereotipləri eyniləşdirməyə başlayır və bu andan etibarən özünü də onların bir elementi kimi hesab edir.

Stereotiplərin yaranma mexanizmi koqnitiv proseslərdən irəli gəlir, çünki stereotiplər bir sıra koqnitiv funksiyaları yerinə yetirir - sxemləşmə və sadələşdirmə, eləcə də qrup ideologiyasının formalaşması funksiyalarını yerinə yetirir.

Biz mədəniyyətin bizə bağladığı stereotiplər dünyasında yaşayırıq. Etnosun mental stereotiplərinin vəhdəti onun hər bir nümayəndəsinə tanışdır. Gecənin işıqlı ayı haqında kənd nümayəndəsinin dediyi bu ifadə stereotip ola bilər, Məsələn, "elə işıqlıdır ki, tikmək (hörmək) olar", lakin şəhər sakini bu tipik vəziyyətdə belə deyə bilər: "elə işıqlıdır ki, oxumaq olar". Bu cür stereotiplər ünsiyyətin standart situasiyalarında dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, stereotipdə dominant nəinki əsas məntiqi xüsusiyyətlər, həm də praktiki olaraq hər bir kəsdir.

Müəyyən etnosun mədəni sferası (layı), bir qayda olaraq, digər mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən qəbul olunmayan stereotip xarakterli bir sıra elementlərdən ibarətdir: resipient digər mədəniyyətdə gördüyü hər bir şeyi nəzərə alır, lakin başa düşmür.

Mədəniyyətin sabitliyi onun bütövlüyünü təyin edən strukturun nə dərəcədə inkişaf etməsi ilə şərtlənir. Mədəniyyətin bütövlüyü stereotip mədəniyyətin yaranması ilə güman edilirməqsədyönlü fərziyyə, davranış, qavrama, anlama, ünsiyyət və s. stereotiplər, yəni dünyanın ümumi portret stereotipləridir.

Davranış stereotipi – stereotiplər arasında ən vacibidir. O, rituala çevrilə bilər və ümumiyyətlə, stereotiplər özününkülərin

arasında mövcud olan gizli əhval-ruhiyyə səviyyəsində saxlanılır.

Beləliklə, stereotip hər hansı bir mədəniyyət nümayəndəsinin şüuru və dili üçün xarakterikdir. O, mədəniyyətin əsasıdır, onun parlaq nümayəndəsidir və buna görə də mədəniyyətlərarası dialoqda şəxsiyyətin dayacağıdır.

## Mövzu 5

### Linqvistik Antropologiyanın əsasları

Linqvistik antropologiyanın inkişafında ən böyük təsirə malik olan alimlər Eduard Sepir (1884-1939) və Benyamin Uorf (1897-1941) olmuşlar. Hər iki alim bir neçə yerli amerikan xalqlarının dil və mədəniyyətlərini öyrənmişlər. E.Sepir lüğətin təhlilinin vacibliyi haqqında müzakirələr açmışdır. Onun apardığı müzakirələr xalqların yaşadığı *"fiziki və sosial əhatə dairəsini"* öyrənmək məqsədini güdmüşdür. Sepirə görə "hər hansı bir dilin tam lüğəti bütün ideyaların, maraqların və məşğuliyyətin kəşfi kimi hesab edilə bilər, çünki burada icmanın diqqəti əsas götürülür" (1949, səh.90-91). E.Sepir mübahisə edirdi ki, bütün bəşər tarixinin təcrübəsi müəyyən dərəcədə mədəniyyət ilə dil arasında ortaq bir mövqeyə malik olmuşdur. Fiziki əhatədə obyektlər dildə o zaman *yarlıqlaşır* ki, onların kultural əhəmiyyəti olsun. Dildə hər hansı bir obyekt və ya fəaliyyət növü üzrə söz yaradılır və həmin fəaliyyət və obyekt kultural nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyət kəsb edir. Lüğət ilə kultural dəyər arasında olan əlaqə çoxistiqamətlidir. Danışanlar sözlərə, vacib hadisələrə və fiziki şəxslərə onların fiziki işlərinə və dünyada tutduqları mövqeyə görə sözlərlə adlar verirlər və bir dəfə adlandırılmış fiziki şəxslər və hadisələr kultural və fərdi nöqteyi-nəzərindən tanınır və istifadə edilir. Bir-birindən asılı olan bu proses zamanı misilsiz kultural modellər yaradılır və qüvvəyə minir. E.Sepirin qeyd etdiyi kimi

"müxtəlif cəmiyyətlərin yaşadığı aləmlərdə, eyni aləm müxtəlif yarlıqlarla mövcud ola bilməz" (1949, səh.162).

E.Sepirin hökmü konkret olaraq coğrafi xüsusiyyətlərə tətbiq edilir. Bu o xüsusiyyətlərdir ki, ya ən incə detalları ilə adlandırılır və ya ümumi terminlərlə üzərindən keçilir. İnsanlar o zaman təfsilatlarla varırlar ki, onların müşahidələri birbaşa onların əhatə dairəsindən asılı olur. Məsələn, Arizona, Utah və Nevada ştatlarının yarımşəhra ərazisində yaşayan Paiut xalqının dilində coğrafi terminlər arasında E.Sepir tərəfindən tərcümə edilmiş aşağıdakı terminlər vardır: *"divide, ledge, sand flat, semicircular valley, circular valley or hollow, Spot of level ground in mountains surrounded by ridges, plain valley surrounded by mountains, plain, desert, knoll, plateau, canyon without water, canyon with creek, wash or gutter, gulch, slope of mountain or canyon wall receiving sunlight, shaded slope of mountain or canyon wall, rolling country intersected by several small hill-ridges"* (1949, səh.91).

İngilis dili bu saysız-hesabsız topoqrafik xüsusiyyətləri ifadə etməyə qadirdir və bu işdə E.Sepir təsviri metoddan istifadə edir, lakin bu metodun ayrı-ayrı sözləri ifadə etməkdə çatışmamazlığı da vardır. Paiut dili hər bir xüsusiyyəti ayrıca bir ad altında qeydə alır və orada onun fərqləndirici dəyərini verir. Həm ingilis, həm də Paiut dillərinin arxasında bir strategiya olaraq motivləşdirici qüvvə dayanır və bu qüvvə danışanların əhatə dairəsində baş verən vəziyyətin vacibliyi və ona qarşı olan marağın ekvivalenti kimi çıxış edir. Ona görə də müxtəlif dillərdəki sözlüklər müqayisə edilir və mədəni münasibətlər haqqında nəticələr çıxarılır.

Ehtiyat etməli bir məsələ vardır ki, bu da lüğətin inkişafı və mədəni maraq arasında olan əlaqə ilə bağlıdır, çünki dillərə nisbətən mədəniyyətlər daha tez-tez dəyişir.

### 5.1. Linqvistik nisbilik

Filoloqlar və dilçilər XVIII əsrdən bəri bəşər dillərinin geniş səpələnməsi və müxtəlif mənalar kəsb etməsilə maraqlanmışlar. Sanskrit kimi Şərq dillərinin Avropa alimləri tərəfindən kəşfi və ya Misir heroqliflərinin XVIII əsrin sonlarında deşifrə etməyə qadir olmaları Fransa və Almaniya kimi ölkələrdə nasionalizmin meydana çıxması ilə bir vaxtda düşmüş və bir sıra digər dillərdə bu məsələ vahid kultural xüsusiyyətlərin öz milli dillərində inkişaf etməsinə marağın artmasına səbəb olmuşdur. Dilin və mədəniyyətin *desosiallaşması* kimi romantik məfhum alman dilçilərindən İohan Herder (1744-1803) və Vilhelm fon Humboldt (1762-1835) tərəfindən irəli sürülmüşdür və bu ideya Fransanın o zamankı siyası və hərbi hegomonluğuna bir reaksiya olaraq edilmişdir. Bununla belə bu məfhum dünya xalqları dillərinin və mədəniyyətlərinin pərakəndə şəkildə mövcud olmasına böyük əhəmiyyət də vermişdir. Sözügedən dilçilər belə bir ideyanı irəli sürmüşlər ki, müxtəlif xalqlar ona görə müxtəlif şəkildə danışırlar ki, onlar müxtəlif şəkildə düşünürlər. Onların fərqli düşüncələri ətrafında baş verən hadisələri də fərqli ifadə etmək anlamına gəlir. Buradan da *linqvistik nisbilik* məfhumu ortaya çıxır. Bu məfhumu Birləşmiş Ştatlarda dilçi alim Frans Boas (1858-1942) müdafiə etmiş və müvafiq olaraq Eduard Sepir (1884-1939) və onun şagirdi Benyamin Lii Uorf (1897-1941) Amerika Hindu dillərini öyrənən zaman bu anlayışdan istifadə etmişlər. B.L.Uorfun dilin və fikrin müstəqilliliyi haqqındakı fikri *Sepir-Uorf fərziyyəsi* adı altında məşhurlaşmışdır.

### 5.2. Sepir-Uorf fərziyyəsi

Sepir-Uorf fərziyyəsi belə bir iddia irəli sürür ki, dilin quruluşunda istənilən bir kəs vərdişi olaraq hər bir kəsin düşündüyü və davrandığı üsulun təsirindən istifadə edir. Uorf belə bir lətifədən istifadə edir ki, həmin lətifə artıq məşhur olmuşdur. O, yanğınsöndürmə stansiyasında işləyərkən müşahidə etmişdir ki, insanlar o zaman əşyalara qarşı qorxa-qorxa münasibət bəsləyirlər ki, həmin əşyaların özləri dəhşətli şəkildə adlandırılır. Məsələn, boş benzin çəlləyinin üzərində *"boşdur"* sözü yazılmışdırsa və yoldan keçən bir kəsə göstəriş verilsə ki, onun içərisinə siqaret kötüyü atsın (dərk etmədən ki, dibində qalan benzin partlayışa səbəb ola bilər). Belə bir vəziyyətdə ingilis dilində yazılmış *"EMPTY"* – *"boşdur"* sözü təhlükədən azad olmaq kimi neytral bir sahə yarada bilər. Uorf belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, müxtəlif xalqların müxtəlif dillərdə danışıqları o səbəbdəndir ki, dillər onların anlayışını və həyata keçirdikləri işlərin kateqoriyasını süzğəcdən keçirir. Belə ki, Uorfa görə ingilis dilində danışanlar zaman məsələsini *xətti* (*линейный*) bir məsələ kimi qavradıqlarına görə hadisələrin obyektiv uzlaşması indiki, keçmiş və gələcək zamanlar üzrə sistem halında kodlaşdırılır.

Uorf təkid edir ki, ingilis dili ingiliscə danışanları obyektivləşmiş zamanın nyutonlaşmış nöqtəyi-nəzərinə çağırır, yazılı mənbəni saxlamaq üçün, vaxta qənaət üçün sonrakı zamana bağlanmamağa dəvət edir, lakin zamanın dövrü, unitar bütöv kimi ifadə etmək qabiliyyətinin olmamasını bildirir. Müqayisə vasitəsilə Hopi dili zamanı ölçü vahidi kimi qəbul etmir, onu gecikmədə olan iki hadisə arasındakı əlaqə kimi hesab edir. Elə bir hadisə ki, davamlılıq kimi obyektiv, gərginlik kimi subyektiv xüsusiyyətə malik olur. Hopi dilində zamanla bağlı olaraq

heç bir şey təklif edilmir. Uorf qeyd edir ki, ingilis və Hopi dilində danışan fiziklər bir-birinin düşüncəsini həmin dillərdə başlıca fərqlərin olmasına baxmayaraq başa düşürlər. Bir dildən başqa bir dilə keçidin ümumi formalarına baxmayaraq hər hansı bir dildə bir-biri ilə qarşılıqlı olan mədəniyyətlərin tərcümə edilə bilməyən cəhətləri də vardır.

Sepir-Uorf fərziyyəsi 1940-cı ildən Uorf tərəfindən ilk dəfə meydana atıldıqdan sonra qızgın mübahisələrə səbəb olmuşdur. Çünkü, bilavasitə bu nəzəriyyə elmi kəşflərin universal varlığının dil ilə ifadəsini əsas götürürdü, bu isə öz növbəsində elmi ictimaiyyətin birbaşa narazılığına səbəb olmuşdur. Həmin dövrün pozitiv iqlimi dili müəyyənləşdirən hər hansı bir fikri inkar edirdi. Biz öz dilimizin məhbuslarıyıq gümanı qəbul edilmirdi.

50 ildən sonra sosial elmlərin yüksəlişlə əlaqədar *lingvistik nisbilik prinsipi* yenidən dirçəldi. Ötürücülük arqumenti mədəniyyətlərin dərkedilməzliyi arqumentilə bərabərləşdirilmiş, lakin bu prinsip düşünülüyü qədər də inandırıcı deyildir. Əgər müxtəlif dili danışanlar bir-birlərini başa düşə bilmirlərsə bu o demək deyildir ki, onlar bir-birilərinin dillərini tərcümə edə bilmirlər. Hamıya məlumdur ki, onlar bu işi bacarırlar. Bu ona görədir ki, onlar eyni yolla düşünməzlər, hadisələri eyni şəkildə izah etmirlər; onlar məna ilə və əsas məna daşıyan sözün məzmununun dəyəri ilə razılaşırlar. Qısaca desək, onlar reallığı eyni şəkildə qəbul etmir və ya eyni üsulla qəbul etdiklərini təcrübədən keçirmirlər. Dil vasitəsilə dərk etmə struktural ekvivalentdən asılı deyildir, o bizim daha geniş kontekstdə qəbul etdiyimiz ümumi konseptual sistemlərdən asılıdır.

*Uorf fərziyyəsinin* güclü tərəfi ondadır ki, o dil təyinedicisini bizim düşündüyümüz üslubda bəyənir. Onun nəzəriyyəsində semantik assosiasiyaların ümumi anlayışlar tərəfindən meydana çıxması kultural fərqlərin meydana çıxması ilə əlaqələndirilir və

bu kimi anlayış müasir dövrdə bütövlükdə qəbul edilir. Hər hansı bir dilin semantik yolla kodlaşdırması təcrübəsi həmin təcrübənin aspektlərini olduğu kimi qəbul etmir, onu həmin dilin istifadəçiləri üçün daha da rəngarəng edir.

Məsələn, Navaxodan olan uşaqlar fərqli kodlaşdırılmış şəkildə danışirlər. Məsələn, onlar dəyirmi, girdə topa bənzər bir əşyanı qaldırmaq üçün bir feldən, lakin uzun nazik, deyək ki, ipəbənzər əşyanı qaldırmaq üçün isə tamamilə başqa bir feldən istifadə edirlər. Uşaqlara mavi və sarı rəngli ip və mavi rəngli çubuq göstərdikdən sonra uşaqlardan soruşduqda ki, onlardan hansı mavi iplə uyğunluq təşkil edir, demək olar ki, yalnız Navaxo dilində danışan uşaqlar sarı rəngli ipi seçirlər. Çünki bu rəng onların fiziki formalarının əsasını təşkil edir, halbuki yalnız ingilis dilində danışan uşaqlar demək olar həmişə mavi çubuğu seçir, çünki bu rəng onların işlətdikləri əşyaların rəngini əks etdirir. Bununla belə əlbəttə ki, hər iki qrupdan olan uşaqlar bu əşyaların formalarını və rənglərini bir-birindən fərqləndirmək üçün istənilən qabiliyyətə malikdirlər.

Bu kimi eksperimentlər Uorf fərziyyəsinin zəif cəhətini müdafiə etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, çünki Uorf iddia edirdi ki, dildən istifadə edənlər onlara verilən kodlar əsasında semantik kateqoriyaları dərk etmək üçün eksperimentləri növləşdirməyə meyillidirlər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, verilmiş lingvistik kodların mənbələri yalnız o zaman başa düşülən olur ki, insanların təcrübələri daha geniş pragmatik kontekstdə dərk edilsin. İngilis dilini öyrənən hər bir Navaxolu uşaq ingilislərin etdiyi kimi təcrübəni Navaxo dilində kateqoriyalaşdırmağa başlaya bilər. Beləliklə, zaman keçdikcə müəyyən bir icmanın diskursunda özünə kök salmış kodların genlə bağlı semantik mənaları sosial kontekstlər daxilində müxtəlif və rəngarəng mənaların istifadəsinə səbəb olur. Belə bir halda biz düşünə bilərik ki, bizə dilimiz tərəfindən təklif

edilmiş kultural mənalarnın məbusları deyilik, biz dili digər dil istifadəçiləri ilə birlikdə pragmatik cəhətdən qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində zənginləşdirə bilərik.

Sepir və Uorfun dil, düşüncə və davranışın əlaqəsinə dair fikirləri çoxsaylı tədqiqatlara və müzakirələrə səbəb olmuşdur. Onların ideyalarında bir neçə əsas versiyalar vardır ki, onlar müxtəlif yazılarda müxtəlif cür izah edilir. Onlardan biri budur ki, dilin bəzi elementləri - lüğət tərkibi və qrammatik sistemləri danışan şəxsin qavrayışına, davranış və münasibətlərinə təsir göstərir. Digər bir versiyada göstərilir ki, dil bu prosesdə yaxın istiqamətvericidir. Bu iki versiya arasında olan fərq özünü dilin ifadəsinə nəzərət dərəcəsində göstərir. Əslində, həm Sepir, həm də Uorf özlərinin dil və düşüncə arasında olan əlaqələr haqqındakı hökmlərində dayanmışlar.

Uorfun kultural və davranış normaları arasındakı təyinedicilərin keçici olması, onların geniş miqyaslı linqvistik nümunələr olması haqqında sualına Uorfun özü cavab verərək bildirmişdir ki, "onların arasında əlaqələr vardır, lakin korelyasiyalar və ya diaqnostik müvafiqlik yoxdur" (*Whorf B.L., 1956, səh.159*). Dil şəbəkəsinin mədəniyyət və davranışın tarixi inkişafını müzakirə edərək Uorf özü-özünə belə bir sual vermişdir: "birinci hansıdır – dil modelləri yoxsa kultural normalar?" O suala belə cavab vermişdir: "başlıca olaraq onlar birlikdə meydana gəlmiş və bir-birinə təsir edərək mövcud olmuşlar. Lakin bu tərəf müqabillikdə dilin təbiəti elə bir amilə çevrilmişdir ki, o sərbəst elastikliyi məhdudlaşdırır və inkişaf kanallarını daha çox səliqəli formada həyata keçirir" (*Whorf B.L., səh.156*).

Sepir də tarixi prosesləri müzakirə etmiş və iddia etmişdir ki, mədəniyyət və dil müəyyən bir assosiasiyada, müəyyən bir zaman boşluğunda sabit, qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində dərk edilə bilər. Bu korelyasiya vəziyyəti bununla belə qeyri-müəyyən formada davam edə bilməz, çünki mədəniyyətlər dilə

nisbətən daha sürətlə dəyişir, dil formaları zaman keçdikcə mədəniyyət formalarını simvollaşdırmağı saxlayacaq.

Sepir və Uorfun yazılarında şərh göstərir ki, dil, mədəniyyət və insan düşüncəsi arasındakı əlaqə sabit və mexaniki deyildir, onlar qarşılıqlı və dinamik fəaliyyətlərin vəhdəti halında mövcuddur.

Tamamilə fərqli bir əhəməyə malik rus dilçisi V.N.Volosinov Sepir və Uorfun dedikləri ilə üst-üstə düşən dil, düşüncə və təcrübənin qarşılıqlı əlaqəsinə dair oxşar fikir söyləmişdir. Amerika tədqiqatçıları kimi Volosinov da inanmışdır ki, dil və danışanların təcrübü qavrayışları bir-biri ilə qovuşur.

Volosinov inanırdı ki, hər hansı bir fərdin düşüncəsi onun dilinin imkanları vasitəsilə reallaşır (*Volosinov V.N., 1973*).

Nəhayət, Volosinov şəxsiyyətin təcrübəsinin daxili sosial təbiətini üstün götürürdü: "təcrübənin strukturu əşyanın xarici quruluşu necədirsə o da elədir. Hər hansı bir təcrübənin dərk edilmə dərəcəsi, aydınlıq dərəcəsi birbaşa olaraq onun sosial orientasiyası ilə mütənəsiblik təşkil edir" (*Volosinov V.N., 1973*).

## Mövzu 6

### Dil və kultural mənə

#### 6.1. Kultural fərziyyələr

Dilin lüğət tərkibi sadəcə olaraq obyektlərə, hadisələrə aid olan ixtiyarı və ya uydurma yarlıqlar deyildir. Sözlər də öz növbəsində bir çox mənə tiplərini ifadə edir, onlara yeni mənələr əlavə edir və transformasiyaya uğrayır. Mənələrin bu sahəsinə aid edilən tədqiqatlar və mənələrin istifadəsi kultural fərziyyələrin assosional və ya mənə genişlənmələrini, simvolik və ideoloji məzmun kəsb edən sözlərin istifadəsini əhatə edir.

*Kultural fərziyyələr konsepsiyası* o fakta əsaslanır ki, nitq fəaliyyəti zamanı nitqdə iştirak edən şəxslər müsahibəyə qoşulur; müsahibəyə qoşulan hər bir şəxsin özünün dil vasitəsilə ötürülən və ifadə edilən mədəniyyətinin bilik və başa düşmə modelləri vardır. Bir-birilə paylaşılmış bu cür biliyin müvafiqliyi açıq-aşkardır. Məsələn, əgər hər hansı bir danışan şəxs *"World Series"* deyirsə, o, iddia edir ki, dinləyicilər bu məlumatı başa düşür, çünki bu məlumat beyzbol haqqındadır. Bu oyunda komandalar bütün mövsum boyu çempionatda qələbə üçün yarışirlər. Söhbətin rahat getməsi danışanın qarşısındakı dinləyən şəxsin bilik səviyyəsini düzgün qiymətləndirməsindən asılıdır. Bu kimi fərziyyələr insanlar tərəfindən həyatları boyu toplanılır və həyat təcrübələri zamanı əldə etdikləri biliklər onların mədəni səviyyəsinə təsir edir, çünki

bütün bəşəri təcrübələr kultural məsələlərlə bağlıdır. Külli miqdarda əldə etdiyimiz biliklər toplanılır, lakin hələ istifadə etmədiyimiz biliklər həyatımız boyu da davam edir.

Digər kultural fərziyyələrin tipləri daha mürəkkəbdir və onların sözlər vasitəsilə mənəyə çevrilməsi daha incədir. Məsələn, ingilis və Navaxo dillərində insanların hüquq və fərdi müxtariyyəti ilə bağlı fərziyyələr müxtəlif formalarda ifadə edilir (Young, 1978). İngilis dilində bir çox ifadə tipləri vardır ki, müxtəlif anlayışları ifadə edir: səbəb və məqsədi, gücü, məcburiyyəti, vadaretməni, əmri, vacibliyi, gərəkliliyi və s. Yeni Meksika və Arizona ştatında danışılan Navaxo dilində bu qəbildən olan fellər yoxdur. *"I must go there"* or *"I have to go there"* ifadələri əvəzinə Navaxo dilində danışan şəxs belə deyəcəkdir: *akon deeshād go t'eiya yiz āt'ēēh- "It is only good that I shall go there"*. Bu konstruksiya *"vadaretmə"* imkanından məhrumdur. İngilis dilində isə birbaşa olaraq belə bir ideya ifadə edilir ki, hər hansı bir şəxsin başqa bir şəxsin iradəsinə və ya canlı məxluqatın iradəsinə təsir etmək imkanı vardır. Navaxo dilində isə birbaşa məcburiyyət ifadə edilmir. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

İngilis dilində- *I make the horse run.*

Navaxo dilində- *tii sha yilghot - "the horse is running for me"*.

Navaxo dilindəki cümlədə *"at"* tərəfindən icra edilmiş hərəkətin könüllü olduğu ifadə edilir. Bu cümlədə vacib element olan inzibatilik çatışmır.

Sözləri müvafiq formada işlətmək və şərh etmək üçün danışanlar bir-birinin niyyətləri, arzuları və məqsədləri barədə uydurmalar edirlər. Məsələn, *"zarafatlaşma"* və *"təhqiredici"* nitq müəyyən vacib xüsusiyyətlərə malikdir; hər hansı bir danışan şəxs həmsöhbətinin səhvlərini, zəif cəhətlərini və ya uyğun olmayan davranışını göstərməklə ona lağ edə bilər və ya təhqir edə bilər. Zarafat ilə təhqir arasında fərqlər ondan ibarətdir

ki, danışan şəxs digərinin niyyətini başa düşməli və özünün təhqir və zarafatını müvafiq sözlərin seçimi ilə, səs tonu və sifətinin ifadəsi ilə bildirməlidir. Niyyətin şərhı də öz növbəsində kultural və sosial normalara əsaslanır. Çünki zarafatın məqsədləri və mövzuları mədəniyyət tərəfindən müəyyən edilir. Bəzi cəmiyyətlərdə insanlar heç vaxt zarafat etmir və ya öz valideynlərini əsəbiləşdirmirlər, halbuki, digər cəmiyyətlərdə bu tərs davranış müəyyən kontekstlərdə qəbul ediləndir.

Kommunikativ davranışın kultural normaları həmçinin fərziyyələri özünə daxil edir. Cəmiyyətdə iki tanış bir-biri ilə rastlaşdıqda onlar *"Hi! How are you? və ya "What's happening?"* ifadələrini işlədirlər. Əgər danışan *How are you?* ifadəsini işlədirsə, onlar bu suala substantiv cavab istəyirlər. Tanışlar arasında təsadüfi görüş zamanı əgər cavab verən şəxs öz şəxsi problemlərindən danışarsa və ya ciddi xəstə olduğunu bildirirsə, bu olduqca qeyri-münasib bir cavab hesab edilir. Danışığ iştirakçılarının qəbuledilən davranış normalarına riayət etməsi üçün onlar işlətdikləri sözlərin və ya deyimlərin xüsusi sosial məqsədlərini bilməlidirlər. Bu nümunədə danışan şəxslər bilməlidirlər ki, sual formasında işlədilən deyim əslində sual mənası daşımır, o əslində informasiya almaq üçün xahiş mənasını daşıyır. Əslində bu adət halını almış cavab üçün verilmiş sualdır.

Sözlər eyni zamanda kultural dəyərləri və şərikli gümanları ifadə edən simvolik mənalara ifadə edə bilər. Məsələn, hər hansı bir terrorist qrupunu təsvir edərkən, onların əleyhinə güclü neqativ mühakimə yürüdüldür. Dilin gücü təkcə onda deyildir ki, danışanın münasibətlərini bildirmək üçün istifadə edilsin, dilin gücü həm də ondadır ki, dildə işlədilən sözlər dinləyən şəxsə müqayisə edilə bilən münasibətlər yaratsın. Hər hansı bir şəxsə *"terrorist"* damğası vurarkən elə tondan istifadə edilir ki, qarşıdakı şəxsin münasibətini öyrənmək mümkün olsun,

çünki terrorizm elə bir hərəkətdir ki o, sosial cəhətdən lənətlənir. Lakin bununla müqayisədə hər hansı bir şəxsi *"azadlıq qarçısı"* adlandırmaq dinləyicidə müsbət cavab doğurur.

Öz mallarını reklam edən istehsalçılar və cəmiyyətimizdə olan digər insanlar sözlərin düzümündən və simvolların məharətlə istifadə edərək kultural niyyətlərini həyata keçirirlər. Reklamlar tez-tez öz məhsullarını *"yeni", "daha böyük" və "təkmilləşmiş"* kimi təqdim edirlər. Sözlərin bu cür istifadəsi mallarda baş verən dəyişiklik və tərəqqini açıb göstərə bilər. İfadə edilməmiş fərziyyə təzəlik və böyüklük anlayışlarını inkişaf etmə anlayışı ilə əlaqələndirir və bütün bu sözlər eyni şirkət və ya onunla yarışan digər şirkətlər tərəfindən həyata keçirilir. Bu konseptlər malların bütöv istehsalında implisit formada ifadə edilir; buraya marketing və istehlakçılıq daxildir. Bunlar da öz növbəsində bir-biri ilə fəlsəfi mənada təkamül ideyaları ilə bağlanırlar. Yəni həyat formaları dinamikdir, həmişə dəyişkəndir, daha yaxşı tərəfə insanları aparır. Dəyişiklik bir bioloji proseslə bağlı olan analoji yarışma kimi başa düşülür. Bu o deməkdir ki, orqanizimlər bir-biri ilə daha yaxşı şərait üçün yarışirlar və daha uyğunları həyatda sağ qalırlar. Bu ideyalar cəmiyyətimizdə o qədər ümumi xarakter almışdır ki, son nəticədə biz onlara təbii cəhətlər kimi münasibət bəsləyirik. Çünki dəyişiklik *"təbiidir"*, lakin tərəqqi, innovasiyalar daha arzu edilən nəticələri əldə etmək üçün uydurulmuşdur. Yarış daxilində mövcud olan parakəndə məhsulları reklamlar bəyan edir və bu reklamlarda göstərilən mallar uydurma mallar deyil, yaradılmış mallardır, istifadə edilən mallardır.

Bütövlükdə dilin istifadəsi manipulyasiya aspektinə malikdir. Burada danışanlar eşidən şəxsə təsir etmək məqsədilə sözlərdən istifadə edirlər. Yəni, məlumat və sual vermək və ya əmr vermək kimi mənalara ifadə edilir. Lakin seçilmiş sözlər



əksər hallarda öz konnotasiyalarında neytral mənalara malik olurlar. Onlarda güman edilən kultural simvolik mənalar ifadə edilir. Kultural simvollar dil vasitəsilə ötürülür və öz güclərini dildən alırlar, çünki istər danışanlar, istərsə də eşidənlər bir başa olaraq uydurulmuş fərziyyələri qəbul edirlər. Dilin gücü tanınmış sosial mesajları çatdırmaqdır. Məsələn, bir çox amerikan qadınlarını “*girl*” kimi çağırıqda və ya Amerikadakı afrikalıları “*boy*” kimi çağırıqda onların acığı tutur.

Sözlərin mənalarını tərcümə etmək nə qədər çətindir, cümlə quruluşunun verdiyi mənaları və ya diskursun bir dildən başqa bir dil mədəniyyətində verdiyi mənaları tərcümə etmək daha da mürəkkəb işdir. Diskurs təcrübəsi imkan verir ki, danışan şəxs güman etdiyi mənalara diqqət yetirmədən belə onları öz nitqində ifadə edə bilsin. Bu təcrübələr “*təbii xarakter alır*”, yəni insanın düşüncəsi onu mədəni yolla ifadə etməkdən və ya onu qiymətləndirməkdən daha çox təbiidir. Diskursda verilmiş nitq nümunələri söhbətin və ya arqumentlərin quruluşuna görə mənə növlərinə ayrılır. Buraya insanın danışmaq hüququ çərçivəsində xəbər verilməyən gümanları daxildir ki, bu fərziyyələr onu əhatə edən aləm və insanlar haqqındadır.

## 6.2. Genişlənmiş və keçmə mənə: Metafor və metonimiya

Kultural mənalar həm də mürəkkəb proses olan mənənin semantik genişlənməsi və mənənin bir mənədən digərinə keçməsi yolu ilə ifadə edilir. Bu proseslərdən birinə metafor deyilir. Metaforlar əşyalar və hadisələr arasında eyni mənə daşıyan, lakin müqayisəsi göstərməyən sözlərə əsaslanır. Müqayisə implisit formada ziddiyətlərə göz yumaraq oxşarlıqları ön plana çəkir. Corc Lakoff və Mark Consona görə

“metaforun mahiyyəti bir söz ilə əlaqədar olaraq başqa bir sözün mənəsi kimi başa düşülür” (*Lakoff G., Johnson M., 1980, səh.5*). Dildəki metaforları təhlil edərkən alt qatda gizlənmiş mənə bizə kömək edir ki, danışan şəxsin dünyagörüşünü və ya reallığı aşkar etməsini başa düşə bilək. Əsərlərində E.Sepir və B.Uorf ilə uyğunluq olan C.Lakoff və M. Conson izah edirlər ki, “kultural fərziyyələr, dəyərlər və münasibətlər bizim eksperiment üçün seçdiyimiz əsas konseptual cəhətlər deyildir. Belə demək daha düzgün olardı ki, bütün təcrübə kulturaldır... Biz öz dünyamızı o yolla kultural təcrübədən keçiririk ki, elə təcrübənin özündə mədəniyyət artıq mövcud olur”. Onlar həmçinin mübahisə edirlər ki, metaforun təhlili daxilən kultural konstruksiyanın reallığına çevrilir. Çünki “bizim adi konseptual sistemimiz, o sistemlə ki, biz düşünür və fəaliyyət göstəririk, öz təbiəti etibarilə metaforikdir”. Onlar ingilis dilində tez-tez işlənən “*Time is money*”- “*zaman puldur*” ifadəsini öz əsərlərində nümunə kimi vermişlər. Bu konsept aşağıdakı hökmlərdə öz mənəsini göstərir:

You don't use your time *profitably*.

How do you *spend* your time these days?

This gadget will *save* your hours.

Bu ifadələr bir-birilə ayrılmaz anlayışlar və ya keyfiyyətlər əsasında ifadə olunan metaforlardır. Lakin adama elə gəlir ki, onlar konkret obyektlərdir. Bizim konseptual modelimizdə “zaman” anlayışını müəyyən bir obyekt və şərait kimi anlayırıq. Zaman bizim anlamımızda qiymətli bir əmtəyə çevrilir. Zaman məhdud bir mənbədir ki, biz onun vasitəsilə öz məqsədlərimizi həyata keçiririk... Belə ki, biz zamanı sərf edilən, istifadə edilən, büdcələşdirilən, kapital qoyuluşu edilə bilən, kassaya qoyula bilən və ya əmanət edilə bilən bir şey kimi başa düşürük” (*Lakoff G., Johnson M., 1980, səh.8*).

C.Lakoff və M.Conson digər metaforik konstruksiya olan “up” və “down” arasındakı ziddiyyətli mənaya istinad edərək həmin konstruksiyaları müzakirə etmişlər. Bunların arasında “up” müsbət, “down” sözü isə neqativ mənə kimi dəyərləndirilir.

Aşağıdakı siyahıda biz bu müqayisənin bəzi cəhətlərini görə bilərik:

	<i>Up</i>	<i>Down</i>
<i>Emosiyalar:</i>	<i>You're in high spirits</i>	<i>He's feeling low today</i>
<i>Şüurluluq:</i>	<i>Wake up!</i>	<i>She sank into coma</i>
<i>Səhhət:</i>	<i>He's in top shape</i>	<i>Her health is declining</i>
<i>Nəzarət:</i>	<i>I'm on top of the situation</i>	<i>He fell from power</i>
<i>Status:</i>	<i>She'll rise to the top</i>	<i>He's at the bottom of society</i>

İngilis dili öz xarakterik xüsusiyyəti etibarilə hadisələrin bir çox tərəflərini təsvir etmək üçün xətti (lineal) metaforlardan istifadə edir. Metaforik ifadələrə qohumluq, düşüncə xətti, hərəkətin gedişi, arqumentin istiqaməti və s. daxildir. Söhbətin bəzi üsulları göstərir ki, xətti söz sırası cəmiyyətimizdə müsbət (pozitiv) qarşılır. Sözlərin xətti düzülüşü məqsədi müdafiə edir, məlumatı birbaşa edir, kimi isə xətdə saxlayır.

İngilis dili üçün ümumi olan digər bir metaforik konstruksiya qeyri- fiziki prosesləri və məfhumları təsvir edərkən özünü biruzə verir. Bu ingilis dilindəki meyllərin tərkib hissəsidir ki, müəyyən obyektləri anlaşılmaz edir. O zaman qeyri-konkret bir anlayış konkret bir anlayışa çevrilir:

*He's out of his mind*

*They're in love*

*I feel under the weather*

Bu ifadələrdə subyektlər elə təsvir edilmişdir ki, “sanki” onlar müəyyən edilmiş bir boşluqda hansısa fiziki əlaqədədirlər, Məsələn, “sevişirlər”. Burada sevgi daxili emosiya olaraq

anlaşılmaz bir obyektə çevrilmişdir və sonra ona elə bir münasibət bəslənilmişdir ki, o, faktiki fiziki boşluqda anlaşılan bir model əsasında obyektiv reallığa çevrilmişdir. Yəni “they're in the house” – “onlar evdədirlər”.

Hər bir dilə xas olan konseptual metaforlar vardır ki, onlar təkcə dili quruluş vəziyyətinə gətirmir, eyni zamanda müəyyən reallıq haqqındakı baxış bucağını formalaşdırır, danışan qeyri-ixtiyari olaraq deyilənlərlə həmsərik olur. Məsələn, Navaxo dilində fel sistemində hərəkətin kateqoriyalaşması fikri özünə cəmləşdirən əsas cəhətdir. Bir çox fellər hərəkətin spesifik aspektlərini və ya hərəkət tərəfindən təsir altına düşmüş obyektləri bildirir. Daha mühüm cəhət odur ki, bir çox hadisələr elə fellərlə təsvir edilir ki, onlarda hərəkət mövzusu lokal mənə daşır. Belə ki, Navaxo dilində hərəkət bildirən metaforlar “dünyanı dərk etmək və təcrübə qazanmaq” mənasını bildirir. Aşağıdakı Navaxo dilindən misallar olan siyahıda fellər belə keçici mənalar ifadə edən metaforları nümayiş etdirir:

**One dresses** – one moves into clothing (?ə:h-hä:h)

**One is young** – one moves about newly (?äni: -nä-hä:ha)

**To sing** – to move words out of an enclosed space (ha-di-a:h)

**To greet someone** – to move a round solid object to meet someone(o-da:h-a:h)

Bir çox dillərdə mövcud olan xüsusi metafor tipi *personifikasi*siyədir, yəni canlı əşya və ya insani keyfiyyətlərin cansız əşyalara və ya hadisələrə sirayət etməsi prosesidir. İngilis dilində aşağıdakı nümunələrə fikir verək:

High prices are *eating up* my paycheck.

Anxiety is *killing* him.

The window *looks out* over the mountains.

Bu cümlələr hərfi mənada anormaldır və ya semantik cəhətdən ardıcıl deyildir. Lakin onlar metafor vasitəsilə kultural cəhətdən qəbul edilən ifadələrə çevrilmişlər. Sonuncu cümlədə cansız əşyanı bildirən *"window"* sözü elə ifadə edilir ki, sanki o, hansısa bir canlı obyektə xas olan *"baxmaq"* və ya digər bir hərəkəti yerinə yetirmək qabiliyyətinə malikdir. Digər ifadələrdə də anlaşılmaz proseslərə elə münasibət bəslənir ki, sanki onlar konkret canlı əşyalardır və onlar yeyib-içə bilirlər.

Metonimiya semantik mənə ötürülməsinin digər bir tipi olmaqla bir əşyanın başqa bir əşya tərəfindən əvəzlənməsidir. Bu əvəzlənmədə məzmun uyğunluğundan daha çox əşyaların bir-birilə uyğunluğu əsas götürülür. Burada bir əşyanın əvəzinə başqa bir əşya götürülür, təkcə ona görə yox ki, o başqa bir metafordur, ona görə ki, o, müəyyən kontekstual əlaqədə başqa bir əşyanın əvəzində dayanır. Metonimik mənə keçidi hər hansı bir əşyanın, obyektin və ya şəxsin mənasının ümumiləşdirilməsini və onların içərisindən keyfiyyətinə görə birinin seçilməsini ön plana çəkir. İki əşya arasında olan uyğunluq müxtəlif cür ola bilər, belə ki, əşyanın müəyyən bir hissəsi bütöv bir hissənin əvəzində verilə bilər. Aşağıdakı cümlələrə fikir verək:

This business needs some new *blood*

(part for whole: *blood for person*)

She likes to read *Thomas Hardy*

(producer for product: *author for books written by him*)

Metonimiyanın istifadəsi danışan şəxsin əşyaya olan marağını nəzərə çarpdırma bilər. Metafor semantik əhatəni genişləndirmək və digər əşyalarla müqayisə etmək vasitəsilə sözlərin mənalarna əlavələr edir, metonimiya isə semantik əhatəni daraldaraq, onun bir cəhətini ön plana çıxarır, digər cəhətlərini isə "görməzliyə" vurur.

**Qohumluq metaforları.** Genişlənmiş mənə keçidlərinin təhlilində hər hansı lingvistik formanın assosiasiyası və kultural məzmun onun kultural əsasda şərhini vacib edir. Bununla belə müəyyən dil əhatələri metaforik və ya metonimik cəhətdən bir çox dillərdə mənənin genişlənməsinə meyl göstərir. Qohumluq terminologiyasında belə bir mənə əhatəsidir. Qohumluq terminləri tez-tez real olmayan əşyalara metaforik aidliyi bildirmək məqsədilə işlədilir. Bəzi ailələrdə uşaqlar öz valideynlərinin qohumlarını "xala, əmi" və s. kimi adlandırırlar. Bu ailələrdə öz əmi, dayı və s. adlarını olduğu kimi demək eyib sayılır. Lakin öz valideyninin dostunun adını, onun daşdığı *rütbə + adı* ilə (*Ms. Smith, Mr. Jones*) çağırmaq yüksək dərəcə formal sayılır. Qohum adlarını *"Fatma xala"* və ya *"Bəhram əmi"* çağırmaq qeyri-rəsmi əlamətdir və qohuma bu cür müraciət etmək kobudluq sayılır. Yaşlı bir adam haqqında danışılanda və ya ona müraciət etdikdə bəzi danışanlar qohumluq terminləri olan *"baci"* və ya *"qardaş"* terminlərindən istifadə edirlər ki, bu terminlər təkcə qohumluq mənasında deyil, həmçinin siyasi, dini və ya sosial mənada işlədilir. Bacılar və qardaşlar bərabər və eyni həyat tərzini paylaşan və bir-birinə qarşılıqlı hörmət və himayə edənlərdir.

Qohumluq terminləri ilə yaranmış metaforik mənə genişlənməsinə aid olan nümunə Navaxo dilindədir. Bu dildə *"mother"* sözündəki (-ma) morfemi aşağıdakı anlayışlara aid edilmək üçün işlədilir: *ana, yer kürəsi, tarla, dənli bitki, qoyun, dəyişkən qadın* (*Witherspoon, 1975, s.15-16*). Bu mənalar keçici mənada analoq simvolu ilə əlaqələndirilir. Navaxo mədəniyyətinə başlıca sosial və emosional bağlılıq ana ilə uşaq arasındadır. Ana ilə uşaq doğum və tərbiyə işi ilə əlaqədar olaraq bir-biri ilə bağlıdır. Ana öz uşağına həyat verir və sonra isə davamlı olaraq onun həyatını fiziki və emosional cəhətdən qoruyur.

Analıq metaforu genişlənərək yer kürəsinə və kənd təsərrüfatı sahəsinə aid olur, çünki onlar ananın vacib atributlarıdır; Onlar münbitdir və həyatı doğurur və bu həyat əkin və qida formasında təzahür edir. Dənli bitkilərə və qoyunlara metaforik aidlik ondan ibarətdir ki, Navaxolular üçün onun vacib iqtisadi dəyəri vardır. Taxıl ən vacib məhsuldur və qidanın ənənəvi davamıdır. Qoyunlar böyük kultural əhəmiyyətə malikdir. Onlar həm gəlir mənbəyi, həm də şəxsi var-dövlətin meyarıdır. Taxıl və qoyun Navaxo xalqını yaşadır, sanki onlar analardır. Nəhayət, *dəyişkən qadın* mənasına gəldikdə isə metaforik istifadə analığın uşaq əmələgətirmə və onu böyütmə mənalarını bir-birilə birləşdirir. Navaxo mifologiyasında *dəyişkən qadın* obrazı o vaxt meydana çıxmışdır ki, həmin dövrdə kaos var idi və insanlar əmtəə istehsal edə bilmirdilər. Məhz bu zaman ana ilk yetkinlik məqamına çatmış, analığın başlanmasını bildirən əlamət özünü biruzə vermiş və qadın doğuşa hazır olmuşdur. Ana öz dərisinin parçalarından Navaxo millətini yaratmışdır. Daha sonra isə o, insanlara taxıl verərək onların gündəlik həyatda qalmalarına kömək etmişdir. Bu mifologiya *dəyişkən qadın* obrazı ilə əlaqədar olaraq onun yetkinliyinin, uşaq dünyaya gətirmək üçün etdiyi hərəkətlərin və Navaxo xalqının sağ qalması üçün etdiyi fədakarlıqların mənalarını kompleks şəkildə özündə birləşdirir. Ona görə də o, analıq haqqında çox zərif mənalı metafordur.

**Bədən üzvləri ilə bağlı metaforlar.** Dildə ümumi şəkildə aşkar edilən metaforun digər bir növü də bədən üzvlərinin hərəkətlərini və ya cansız əşyaların təsvirini bildirən bədən üzvləri terminləridir. Bu kimi metaforlarda insan bədənində aid olan üzvlər cansız əşyalara ötürülmüşdür. Biz aşağıda ingilis dilindəki metaforik ifadələrdə onları görə bilirik.

Let's get to the *heart* of the matter  
She's willing to *face* her problem

She *shoulders* many responsibilities  
The criminal *fingered* his accomplice

Cismani mənalarla ifadə olunan geniş yayılmış metaforlar belə bir faktla nəticələnir ki, bəşər övladı öz bədəninin üzvlərinə böyük əhəmiyyət verir. Biz öz bədənimizin üzvlərinin mənalarını cansız əşyalara verməklə fəaliyyətin prosesini təsvir edirik. Bu dünyanı insan gözləri ilə müşahidə etmək və bununla da cansız əşyalara analoji cəhətdən mənəni ötürməklə prosesi görmək və yaşamaqdır.

Bir çox dillərdə bədən üzvləri terminlərinin istifadəsi cismani əşyaların fəaliyyətinin təsvirini vermək üçündür. Zapotek dilinin Meksikada danışılan variantlarında insanın bədən üzvləri hər hansı bir canlı və ya cansız əşyanın prototipik modelini təsvir etmək üçün istifadə edilir (Mak Laury, 1989). Bütün heyvanların bədən üzvləri insan bədəninin anatomik perspektivi əsasında adlandırılmışdır. Məsələn, 4 ayaqlı heyvanların qabaq qıçlarına "əl" (hand) deyilir, arxa qıçlarına isə "ayaq" (foot) deyilir. Heyvan elə təsvir edilir ki, sanki o insandır və o 4 qıçı üstündə gəzir (Mak Laury, səh.121). Buna əlavə olaraq insan bədəninin üzvləri aşağıdakı analoq əsasında genişlənərək cansız əşyaları təsvir etmək üçün işlədilir:

**top** = head (*gik*)  
**front** = belly (*la'ayn*)  
**upper front** = face (*lô*)  
**lower front** = foot (*ye'e*)  
**back** = back (*tiç*)  
**side** = side (*ko'o*)  
**underneath** = bottom, buttocks (*git*)  
**entrance, opening** = mouth, lips (*ro'o*)  
**inside** = stomach (*la'ayn*)

İnsan hissləri tez-tez metoforik birləşmələr üçün baza rolunu oynayır. İngilis dilində görmə hissləri ilə bağlı əmələ gəlmiş metaforlar daha çoxdur. Məsələn, **I see what you mean** - "Mən sənin nəyi nəzərdə tutduğunu görürəm" və ya **That was an insightful remark** - "O görünən bir irad idi".

## Mövzu 7

### Məna işarə kimi

#### 7.1. Linqvistik işarə

Dil iki fundamental üsulla məna ifadə edə bilər. Bunların hər ikisi birbaşa mədəniyyətlə bağlıdır. Onun vasitəsilə deyilən və ya aid olan mənalara işarələr vasitəsilə kodlaşdırılır (semantika), icra etdiyi iş isə kontekstlə əlaqədar olur (praqmatika).

İnsanı heyvandan ayıran həlledici xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, insan işarələr sistemi yaratmaq qabiliyyətinə malikdir və həmin işarələr sistemi onların özləri və onları əhatə edənlər tərəfindən istifadə edilir. Hər bir məniyaratma təcrübəsi iki elementə əsaslanır: işarə edən və işarə edilən. Beləliklə, işarələr sistemilə deyilmiş /rouz/ və 4 hərflə yazılmış "rose" bir obyektə bağlı gerçək dünyada elə bir əşyanı işarə edir ki, onun tikanlı gövdəsi və çoxlu ləçəkləri vardır. İşarə edən (səs və ya söz) özlüyündə digər adamlar onu tanıyana qədər hələ işarə deyildir və onu işarə edilmişlə əlaqələndirir (konsept); məsələn, ingilis dili bilməyən bir şəxs üçün /rouz/ səsi heç bir işarə kəsb etmir, o yalnız mənasız bir səsdür. İşarə ona görə də nə sözün özü deyildir, nə də aid olduğu obyekt deyildir. O, iki anlayış arasında əlaqədir. Verilmiş bir sözün linqvistik işarə edəni ilə işarə edilmiş obyekt arasında elə bir vacib şərt yoxdur. "Rose" sözü müxtəlif formalı güllərə, tərkiblərə, rənglərə, qoxulara aid olduğu kimi hər hansı bir rəngə və qoxuya da aid ola bilər.

Buradan da biz görə bilərik ki, "rose" müxtəlif işarə edilənlər vasitəsilə mənə daşıya bilər. Çünki hər hansı bir gülün tərkibində elə bir ona xas olan təbiət yoxdur ki, həmin 4 hərfdən ibarət ola soz -"rose" ona uyğun olan cəhəti işarələsin. Bu cür linqvistik işarəyə ixtiyari işarə deyilir. Daha sonra bunu əsas gətirə bilərik ki, heç bir əşya bir-birinin eyniyyəti olmadığına görə, işarə edənle işarə olunanlar arasında heç bir tam uyğunluq yoxdur. Linqvistik işarənin bu dualizmi **assimetrik** adlanır.

## 7.2. İşarələrin mənası

İşarə edənle işarə edilənin təbiəti arasında nə kimi əlaqə vardır? Sözlər vasitəsilə işarələr hansı mənanı verir? Amerikan şairi Emili Dikinson öz şeirində "rose" və ya "rosemary" sözlərini işlətdikdə o, həmin sözləri bağda yetişən real dünyanın bitkilərinə aid etmişdir. Bu sözlər təyin edilə bilən reallığa aiddir. Bunların mənası lüğətdə tapıla bilər, ona görə də bu mənaya **denotativ** mənə deyirlər. Digər tərəfdən isə "rose" və "rosemary" sözləri sadəcə olaraq aid olduqları bitki mənasından fərqli digər mənalar da verirlər. Bu onunla əlaqədardır ki, oxucunun beynində onlar müxtəlif assosiativ xüsusiyyətlər canlandırır; hər hansı bir gül məhəbbətlə, ehtirasla, gözəlliklə assosiasiya oluna bilər; "rosemary" isə yayın tərəvəti, qurudulmuş otların qorunub saxlanması mənasını verə bilər. Bu baxımdan hər iki sözün ifadə etdikləri mənalar onların **konnotasiyalarından** törəyir.

Denotasiya və konnotasiyaya əlavə olaraq 3-cü mənə tipi də vardır ki, sözlər obyektlərlə oyun oynayır, yəni bütün digər işarə edənlərlə olduğu kimi, onlar təkcə əşyanı göstərmir, əşya

ilə əlaqəli olmur, eyni zamanda onlar əşyaların obrazları (**ikonalar**) ola bilərlər. Belə demək olar ki, "Whoops!", "Wow!" kimi nidalar təqlidçilikdən çox uzaqlaşaraq, təkcə emosiyalara və hərəkətlərə aid olurlar (onomatopeya). Onların mənası ona görə də **ikonik** mənədir. E.Dikinsonun şeirində ikonik mənələrdən gen-bol istifadə edilmişdir. Məsələn, "screw", "summer", "ceaseless", "rosemary" sözlərindəki /s/ səslərinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi güclü şəkildə işarələr sistemi yaradır və hər bir fərdi sözdə ikonik cəhətdən denotativ və konnotativ mənalar yaranır. Buna əlavə olaraq müəllif *rose* sözünü *rosemary* sözünə çevirərək özünün bütövlükdə *güllər* haqqında danışdığını bildirmək məqsədilə metamorfoz ikona mənasını ortaya atır. Bu şeirdə biz görə bilərik ki, hər hansı bir linqvistik işarə aid olduğu əşya ilə əlaqədar müxtəlif denotativ, konnotativ və ikonik mənalar ifadə edirlər.

## 7.3. Kultural kodlaşdırmalar

İşarələr sisteminin hər üç tipi aid olduqları diskurs icmasını öz təcrübələrində kodlaşdırırlar. Bu işdə kod sözün mənasından ayrılan bir şey deyildir. Müxtəlif işarələr reallığı müxtəlif cür ifadə etməklə B.Uorfun dediyi kimi müxtəlif cür kodlaşdırılır. Məsələn, *table*, *Tisch*, *masa* kimi sözlərin hər üçü eyni bir obyektə yəni, mebelin bir hissəsinə aid olur, lakin ingiliscə işarə edilmiş *table* sözü bütün masaları ifadə edir. Polyak dilində yemək stolunu kodlaşdıran *stol* sözü *stol* kimi, lakin kofe stoluna və ya telefon stoluna *stolik* kimi müraciət edirlər. İngilis dilində diafraqmanın cənub tərəfinə "*stomach-qarın*" deyirlər, halbuki, Amerikan ingilis dilində "*stomach-ache*" - qarın ağrısı sözü, "*bellyache*" - göbək ağrısı sözündən

fərqli mənə daşıyır. Müvafiq olaraq alman dilinin Bavariya variantında onbadan ayağa qədər olan hissəni bir sözlə *das Bein* sözü ilə işarə edirlər. Beləliklə, *“Mein Bein tut weh”* cümləsi ingilis dilində *My foot hurts -mənim qıçımı ağrayır*. Alman dilində verilmiş bu ifadə ingilis dilində həm *“hip”*, *“leg”*, həm də *“foot”* sözlərini özündə birləşdirir (onba, qıç, ayaq). Kultural kodlaşdırma zaman keçdikcə dildə dəyişilə bilər. Məsələn, alman dilində xoşbəxtlik halını kodlaşdırmaq üçün *“glücklich”* sözündən istifadə edilir. Bu söz dərin xoşbəxtlik ifadə edir, lakin şərti xoşbəxtliyi ifadə edərkən onu *hepi* (happy) kimi tələffüz edirlər.

Təcrübənin kodlaşdırılması müxtəlif dil işarələri vasitəsilə meydana çıxarılmış kultural assosiasiyaların təbiətinə görə fərqlənir. Məsələn, *“soul”* və ya *“mind”* sözləri adətən rus dilindəki *“dusha”* sözünə ekvivalent olmasına rəğmən, bu işarələrin hər biri aid olduğu obyektlərlə müxtəlif assosiasiyalar əmələ gətirir. Hər hansı bir rus üçün *“dusha”* sözü ingilis dilindəki *“soul”* və *“mind”* sözlərinə nisbətən təkcə daha tez-tez işlənmir, eyni zamanda o, dil və əşyaların mistik mahiyyəti ilə əlaqədar olaraq ingilis dilinə nisbətən tamamilə fərqli bir konnotasiya anlayışı kəsb edir. İki dildə danışan adamların semantik şəbəkəsinin öyrənilməsi bu kimi assosiasiyaları xüsusilə gözə görünən edir. Məsələn, ingilis və ispan dillərində danışanlara həmin dillərin birində anlayış daxilindəki müxtəlif fərqlər göstərilmişdir. İngilis dilində *“house”* sözünü onlar *“window”* sözü ilə və *“boy”* sözünü *“girl”* sözü ilə assosiasiya edəcəklər. Lakin ispan dilində onlar *caza* sözünü *“madre”* ilə və *“muchacho”* sözünü *“hombre”* sözü ilə assosiasiya edəcəklər. Lakin eyni bir nitq icması daxilində də işarələr müxtəlif diskurs icmasının üzvləri üçün müxtəlif mənə dəyərlərinə malik ola bilər. Emili Dikinsonun şeirində öz nitq icmasının üzvü olmayan Anqlofon oxucuları *“Attar”* sözünün denotasiyal

mənalarını bilməyə bilər, eyni zamanda *“rosemary”* sözünü ölü adamla assosiasiya edə bilməz. Həm də poemanın ikonik mənə aspekti onlar üçün aydın olmaz. Baxmayaraq ki, onlar ingilis dillidirlər və onların mədəniyyəti, savadlılığı Emili Dikinsonun nəzərdə tutduğu oxuculardan fərqlidir.

Sözlər də həmçinin mədəni cəhətdən informasiyalaşmış konseptləri ikona kimi ifadə etməyə xidmət edə bilərlər. Bununla onlar əhəmiyyət verdikləri obyektləri və şəxsləri ifadə edirlər. Məsələn, müəyyən nitq icmasına məxsus olan danışanlar ikonik cəhətdən saitin keyfiyyətini uzatmaqla denotativ mənəni gücləndirə bilər. Məsələn, *“It’s beau:::tiful”*. Fransız dilində səsin keyfiyyətinin gücləndirilməsi səsi uzatmaq yolu ilə edilmir, lakin eyni söz formasını sürətlə təkrarlamaq yolu ilə edilir. Məsələn, *“Vite vite vite vite vite! Dēpechez-vous! (Quick! Hurry up!)”*. Bu kimi müxtəlif prosodik kodlaşdırma istər ingilis, istərsə də fransız dilində fərqli danışq normalarının tipik nümunələri kimi nəzərdən keçirilir. Müvafiq olaraq onomatopeya obyektləri və səsləri labüd üsullarla əlaqələndirərək verilmiş mədəniyyətin üzvlərini fərqləndirir. Məsələn, ingilis dilindəki *“bash”*, *“mash”*, *“smash”*, *“crash”*, *“dash”*, *“lash”*, *“clash”*, *“trash”*, *“splash”*, *“flash”* kimi sözlər ingilis dilində danışanlar üçün ikonik mənada qəfil, güclü hərəkət və ya iş bildirir. Digər bir dildə danışan şəxs *“...”* səsinə eşitməyə bilər və ya ikonik mənada işlətməyə bilər; fransız dilində danışan şəxs üçün *“hache”*, *“tache”*, *“crache”*, *“sache”*, *“cache”*, *“vache”* kimi sözlərdə oxşar final səslərinin olmasına baxmayaraq həmin sözlər arasında heç bir semantik əlaqə yoxdur. Fransız dilində təhsil almış, fransız dilində danışan şəxs *“siffler”* və *“serpent”* sözlərinin ikonik mənalarının obyektlərlə bağlı olduğunu eşidə bilər, çünki onların hər ikisinin başlanğıcında /s/ səsi vardır.

Qeyd etmək vacibdir ki, yuxarıda göstərilmiş fərqlər müxtəlif dillər arasında yalnız kodların özündə baş verən fərqlər deyil, eyni zamanda diskurs icmalarında baş verən semantik mənalar arasındakı fərqlərdir. Bu mənalar sayəsində linqvistik işarə kultural işarəyə çevrilir.

#### 7.4. Semantik koheziya

Bir işarə olaraq, söz həmçinin digər sözlərlə və işarələrlə əlaqəyə girir və ona xüsusi bir verbal mətn daxilində və ya kontekst daxilində müəyyən dəyər ifadə edir. Xüsusi isimlərdən və səslərdən başqa sözlər bir sıra rəngarəng koheziyalı tərzlər vasitəsilə E.Dikinsonun şeirində verildiyi kimi mətn əmələ gətirir. *"It"* və işarə əvəzliyi olan *"this"* əvəzlilikləri bir cümlədən digər cümləyə keçdikdə sözləri əvəz edir. Məsələn, *"The Attar from the Rose...The general Rose... In ceaseless Rosemary"*. Bir sətirdən başqa bir sətirə keçərkən eyni səsin məsələn, *//* səsinin təkrarlanması baş verir (*Lady's Drawer, the Lady lie*). Eyni ideyanı bildiren sözlər toplusu məsələn, *"Suns, summer, essential Oils, Attar"* və eləcə də *"but"*, *"when"* bağlayıcıları təkrar edilir. Bu kimi üsullar assosiativ mənalarda və ya müəyyən bir icmanın danışılarda konnotasiyalar vasitəsilə verilmiş mənalara əsaslanır. Danışan asanlıqla *"suns"* və *"summer"* sözlərini *"it"* əvəzliyi ilə əvəz edə bilər. Halbuki, icma daxilində olan daha az səriştəli adamlar bunu etməyə də bilər. Semantik koheziya şeirin misraları böyünca icmada baş verən icma assosiasiyalarından asılıdır.

Hər hansı bir işarə və ya söz mətn daxilində və ya söhbət zamanı icma üzvünün zaman keçdikcə yadaşında toplanıb qalmış digər sözlərlə əlaqəyə girə bilər. Məsələn, rus dilindəki

*dusha* işarəsinə qayıtsaq görərik ki, bu söz danışıda xeyirxahlıq və həqiqət haqqında eşitdiyimiz danışılarda və ya bədii əsərlərdən götürülmüş sitatlarda konnotativ mənalar kəsb edir (*"His soul overflowing with rapture, he yearned for freedom, space, openness"* (written by Dostoevsky) və ya qiymətsizlik, insan iradəsi, daxili nitq, bilik, hiss-həyəcan, düşüncələr, din kimi çox saylı konnotasiyalarda işlədilir. İngilis dilində danışan *"dusha"* sözünü sözbəsöz tərcümə edərkən onu *"soul"* kimi tərcümə edəcəkdir, lakin onu əslində digər ingilis sözləri - *"disembodied spirit, immortal self, emotions"* ilə əlaqələndirəcəkdir. Bu sözlər təxmini olaraq rus dilindəki *"dusha"* sözünün mənalarını verir, amma həmin sözlər rus mədəniyyətində *"dusha"* sözünün semantik koheziya mənasına uyğun gəlmir. Sözlərin mənaları kommunikativ semantik əhatəyə malik olan diskursda assosiativ şəkildə işlənmiş sözlərdən ayrılı bilməz.

Sözlərin kultural semantik mənada daşdıqları digər bir linqvistik əhatə linqvistik metaforlardan ibarətdir ki, icmanın semantik biliyində zaman keçdikcə toplanıb qalmışdır. Belə ki, ingilis dilində *"argument"* sözünü çox vaxt *"to defend"* ilə assosiasiya edirlər. (Məsələn, *Your claims are indefensible* - Sizin iddialarınız müdafiə edilə bilməz) və ya *"to shoot down"* - *"He shot down all of my arguments"* - o mənim bütün arqumentlərimi rədd etdi). Bu kimi ifadələr Corc Lakoff və Mark Consonu ingilis dilində açar metaforlardan birini müəyyənləşdirməyə sövq etdi: *"Argument is War"*. Bu metaforlardan bəziləri ingilis dilinin quruluş koduna həkk edilmişdir. Məsələn, gözə görünən sahənin metaforu; Bu metafor onun daxilində və ya xaricində nə olduğunu izah edir. Məsələn, *"The ship is coming into view, I have him in sight, He's out of sight now"* - gəmi gözə görünür, *"mən onu görürəm, o indi gözə görünür"*. Hər bir dilin öz metaforları vardır ki, həmin dilin semantik koheziyasının sərhədlərini bildirir.



Bütün bu nümunələrdə kodların semantik mənalari icma nitqində və onun əhatəsində, yəni onun mədəniyyətində nəzərdən keçirilir.

### 7.5. İşarələrin qeyri-ixtiyari təbiəti

Biz əvvəl demişdik ki, işarələrin xarici aləmlə təbii əlaqələri yoxdur və ona görə də onlar ixtiyaridirlər. Bu ixtiyarilik onları mədəni köklərə əsaslanan icma diskursunun üzvləri üçün anlaşılın edir. Danışan və ya yazan şəxslər ona görə həmin işarələrdən istifadə edirlər ki, bu işarələr onların əhatəsində E.Sepirin qeyd etdiyi kimi dərk edilən olur. Doğma dildən istifadə edənlər linqvistik işarəni ixtiyari kimi qəbul etmir, əksinə onu təbiətin zərurəti kimi qəbul edirlər. Yalnız tədqiqatçılar və ana dilində danışmayanlar işarə ilə anlam arasında olan əlaqəni dərk edə bilirlər.

Doğma dildə danışanlar daxilən dərk etmirlər ki, sözlər ixtiyari işarələrdir, onlar üçün sözlər həyatlarının fiziki və təbii ünsürləridir. Sözləri istifadə edənlərin perspektivində sözlər və düşüncələr eyni bir şeydir. Məsələn, hər hansı bir fransız məişətində böyüyüb başa çatmış adam and içib səni inandırmağa çalışacaq ki, günəş anlamı kişi cinsi, ay anlamı isə qadın cinsi ilə bağlıdır. İngiliscə danışan şəxs üçün *"shooting down someone's argument"* kimi ifadə tam şəkildə aydındır; onlar hətta düşünmərlər ki, kimsə argument haqqında başqa cür danışa bilsin. İşarələr verilmir, onlar yaradılır və kultural nitq nümunələrini əmələ gətirməkdən ötrü həmin işarələr bir-biri ilə birləşirlər. Ana dilində danışanlar üçün işarələr ifadə etdikləri təbii reallığın qeyri-ixtiyari linqvistik işarələridir.

Kultural cəhətdən yaradılmış işarələrin təbiiləşməsi onların motivləşmiş təbiətlərinin başlıca səbəbindən doğur. Linqvistik işarələr sosial vakkumda heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. İşarəyaratma və işarələrin şərhləri təcrübəsi dildən istifadə edənlərin arzu və ehtiyacları nəticəsində motivləşir və bu işarələrdən dil istifadəçiləri digər insanlara təsir etmək, hətta onların ətrafında olan aləmin mənasını şərh etmək üçün istifadə edirlər. Danışana diqqətlə qulaq asmaq arzusu, danışan şəxsi ciddi qəbul etmək, ona inam bəsləmək, öz növbəsində digər adamların inamlarına və gördüyü işlərə təsir etmək arzusu ilə insanlar bir-birləri ilə ünsiyyətə girirlər. Linqvistik işarə ona görə də motivləşmiş işarə adlanır.

### 7.6. Simvollar

Zaman keçdikcə işarələr çox asanlıqla təkcə naturallaşmış olmur, eyni zamanda ənənəvi xarakter alır. Orijinal, sosial və tarixi kontekstdən kənar götürüldükdə linqvistik işarələr məna etibarını ilə mənasızlaşa və ya simvolikləşə bilər. Məsələn, *"democracy"*, *"freedom"*, *"choice"* kimi sözlər siyasətçilər və diplomatlar tərəfindən deyildikdə özlərinin denotativ mənalərini və hətta zəngin konnotativ mənalərini itirə və qərb demokratiya ritorikasında siyasi cəhətdən simvolizə oluna bilər. Məsələn, *"French Revolution"*, *"May 68"*, *"the Holocaust"* kimi ifadələr tarixi hadisələrin qarışıq uyuşmalarını sadələşdirərək ənənəvi simvollara çevrilmişlər. Zaman keçdikcə bu simvolların təkrarən işlənməsi nəticəsində insanlarda əmələ gəlmiş məna toplumu yaddaşlarda iz buraxmaqla yanaşı həmin simvolların mifik çəkiyə və gücə malik olan mənalərini ortaya çıxarmışdır.

İşarələr çevrilə biləndir; onların elə bir potensial dəyişmə imkanları vardır ki, işarə yaradan şəxslərin özləri onları lazım gəldikdə dəyişə bilirlər. İşarələrin istifadəsi müasir dövrdə danışanlara imkan verir ki, keçmişdə baş vermiş hadisələri indiki zaman kontekstində canlandırma bilsinlər, yəni keçmişdə baş vermiş hadisələri yenidən şüurda təkrarlaya bilsinlər, onu kontekstin içərisindən ayıraraq, gələcək hadisələrə aid edə bilsinlər. Bu kimi konstruksiyalar və işarələr sistemi vasitəsilə kontekstlərin yenidən qurulması işarələrdən istifadə edənlərə imkan yaradır ki, onlar öz ətraf mühütlərinə və eləcə də həmin əhatə dairəsində özlərinin və digərlərinin davranışlarına nəzarət edə bilsinlər. Görürük ki, bir çox məsələlərdə bu cür nəzarətin böyük təsiri vardır. Məsələn, ictimai yerlərdə, kommersiya şirkətlərinin reklam çarxlarında, milli vətənpərvərlikdə bayraqlardan tutmuş şüarlara qədər olan simvolları göstərmək mümkündür. Kultural stereotiplər donmuş işarələrdir ki, həm o işarədən istifadə edənlərə, həm də onları xarakterizə edənlərə öz təsirini göstərir. İdeologiya dediyimiz bir şeyin böyük hissəsi bu mənada simvolik dilə xidmət edir. Məsələn, *"rebels"* və ya *"freedom fighters"* ifadələri dövlət əleyhinə olan qüvvələri göstərir. *"Challenges"* və ya *"problems"* kimi sözlər maneənin yaradıldığını bildirir; *"collaboration"* və ya *"exploitation"* kimi sözlər fəhlələrin əməyini ifadə edir. Bu kimi ifadələr müxtəlif siyasi dairələrdə, özlərinin səlahiyyətli diskurs icmalarında işarə yaradılan tərəfindən törədilmiş kultural simvollarıdır. O yerdə ki, sosial sahəyə aid olan maraqlar bir-biri ilə kəsişir, orada sosial qüvvələr bəzi kultural işarələr yaradırlar ki, onlar qanuni sayılır, digərləri isə qeyri-qanuni, yəni hətta tabu hesab edilir. Məsələn, sağçı qüvvələri təmsil edən qəzet *"freedom fighters"* ifadəsinin işlənməsinə qadağa qoya bilər, çünki bu ifadə ixtişaş yaradan qüvvələrə məxsusdur.

Bizi əhatə edən aləmlə bağlı olan sözlərin mənası və eləcə də nitq icmasının semantik əlaqəsini təşkil edən digər sözlərin mənalara bir-biri ilə bağlıdır; lakin bu semantik əlaqə davamlı olaraq zənginləşir və sosial kontekstlərdə işləndikcə dəyişirlər.

## Mövzu 8

### Məna hərəkət kimi

#### 8.1. Situasiyanın konteksti, mədəniyyətin konteksti

Fəlsəfədə, hüquqda və teologiyada illər boyu həyatın mənasını axtarırdıqdan sonra G.Dr.Faust qərarə gəlir ki, məna sözlərdə deyil, hərəkətlərdədir. O, qeyd edir ki, İncildə yazılmış məşhur "İlk başlanğıcda söz olmuşdur" hökmünü müasir dövrdə daha müvafiq bir hökmə əvəz edilməsinə ehtiyac duyulur. O, həyəcanla bildirir ki, ilk əvvəl hərəkət olmuşdur və bu sözləri deməklə öz ruhunu şeytana satır. Nəhayət, sonda o, belə bir hökmü qəbul edir ki, bütün hərəkət baş verdiyi müəyyən bir zamanın və yerin tərkib hissəsidir. Məna heç zaman hamı üçün birdəfəlik əldə edilmir, o verbal hərəkətlərdə hər bir deyiliş vasitəsilə əmələ gəlir və müsahibədə iştirak edənlərin, danışıq eşidənlərin, yazanların və oxucuların qarşılıqlı əlaqəsində baş verir.

Antropoloq Bronislav Malinovski (1884-1942) Trobriyand adalarında (Trobriand Islands) yaşayan yerli sakinlərin balıqçılıq və kənd təsərrüfatı üzrə məşğuliyyətlərini öyrənərkən ilk dəfə olaraq aşkar etmişdir ki, onların dili (Kiriwinian) iş təcrübələrinin mənasını dərk etmək üçün bir açar rolunu oynayır (*Malinkowski B., Dover, 1978*). Sahildə oturub kiçik qayıqlarda balıq tutan adamları müşahidə edən alim onlar

bir-birinə nə isə qışqırdıqda anlamışdır ki, nəyin baş verdiyini bilmək üçün sözlərin mənalərini qeyd etmək və onları başa düşmək kifayət etməzdi. O, göstərdi ki, bunun üçün müəyyən **situasiya konteksti (Context of situation) gərəkdir**. Bundan başqa danışan hər bir şəxs öz sözlərini, inamlarını, düşüncə tərzini daha geniş bir **mədəniyyət konteksti (Context of culture)** ilə əlaqələndirməlidir. Qəbilə iqtisadiyyatı, sosial təşkilatlar, qohumluq nümunələri, torpaqla bağlı rituallar, mövsumi nəğmələr, zaman və məkan konseptləri **mədəniyyət kontekstində** daha geniş mənada sözləri bir-biri ilə əlaqələndirir. Belə ki, verbal işarələrin semantik mənaləri kontekst daxilində verbal hərəkətlərin praqmatik mənaləri ilə genişləndirilir.

Praqmatik məna kultural baxımdan verbal mübadilələrdə necə həyata keçirilməlidir? Məna təkcə danışan şəxslərin bir-birinə dedikləri sözlər vasitəsi ilə deyil, eyni zamanda onların sözlərlə bərabər öz əhatələrindəki tələblərə uyğun olaraq etdikləri hərəkətlər vasitəsilə yaranır.

#### 8.2. Gözləntilərin strukturları

Uşaqılıqdan insanlar müəyyən nitq aktları vasitəsilə öz nitqlərində nəzakətli manera ilə hədiyyə qəbul edərkən "*Thank you*" deməyə və ya tərəf müqabilindən ayrılarkən "*Good-bye*" söyləməyə öyrəşmişlər; onlar yüksək çinli insanlarla çeşidli danışıq tərzlərini də öyrənmişlər ki, bununla da onlar təhqirlə tərifini bir-birindən ayırmağı bacarırlar. Bu davranışlar onların ikinci təbiətinə çevrilmişdir, çünki onlar özləri ətrafında baş verən hadisələrin fiziki cəhətdən cərəyan etməsi sayəsində

bütün bunlara öyrəşmişlər. Bu təcrübə onların dünyanı dərk və şərh etmələrini süzgəcdən keçirir.

Dildən istifadə edənlər təkcə işarələri şərh etməyi və onların əsasında hərəkət etməyi öyrənməmiş, eyni zamanda digər adamların davranışlarında da müəyyən keyfiyyətlər gözləməyi öyrənmişlər. Bu sanki ona bənzəyir ki, müəyyən bir maşın "stop" işarəsi qarşısında dayanır ki, küçəni keçən piyadalar küçəni keçsinlər. Buna uyğun olaraq insanlar da gözləyirlər ki, onlar kiminsə birinci dəfə görüşdükdə salamlasınlar. Onlar söhbət etdikdə söhbətlərinə qulaq assınlar, onların verdikləri suallara cavab versinlər. Bu cür gözləntilərin arxasında *kultural fərqlər* dayanır. Məsələn, Fransadan olan fransız natiqləri gözləyə bilirlər ki, onlar kimləsə görüşdükdə əllə görüşsünlər; Amerikanlar onun əvəzində bir təbəssüm gözləyirlər; professor gözləyir ki, Zeynalov Fərman onu tələbələrdən fərqli şəkildə qarşılansın; dost gözləyir ki, yaddan fərqli şəkildə qarşılansın. Öz mədəniyyətlərində qazandıqları təcrübəyə əsaslanaraq (və ya mədəniyyət silsiləsində) insanlar onları əhatə edən aləm haqqında bilik əldə edir, bu bilikdən izahat üçün, hər hansı bir informasiya ilə bağlı əlaqənin şərh üçün, hadisələr və onların qarşısına çıxan olayların şərh üçün istifadə edirlər. Bütövlükdə, **gözləntilərin strukturları (structures of expectation)** mədəniyyət vasitəsilə onların zəkasında kök salmış və **freymlər (frames)** adı altında təşəkkül tapmışlar.

### 8.3. Replika və situativ hökmlərin kontekstullaşması

Verbal münasibətlərdə insanların mübadilə etdikləri sözlər müxtəlif yollarla həmin münasibətlərin baş verdiyi situasional və kultural konteksti bir-biri ilə əlaqələndirir. Beləliklə,

danışanlardan *A* ilə işarə etdiyimiz şəxs, *B* ilə işarə etdiyimiz şəxsə sözlər vasitəsilə belə deyir: "I need to get in there. Can you open the door?" ("Mənim oraya girməyə ehtiyacım var. Siz mənim üçün qapını aç bilərsinizmi?"). Bu sözlər *B* üçün o mənəni daşıyacaq ki, görəsən o, ingiliscə bilirmi və ya *A* ifadə etdiyi sözlərin semantik mənalarını başa düşə bilibdirmi? "Oraya" sözü qapının arxasında özünün gözü ilə gördüyü hər hansı bir otaq da ola bilər; O, bilməlidir ki, "the" sözü və "the door" sözləri *A*-nın onun üçün açılmaq istədiyi bir qapıdır; *A*-nın təbəssümündən, tonundan, intonasiyasından və *A*-nın ehtiyac duyduğu hökmdən *B* başa düşməlidir ki, *A*-nın etdiyi xahiş dostyana edilən bir xahişdir, o quru bir sorğu deyildir. Başqa sözlə, *A*-nın işlətdiyi sözlərin fərdi-semantik mənalarından savayı *B* başa düşməlidir ki, onların bir-birilərinə dedikləri sözlərin pragmatik məzmunu nədən ibarətdir. Bu, verbal deyilmiş "I, there, the door" kimi sözlərlə yanaşı yarımverbal (vurğu, intonasiya, temp, gülüş) və qeyri-verbal işarələr (gözün baxma istiqaməti, jest, bədən vəziyyəti, səsin tonu) danışan şəxslərə kömək edir ki, onlar dinləyən şəxsə işarələr verməklə danışan adamların nə haqqında danışıldığını və müəyyən bir kontekst daxilində hansı müvafiq amillərdən danışıldığını şərh etsinlər ki, bütün bunlara **replikaların kontekstullaşması** deyilir. Bu replikalar situasional hökmləri danışanların anlamına müvafiq edərək onların kultural bazasını və sosial gözləntilərini lazımı səviyyədə şərh etmək üçün onlarda bilgi oyadır. *Replikaların kontekstullaşmasının* istifadəsi zamanı danışanlar və dinləyənlər öz gözləntilərini bir-birlərinə ötürə bilirlər.

#### 8.4. Praqmatik koherensiya

Situasional və kultural kontekstin mübadilə zamanı ifadəsində sözlərin daha mənalı deyilişinə edilən cəhdlər odur ki, onlar praqmatik koherensiya əmələ gətirsin. Koherensiya danışan şəxsin danışığında öz əksini tapmır, o həm danışanın, həm də dinləyənin şüurunda onların eşitdikləri sözlər əsasında çıxardıqları məntiqi nəticələrə əsasən əmələ gəlir. Beləliklə, burada semantik koheziya sözləri bir-biri ilə əlaqələndirir; Praqmatik koherensiya ünsiyyətin daha geniş kultural kontekstində bir danışan şəxsi digər bir danışan şəxs ilə əlaqələndirir. Danışan şəxsin praqmatik koherensiyanı replikaların kontekstuallaşması vasitəsilə yaratmaq cəhdləri əks təsir verə bilər ki, bunu dostların aşağıdakı fikir mübadiləsində görə bilərik:

**Chad:** I go out a lot

**Deborah:** I go out and eat

**Peter:** You go out? The trouble with me is if I don't prepare and eat well, I eat a lot ... Because it's not satisfying. And so if I'm just eating like cheese and crackers, I'll just stuff myself on cheese and crackers. But if I fix myself something nice, I don't have to eat that much.

**Deborah:** Oh yeah?

**Peter:** I've noticed that, yeah.

**Deborah:** Hmm... Well then it works, then it's a good idea.

**Peter:** It's a good idea in terms of eating, it's not a good idea in terms of time. (*Tannen, Deborah. Talking Voices. Repetition, Dialogue, Imagery. Cambridge: Cambridge University Press, 1989, page 71*).

Keyli leksik və fonoloji çal-çarpaz təkrarlar vasitəsilə (*I go out a lot – I go out and eat – I eat a lot*) onların söhbətinə semantik koherentlik verilir. *Deborah və Peter* hər ikisi Nyu-

Yorkdan olub, eyni Yəhudi mədəniyyətini bölüşür, bir-birinin replikalarından istifadə edirlər. Sözlərin koheziyası bir-biri ilə şərik olmuş kultural əsasda birləşir, danışanların etdikləri işlər dərin praqmatik koherensiya əmələ gətirir. Onların dedikləri sözləri və frazaları əks-səda olaraq bir-birilərinə qaytarması, bir-birinin cümlələrini təkrar etməsi hər bir şəxs üçün bu danışqda nəyin vacib olduğunu aşkar etməyə sövq edir; burada onların sözlərinin məna vasitəsilə verdikləri informasiya o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir (əslində onlar bir-biri ilə razılaşırlar), lakin burada əsas götürülən odur ki, onlar eyni bir söhbət dalğasında iştirak edirlər və eyni bir mədəniyyətə məxsusdurlar.

Replikaların kontekstuallaşması həmçinin iştirakçıların məqamlarını və onların gözləntilərinin pərakəndəliyini ortaya çıxarmağa xidmət edir və beləliklə də, koherensiya bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən mədəniyyətlərin daşıyıcıları olan şəxslərin müsahibələrinin bir-biri ilə uyğunluq təşkil etməsinə gətirib çıxarır. Məsələn,

Afrikanlı-Amerikan tələbə aylıq məvacibi aşağı olub, şəhər ətrafında yaşayan gənc bir evdar qadıncadan müsahibə götürməyə göndərilir. Qadına ofisdən telefon vasitəsilə zəng edilir. Tələbə oraya gedib çatır, zəngi basır və onu gənc qadının əri qarşılayır.

**Husband:** So y're gonna check out ma ol lady, hah.

**Student:** Ah, no. I only came to get some information.

They called from the office.

(Ər qaş-qabağını turşudaraq çıxıb gedir və arvadını çağırır).

Ərin intonasiyası və leksik söz seçimi, yəni **arvadım** əvəzinə, "qoca xanım", **baş çəkmək** əvəzinə "yoxlamaq" kimi ifadələr digər bir afrikanlı-amerikana həmrəylik mənasında təklif edilirdi. Buna baxmayaraq tələbə isə cavabında ağların

danışdığı standart ingilis dilində "a" əvəzinə "I", "gi:t" əvəzinə "get" işlədir və bununla demək istəyir ki, tələbə qadının ərinin mənsub olduğu mədəniyyətdən deyil, akademik mədəniyyətin nümayəndəsidir. Sonralar tələbə bildirmişdir ki, onların arasında baş tutmuş masahibə olduqca qeyri-qənaətbəxş və quru olmuşdur. Onun özünün qara olmasına baxmayaraq o, anlayırdı ki, prinsipləri pozmuşdur.

Müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlar arasındakı eyni kontekstuallaşma replikaları müxtəlif anlamlara və hətta bəzi hallarda anlaşılmazlığa da gətirib çıxara bilər. Çünki onlar şəxsi münasibətlərə və xarakterik xüsusiyyətlərə görə bir-birindən fərqlənmə xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Praqmatik koherensiyanın yoxluğu bütövlükdə müsahibədə iştirak edənləri karıxdırmış, bir-birindən ayırmış və qəzəbə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, bankda bir Asiyalı müştəri ilə Britaniyalı xəzinədar arasında baş vermiş müsahibədə səsin gözlənilməz tonu və vurğusu Asiyadan olan ingilis dilində danışanın anlaşılmazlığına və məyusluğuna gətirib çıxara bilər:

**Customer:** Excuse me

**Cashier:** Yes sir

**Customer:** I want to deposit some money.

**Cashier:** Oh. I see. OK. You'll need a deposit form then.

**Customer:** Yes. NO, NO. This the WRONG one. (*Gumpers, John J, T.C. Jupp, and Celia Roberts. Cross-Talk. A Study of Cross Cultural Communication. London: The National Centre for Industrial Language Training, 1977, page 21*).

Asiyalı ingilis dilində danışan şəxsin tonu bəzi sözlərdə yəni, "some Money" sözündə həm qalxır, həm də düşür və onun səsi ucalığı ilə fərqlənir, lakin Britaniyalı ingilis dilində danışan şəxsin səsi "money" sözündə aşağı düşür və vurğu "deposit" sözünün üzərinə düşür. Öz interpretasiya sistemindən istifadə

edən Britaniyalı ingilis dilində danışan şəxs düşünə bilər ki, Asiyalı ingilis dilində danışan məsələni açıq-aşkar deyir və öz tonunu bir qədər ikrahdoğurucu formada qurur. Halbuki, Asiyalı xəzinədarın dediyi cümləni nə kobud, nə də özündən kənarlaşdırıcı tonda eşitməyəcək. Öz növbəsində Asiyalı ingilis dilində danışan müştəri Britaniyalı ingilis dilində danışan xəzinədarın sözlərindən səhv nəticə çıxara bilər:

**Cashier:** Sorry?

**Customer:** I got my account in WEMbley

**Cashier:** Oh you need a GIRO form then

**Customer:** Yes GIRO form

**Cashier:** Why didn't you say so first time?

**Customer:** Sorry. Didn't KNOW.

**Cashier:** ALL RIGHT?

**Customer:** Thank you. (*Gumpers, John J, T.C. Jupp, and Celia Roberts. Cross-Talk. A Study of Cross Cultural Communication. London: The National Centre for Industrial Language Training, 1977, page 21*).

Səsin tonu adətən münasibətə yönəlmiş birbaşa replika və niyyətdə tutulmuş davranış qaydası kimi şərh edilir. Asiyalı müştəri xəzinədarın cümləsində "GIRO" sözünü yüksək vurğu ilə eşidə bilər və onun reaksiyası qəzəbli və hədsiz emosiyaları ifadə edə bilər, ona görə də onun "All Right" cümləsi kobud cavab kimi göstərilə bilər.

Replikaların kontekstuallaşmasının tədqiqi göstərir ki, danışanlar öz cavablarında təkcə praqmatik koherensiyaya üstünlük vermirlər. Bu bizə diktə edir ki, iştirakçılar verbal qarşılıqlı fəaliyyətdə özləri üçün kultural rollar əmələ gətirir və bunun əsasında da öz danışdıqlarının mövzusunun müəyyən edirlər.

### 8.5. Əməkdaşlıq prinsipi

Son nümunədə nümayiş etdirdiyimiz anlaşılmaqlar müsahiblər arasında fikir ayrılığına gətirib çıxara bilər, çünki insanların verbal mübadilə vasitəsilə əmələ gətirdikləri ümumi fərziyyə Paul Qraysın (Paul Grice) təsdiq etdiyi kimi *əməkdaşlıq prinsipinə* (cooperative principle) aid ola bilər. İnsanlar bütövlükdə fərz edirlər ki, informasiya mübadiləsində başlıca yer tutan söhbətlərində lazım olduğundan artıq söz deməyəcəklər, mübadilə məqsədilə o sözləri işlədəcəklər ki, həmin sözlər informasiyanı ötürmək üçün tələb olunur. Onlar bütövlükdə gözləyirlər ki, müsahiblərinin dedikləri mövzuya uyğun gəlsin; Onların verdiyi mesajlar aydın və başa düşülən olsun; normal şərtlər daxilində müsahibəni aparan şəxs doğruluğuna inanmadığı sözləri öz nitqində işlətməsin. Informasiya mübadiləsində danışanların və dinləyənlərin söhbətləri dörd ən yüksək əməkdaşlıq prinsiplər əsasında formalaşır. Əgər dinləyicilər bildikdə ki, danışan şəxs onlara müvafiq olmayan, lazımsız məlumat verməyə cəhd göstərir, bu halda onlar arasında anlaşılmaqlıq baş verir. Çünki onlar başa düşürlər ki, danışmaqlar lazımi səviyyədə getmir və həmçinin onlar anlayır ki, onun müsahibi dörd əməkdaşlıq davranış qaydalarından yan keçir. Müxtəlif mədəni bazaya malik olan danışanlar həqiqətin nə olduğunu izah edərkən müxtəlif şərhəldən istifadə edə bilərlər; bu şərh müvafiq və söhbətin məzmunu ilə əlaqədar qısa və aydın ola bilər. Onlar nitq fəaliyyətinin özü haqqında müxtəlif izah verə bilərlər. Bankdakı xidməti müsahibənin İngiltərədə və ya Hindistanda müxtəlif cür dəyərləri ola bilər və xəzinədar ilə müştərinin rolları müxtəlif şəkildə şərh edilə bilər. Lakin onlar verbal mübadiləyə daxil olaraq belə güman edirlər

ki, onların hər ikisinin bu əməkdaşlıqda müəyyən bir rol olacaqdır.

### 8.6. İştirakçıların rolları və mədəniyyətin qarşılıqlı konstruksiyası

Danışanların tutduqları vəzifə və statusları ilə oynadıqları rola əlavə olaraq (məsələn, bank işçisi, müştəri, müəllim, şagird) onlar iddia edirlər ki, ortalıqda lokal iştirakçının və ya iştirakçı çərçivənin rolu da vardır. Sosioloq Ervinq Qoffmanın (Erving Goffman) fikrinə görə, bütün danışanlar və dinləyənlər özlərinin nə dediklərindən və dediklərini necə ifadə etmələrindən nəticə çıxarmalıdırlar. Məsələn, insanlar özündən razı və ya utancaq bir adama, hər şey ilə maraqlanan və ya hər şeyə laqeyd olan adamlara, yaxın və uzaq adamlara, insanlara köməyi dəyən və ya insanları kənara itələyən adamlara rast gələ bilərlər; Onlar həmin adamlarla münasibətdə dostluq münasibətində, müsahibə münasibətində, rəhbərlik münasibətində və ya analıq rolunda iştirak edə bilərlər.

Onlar eyni zamanda müxtəlif qarşılıqlı fəaliyyət rolunda oynaya bilərlər. Məsələn, aşağıdakı *A* rolunda oynayan (kişi cinsi- er) *B* rolunu oynayan (qadın cinsi -*A*-nın arvadı) və *C* rolunu oynayan (qadın cinsi -dost və qonşu) arasında olan qarşılıqlı fəaliyyəti nəzərdən keçirək:

**A:** Y'want a piece of candy

**B:** No =

**C:** = She's on a diet. (*Schiffirin, Deborah. Approaches to Discourse. London: Basil Blackwell, 1994, page 107*)

*C* yalnız ona aid olmayan, *B*-yə aid olan sözləri yenidən təkrarlayır. *B*-haqqında danışaraq o, *B*-yə köməkçi rolunda çıxış edir və ya öz işinə aid olmayan işlərə baş qoşur. Onun bu cür müdaxiləsi *B*-də, *A*-nın təklifini rədd etmək hissi yaradır ki, bunu *B*-yə qarşı olan replika kimi başa düşmək olar və *C*-nin *A*-ya qarşı qohumluq ünsiyyəti kimi nəzərdən keçirilə bilər. *C*- iş elə gətirir ki, uzun müddətdir ki, *B*-nin dostu və qonşusu olmuşdur; Ona görə də onun deyimini *B*-nin roluna kömək kimi izah edilə bilər. *B*-nin imtinasının neqativ təsirini minimallaşdırmaq niyyəti *A*-ya sirayət edə bilər. Digər isə kontekstlərdə başqa adamın adından danışmaq həmrəylik mənasını deyil, əksinə daha çox güc və nüfuz ilə bağlı assimetrik əlaqəni ifadə edir. Deyək ki, ananın öz uşağının adından, ərin öz arvadının adından, müəllimin öz tələbəsinin adından danışdığı zaman bu baş verir.

Başqasının adından danışmaq və ya başqasının sözlərini yenidən canlandırmaq iştirakçıların oynadıqları çoxlu rollardan biridir ki, iştirakçılar bir-birinin və digərlərinin sözlərini olduğu kimi təkrar edə bilərlər. Digər bir rol daha vacibdir. Bu rol cəmiyyət tərəfindən ona verilmiş səlahiyyət çərçivəsində danışmaqdır. Üçüncü mükün olan rol isə müəllifin roludur, yəni kiminsə dediyinin məsuliyyətini müəllif öz üzərinə götürür. Danışanlar daha tez-tez həm müəlliflər, həm də əsas tərəflər kimi çıxış edə bilərlər. Yuxarıda verilmiş nümunədə *A* *B*-yə bir qədər şəkər təklif edir. Bununla o, həm ingilis dilinin istifadəsinə məsul olan bir şəxs kimi, həm də dostlara və ailəyə şəkər təklif etməyə qanunu səlahiyyəti olan bir şəxs kimi çıxış edir. Dinləyicilər isə öz növbəsində qəbul edilən və qəbul edilməyən iştirakçılar olaraq müxtəlif rol oynaya bilərlər: yəni *adresatlar*, dinləyicilər, kənarında dayananlar iştirakçılar ola bilərlər. Burada *B*, *A*-nın arvadı *adresatdır*; *C* isə qonaq, səlahiyyətli dinləyicidir.

Bu rolların ifası ilə işlədilən dil vasitəsilə qarşılıqlı şəkildə mədəniyyət yaranır. Məsələn, uşaqlar təkcə bioloji fərdlər deyildir, onlar sosial cəhətdən cəmiyyətin tərkib hissələri olan rollardır, yəni mədəni cəhətdən valideynlər uşaqlarının adından danışirlər:

**Kathryn:** Mommy sock. /de/ - dirty.

**Mother:** Yes. They're all dirty. I know. (*Bloom, Lois M. One Word at a Time. The Hague: Mouton, 1970, page 47*).

Hələ lazımi səviyyədə danışa bilməyən körpə uşağın (*in-fans* sözü latın dilindən əmələ gəlmişdir ki, danışa bilməyən deməkdir) adından anası danışmalıdır və o, uşağın nə demək istədiyini necə başa düşürsə eləcə də danışır. Eyni sözlər şagirdlər haqqında da deyilə bilər ki, onların müəllimləri həmin sözləri necə dəyərləndirirsə, eləcə də deyirlər. Məktəbdə müəllim və tələbə kollektivinin mədəniyyəti, müəllimlərin öz şagirdlərinin sözlərini yenidən canlandırması işində özünü göstərir. Dediymiz bu fikri müəllim və tələbələr alma haqqında danışdıqları dialoqda görə bilərik:

**Teacher:** What color are the pips?

**Child 1:** Brown

**Child 2:** Black

**Child 1:** Brown

**Child 2:** Brown

**Teacher:** Yes they're dark brown that's right. (*Wells, Gordon. Learning Through Interaction. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, page 217*)

Gender rolları bioloji cəhətdən formalaşmış təbii nəticə deyildir, onlar sosial cəhətdən qadın və kişi cinsinə aid olan tərəfdaşlar kimi söhbətdə müxtəlif rollar oynayırlar. Bu rollar kiçik replika nümunələri ilə həyata keçirilir ki, o ya qeyri-



əminliyin və ya əminliyin, üstünlüyün və ya güzəştliliyin nümunəsi kimi çıxış edir, zaman keçdikcə gah bir cinsə, gah da digərinə aid olur. Məsələn,

**Husband:** When will dinner be ready?

**Wife:** Oh ... around six o'clock...? (*Lakoff, Robin. Language and Woman's Place. New York: Farrar, Straus, and Giroux, 1976, page17*)

Qadının sözləri qalxan tonla deməsi özünə inamsızlıq və özündən uydurma siqnalları şərh edir və ya tərsinə qadın mühakiməsini bildirir. Aşağıdakıları müqayisə edin.

**Female:** So uh you really can't bitch when you've got all those on the same day (4.2) but I uh asked my physics professor if I couldn't change that

**Male:** Don't touch that

**Female:** What ?

**Male:** I've got everything jus' how I want it in that notebook you'll screw it up leafin' through it like that. (*West, Candace and Don H.Zimmerman. "Small Insults: A study of interruptions in cross-sex conversations between unacquainted persons" In B.Thorne, C.Kramarae, and N.Henley (Eds.) Language, Gender and Society. Newbury House, 1983, page 105*).

Kişi cinsindən olan şəxsin şərhə kişiyə xas olan siqnalın üstünlüyü kimi nəzərdən keçirilə bilər; bunu söhbəti öz məcrasına yönəldə bilmək qüdrəti kimi də dəyərləndirmək olar. Bununla belə avtomatik olaraq hər hansı bir iştirakçının rolunu gender məsələsi ilə bağlı olaraq bərabərləşdirməkdən qabaq hər bir kəs müşahidə etməlidir ki, hər bir fərdi şəxs müxtəlif kontekstlərdə həm kişi, həm də qadın cinsindən olan müxtəlif müsahibləri ilə müxtəlif cür davranış sərgiləyir.

Dildən istifadə təkcə kultural akt deyildir, çünki o, elə bir yolu əks etdirir ki, orada bir fərd başqa bir fərd üzərində nitq vasitəsilə öz təsirini göstərir; bu təsir düşüncə, salamlama, tərif söyləmə vasitələri olaraq müxtəlif kultural səviyyələrdə özünü göstərir. Dildən istifadə həm də kultural aktdır, çünki onun istifadəçiləri icma diskursunun iştirakçıları kimi olduqca qarşılıqlı şəkildə sosial rolları oynamaqla həmin icma üzvlərini müəyyən edirlər.

## Mövzu 9

### Linqvokulturoloji tipajlar

İdeal dil daşıyıcısı – şəxsiyyət dili – özü ilə yanaşı mürəkkəb təhsil, dəyişəcək vəhdət (birlik) qismində mövcud olan müxtəlif sosial situasional rolları, davranış üsullarını, kommunikativ bilik səviyyələrini və habelə özünün son dərəcə individual olan xüsusiyyətlərini təqdim edir.

Şəxsiyyətin linqvistik təsnifatı (təhlili) şəxsiyyətin dilə olan münasibəti üzərində qurulub. İnsanlar yuxarı, orta və aşağı bilik səviyyələrinə, kütləvi nitq mədəniyyətini daşdıqlarına, bir və ya bir neçə dildə danışdıqlarına, hətta təhsil ünsiyyətində belə əcnəbi dildən istifadə etdiklərinə, dil yaradıcılığında istedadlı, bacarıqlı olduqlarına, yazı ünsiyyətində belə şifahi nitqi üstün tutduqlarına, standart və qeyri-standard ünsiyyət vasitələrindən istifadə etdiklərinə görə bir-birindən fərqləndirilir.

Şəxsiyyətin sosioloji təsnifatı sosial tiplərin qan yaddaşı, yaş, təhsil, peşəkarlıq və digər əlamətlərə görə müəyyən edilərək fərqləndirilməsinə əsaslanır. Bir çox sosiolinqvistik araşdırmalar alimlərin, aristokratların, siyasətçilərin, sahibkarların, hərbiçilərin, tələbələrin, aparıcıların, tərcüməçilərin və digər dəqiq ümumi şəkildə təsvir edilmiş sosial qrupların kommunikativ davranış təsvirlərinin üzərində qurulub.

Şəxsiyyətin kulturoloji təsnifatı elə şəxsiyyət tiplərini fərqləndirməyi tələb edir ki, onlar uyğun mədəniyyət nümayəndələrinin davranışına əhəmiyyətli təsir etmiş olsunlar. Buna görə də

etnokulturoloji tipi digər etnos nümayəndələri tərəfindən əldə edilmiş qiymətli ixtisas və mövcud mədəniyyət çərçivəsində mövcud olan bu və ya digər sosiokulturoloji tip məqsədilə fərqləndirmək olar (Məsələn, amerikalı kovboy, rus ziyalı, ingilis aristokrati). Bu sosiokulturoloji tiplərə şəxsiyyət modeli kimi baxılaraq elə həmin mədəniyyətin əleyhinə olan nümayəndələr tərəfindən də təqlid edirlər.

Daha geniş planda *linqvokulturoloji tipajları* müəyyən mədəniyyət nümayəndələrinin öyrənilən obrazları, bu və ya digər cəmiyyətin mədəniyyətini təşkil edən cəm baxımından fərqləndirmək olar. Məsələn, bu kimi tipajlar sırasında ingilis dilçilik mədəniyyətində *“qəribə adam” tipajına* – qeyri-adi, qəribə davranışlı və ətrafındakılara heç bir narahatçılıq vermədən hər hansı bir işlə məşğul olan bir insan kimi baxılır.

Şəxsiyyət modelindən fərqli olaraq *linqvokulturoloji tipaj* daha az parlaqlığı ilə yanaşı, həm də mənfi qiymətə malik ola bilər. Əgər şəxsiyyət modeli təqlid edilsə, onda linqvokulturoloji tipaj da tənqidi yanaşmaya səbəb ola bilər. Bu yolla linqvokulturoloji tipaj anlayışı parlaqlıq əlamətinə və qiymət işarəsinə görə aydınlaşdırılır: 1) parlaq linqvokulturoloji tipaj (şəxsiyyət modeli), 2) parlaq olmayan linqvokulturoloji tipaj 3) müsbət linqvokulturoloji tipaj 4) mənfi linqvokulturoloji tipaj.

*Sosiokulturoloji ideal şəxsiyyət dili* mövqeyindən insanları aşağı, orta və yuxarı bilik səviyyələrinə görə müqayisə etmək olar.

Birinci halda, bəzən yazılı şəxsiyyət dili anlayışından istifadə edilir, ancaq bu anlayış birmənalı izah edilmir: burada hətta aşağı bilik səviyyəli insanlar, o cümlədən öz fikirlərini düzgün ifadə edə bilməyənlər, çox zəif söz bazası olanlar, müxtəlif janrlı nitqlərə malik olmayanlar, başqa linqvokulturologiyanın daşıyıcıları, bir dildə səhv danışanlar, davranışın etik normalarını

qəsdən pozanlar, kobud və ədəbsiz ifadələrdən istifadə edənlər də müzakirə edilir.

Yuxarı bilik səviyyələrinə görə xarakterizə edilən insanlar özləri ilə birgə müxtəlif tərkibli təhsil təqdim edirlər. Dilçilik mədəniyyəti planında "seçmə şəxsiyyət dili" anlayışı haqqında danışılır. Seçmə şəxsiyyət dili yuxarı bilik səviyyəsini, düzgün ifadə edilmiş fərdi müəllif ünsiyyətinin xüsusiyyətini və uyğun mədəniyyət idealını ayrılmaz surətdə özündə birləşdirir. Belə şəxsiyyət nümunələri arasında məşhur alimlər, lektorlar, söz ustadları xüsusi qeyd olunur. Yuxarı bilik səviyyəli şəxsiyyət tiplərinə dil ekspertlərini və dil üzrə yaradıcı insanları aid edə bilərik. Birinciyə, öz peşəsində güclü olan, istər təbiətən dili duya bilərək onun norma və qanunlarını qoruyanlar aid edilirlər, bunlar isə dil-ədəbiyyat müəllimləri, peşəkar dilçilər, redaktorlar və korrektorlardır. İkinciyə isə bədii, elmi ədəbiyyatın və publisistikanın nümayəndələri aid edilirlər.

Orta bilik səviyyəsinə aid olanlara gəldikdə isə buraya kütləvi kommunikativ mədəniyyət nümayəndələri aid edilir.

"*Linqvokulturoloji tipaj*" anlayışı insanın öz kommunikativ davranışı nöqtəyi-nəzərindən təsvir olunmasına görə digər anlayışlarla əlaqələndirilir. Vacib və sıx əlaqəli anlayışlar arasında "rol", "stereotip", "amplua", "personaj", "imic" və "nitq portreti" anlayışlarını da qeyd etmək lazımdır.

Rol davranışı nümunə üzərində qurularaq sərhədlərə malikdir: rol ifadəsinə müəyyən azad hərəkətlər verilir. Valideyn, zabit, sərnəşin rolu haqda danışmaq olar, ancaq məsələn, insan rolu haqda danışmaq qeyri-mümkündür. Rolun strukturu şəxsiyyətin yerini sosial münasibət sistemində, sosial əlaqələrə, rol gözləntilərinə, rol partnyorlarına və rol göstərişlərinə birləşdirir.

Linqvokulturoloji tipaj öz davranışını rol göstərişlərinə uyğun qurur, bu əsasla demək olar ki, davranışın ümumi sxemi

olan rol öz əsasını tipaj hərəkətlərinin mahiyyəti üzərində təşkil edir. Tipajın bütün davranışını (hərəkətlərini) rol reaksiyası kimi qəbul etmək, insan davranışının bilinən şəxsi mənalı fərdi cizgilərini nəzərə almayaraq onu bir kuklaya çevirmək deməkdir.

Stereotip sosial elmdə möhkəm, sadə, ümumiləşdirilmiş fərdi qrupun yekunu (cəmi) kimi izah edilir, qrup üzvlərini kateqoriyaya ayırmaq imkanı yaradır və onları şablon kimi qəbul edərək bu gözləntilərlə razılaşıq.

Linqvokulturoloji tipaj özü ilə ümumi nəticə təqdim edir və bu planda özünü başa düşərək və ya dərk etmədən təsəvvürlər arasında əlaqə yaradaraq danışan, tipləşdirilmiş şəxsiyyətin stereotip təsəvvürlərini birləşdirir. Tipajın stereotip xüsusiyyətləri arasında dəyər üzə çıxır, tipaj öz davranışını buna müvafiq olaraq qurur, dəyər isə bildiyimiz kimi özü ilə mədəniyyətin ən dərin xüsusiyyətlərini təqdim edir. *Stereotipdən* fərqli olaraq *linqvokulturoloji tipaj* real mövcud olan və ya mövcud olmuş şəxsiyyət, və istərsə də ümumi anlayış kimi olan uydurma şəxsiyyət ilə əlaqəlidir.

"*Amplua*" termini teatrda qəbul olunub və ixtisaslaşdırılmış aktyorun öz tipinə uyğun ifadə etdiyi rollar deməkdir (adətən daha çox xarici görünüşünə, istedadına uyğun- komikin ampluası, faciəvi qəhrəman). Ümumi izahında bu anlayış rol anlayışının sinonimidir, etimoloji olaraq fransız dilində aktyor qrupunun yazıldığı kağız rulonu deməkdir. Demək olar ki, rol bir maskadır, kənardan verilmiş şablon hərəkətlərdir, bu zaman amplua kimi o da özü ilə aktyorun öyrəndiklərini, verdiyi emosional narahatlıqları və tamaşaçıların öyrəndiyi rolu təqdim edir. "İstedad" mənalı komponentinə diqqət yetirsək, təsadüfi deyil ki, biz deyirik: "Bu – mənim ampluam deyil", başa düşürük ki, bizə model davranışı kimi olan bu və ya digər rol lazım deyil, bizim dünyagörüşümüzlə rol göstərişləri

arasında müəyyənləşdirilmiş ampuadan irəli gələn ziddiyət vardır. Bundan əlavə, ampuada dəsti kifayət qədər məhdudlaşdırılıb və bu zaman onun rolları kimi sonsuz şəkli (növu) dəyişdirilir. İnsanın hər zaman istənilən sosial hərəkətlərdə seçimi var və ampuada anlayışı rolun tipi ilə öz oxşarlığının şüurlu vəhdətini (əlaqəsini) xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır. Ampuadanın daxili formasında (fransız dilində - istifadə, tətbiq, məşğələ) özünü təqdim etməsi var. Bu o obrazdır ki, aktyor bu obrazda özünü tanımaq istəyir.

“*Linqvokulturoloji tipaj*” və “*amplua*” anlayışını müqayisə edərək, deyə bilərik ki, onlar insan obrazına uyğun olan tipləşdirmə əlamətinə görə birləşirlər və şüurlu emosional rəngli seçimə və davranış sferasına görə ayrılırlar. Tipaj işin faktiki vəziyyətini, real sosial rol bölgüsünü böyük ölçüdə əks etdirir, ampuada isə - bu şəxsi rənglənmiş rolun təqdimatıdır. Məsələn, müəllim rolu və cəmiyyətdə ona uyğun olan “müəllim” tipajı - tez-tez “müəllimə”, ampuada isə - “ciddi müəllim”.

“*Personaj*” anlayışı - bu bədii yaradıcılıqda adətən ikinci dərəcəli iştirak edən şəxsdir (qəhrəmandan fərqli olaraq - baş rol). Personaj real insandan fərqli olaraq uydurmadır, amma o, sosial rol və ya sosial stereotipdən fərqli olaraq konkretidir. Personaj - bu natiqlik sənətinin (rəvayət nəzəriyyəsi) mərkəzi anlayışlarından biridir. Gerçəklikdə həqiqət və nağıl mövcuddur. Nağıl fabulaya, yəni hadisələrin məzmununa (nə danışılır) və sujetə ayrılır (necə danışılır).

Personaj bədii mətnədə istər aktyorun (baş rol ifaçısı), istərsə də natiqin rolunu (nağıl danışanı) icra edir. Bizim bu və ya digər insan tipajları haqda olan təsəvvürlərimiz bu tipajı onun haqqında olan nağıl dünyasına qoşur və beləliklə də, faktla uydurma arasında olan sərhəd istər-istəməz yox olur. Bu planda tarixi romanlar və onların ekranlaşdırılması tipikdir. Məsələn, Covanollinin “Spartak” romanını oxuyaraq, biz qədim

Romada əsirlərin üsyanına rəhbərlik edən bir insanın daxili dünyasının müəllif tərəfindən modelləşdirilməsini təkcə təsəvvür etmərik, həmçinin müəyyən ölçüdə həmin dövrdə baş verənləri, qladiator məşqlərinin ətraflı təsvirini, zadəganların ziyafətlərini, Roma əyanlarının çətin şəxsiyyətlərarası münasibətlərini demək olar ki, duyuruq. Romanın personajları arasında tarixi sima olan Yuli Sezar müzakirə edilir. Bu dahi romalı necə xarakterizə edilir? Onun xarici görünüşü və paltarlarının təsviri verilir (romanda onun 26 yaşında olduğu qeyd olunur). O, hündür, boy-buxunlu, mənalı və ağıllı gözləri olan fiziki cəhətdən güclü insan, hündür və enli alnı, düz burunlu, hakimiyətsevər, son dərəcə gözəl, zərif geyimli təqdim edilir. Onun tərcümeyi-halından bir neçə fakt gətirilir: gənc Sezar konsulun qızı Lusiya Korneliya Sinni ilə evlənir. Diktator Sulanın təkidinə baxmayaraq o, həyat yoldaşından ayrılmır və bundan sonra bir neçə illiyə Romanı tərk etməli olur, müharibələrdə iştirak edir, igidliyi və silahdan yaxşı istifadə etdiyinə görə hamıdan fərqlənir. Bir dəfə o, öz həyatını riskə ataraq bir əsgərin həyatını xilas edir və buna görə də vətəndaş tacına layiq görülür. Məşhur filosoflara, natiqlərə qulaq asmaq üçün Yunanıstana gedən Sezar piratlar tərəfindən əsir alınaraq başına pul qoyulur. Bütün bu faktlar “gənc Yuli Sezar” personajı haqqında ümumi nəticə çıxarmağa və insan obrazını təsəvvür etməyə imkan verir. Bu personajda davranış istiqaməti, müəyyən sistemli antik dəyərlər ifadə olunub: qürur, qorxmazlıq, varvarlara qarşı iddialılıq, güc, gözəl nitq, zövq.

Linqvokulturoloji tipaj bədii yaradıcılığın personajı kimi konkretləşdirilə bilər. Bununla yanaşı, tipaj özü ilə ümumiləşdirilmiş real tarixi sima və uydurma personajlar təqdim edir. Biz ingilis aristokrati haqda danışanda bildiklərimizlə yanaşı təcrübəmizlə də klassik ingilis ədəbiyyatı yaradıcılığının, bədii

filmlərinin qəhrəmanlarını yada salırıq və ingilis kralı III Eduardın 1348-ci ildə qədim fransız dilində işlətdiyi bir frazanı intonasiya ilə təsəvvür edə bilərik. "Honi soit qui mal y pense" – "Qoy o insana ar olsun ki, o bu haqda pis fikirləşir". Rəqs gecəsində rəqs zamanı onun tərəf müqabilinin corab bağı yerə düşəndə ətrafdakılar bunu görürlər. Kral özü şəxsən bağı götürərək nümayişçəsinə onu öz qoluna bağlayır və beləliklə də, "Bağlama Ordeni"nin əsasını qoyur. Həmin ordenə yalnız kral ailəsi və yüksək zadəganlar layiq ola bilərdilər. Bu günə qədər də bu orden Böyük Britaniyada ən ali və demək olar ki, əlçatmaz bir mükafat hesab olunur. Beləliklə, alicənabın xanımına olan münasibəti ingilis aristokratının əlamətlərindən biridir.

Natiqin mövqeyi – bu linqvokulturoloji tipajın təqdim etmə üsuludur və informasiyanın necə ötürülməsi ilə uyğunlaşır, aktyorun mövqeyi isə - bu sözün əsl mənasında faktın izahıdır və danışılanlara uyğunlaşır. Tipaja xas olan faktual xüsusiyyətlər diktumu təqdim edir və ona olan münasibətdə isə verilmiş danışan və ya cəmiyyət fikirlərinin əsasında modus (üsul, növ) yaranır. Qeyd edirik ki, faktual xüsusiyyətlər informasiya yarada bilərlər, ancaq bunlar bizim adi təcrübəmizə ziddir, buna inanmaq lazımdır, bu kimi faktlar mifoloji personajlara xasdır (məsələn, antik mif və ya dastan qəhrəmanı). Tipajın vacib personaj xüsusiyyətlərindən biri də aktyor və natiq hüquqlarının dəqiq bölünməsidir, aktyor istənilən hərəkəti yerinə yetirməyə qadirdir, ancaq o, bunun nə ilə bitəcəyini bilmir, o, fabulanı (hadisələrin əsas məzmunu) idarə etmir, natiq isə hərəkətlərdə iştirak etmir, onları nağıl edir. O, personaja nə olacağını bilir və personaja olan münasibətini müəyyən edir, bu və ya digər faktları nəzərə çarpdırır, personajın hərəkətlərini emosional olaraq şərh edir, müəyyən təsvirlər və mühakimələr aparır.

Müzakirə edilən *lingvokulturoloji tipaj* anlayışı ilə əlaqəsi olan terminlər arasında "imic" təqdim olunur. Praqmalinqvistika və kommunikasiya nəzəriyyəsi sahəsində tanınmış mütəxəssis olan Q.Q.Poseptsov imici insan portretinin qarışıq və ciddi əvəzedici əlaməti kimi müəyyən edir və qeyd edir ki, imic insanın əsas cizgilərini əks etdirməklə onu təhrik etmək istəyir.

İmicin əlamət (işarə) spesifikasiyası onun yerini insan haqda təsəvvürlər sırasında müəyyən edir. Əlamətin vacib səciyyəvi xüsusiyyəti hər hansı bir fərqli əlamətdir. Buna görə də imic yalnız bizim şüurlu surətdə biliklərimizin ümumi məcmusunun, həmçinin hər hansı bir insan və ya qrup üçün duyduqlarımızın əvəzedicisi deyil, elementar bir əvəzedici olmalıdır. Bunun kimi, obyekt adlandıranda biz onun əlamətlərindən yalnız birini seçirik, imici yaradanda isə insanın yalnız bir xüsusiyyətini götürərək onu mütləq üslublaşdırırıq, uydururuq və karikatura halında şişirdirik. İmicin tətbiqi sferası - yad adam, yadlar üçün obraz deməkdir. Öz övladını sevən qayğıkeş ana obrazını yaratmaq təəccüblü olardı, bunu etmək mümkün deyil, ancaq belə bir tapşırıq özünü qonşulara, iş yoldaşlarına və sadəcə yad insanlara təqdim etmək üçün kifayət qədər realdır. Siyasətçinin gülərək yad adamlarla səmimi görüşməsi onu özünəməxsus ağ-qara teatrın aktyoruna çevirir ki, bu zaman da insanın ünsiyyət zənginliyi tanınmış, birmənalı izah edilmiş əlamətlərin kiçik dəstinə çevrilir. İmicin növbəti xüsusiyyəti onun hissiyyət orqanları ilə duyma qabiliyyətidir, adətən bu vizual imicdir, baxmayaraq ki, tamaşaçının qəbul etdiyi informasiya belə birliyə və bütün sensor modallığın istiqamətinə təkan verə bilər. İmicin xarici üzünü bilavasitə adresata təsir göstərir: təsadüfi deyil ki, əksər seçicilər üçün vacib olan məsələ həmin siyasətçinin gülüşü deyil, məhz onun nə danışmasıdır. Xarici görünüşün karikaturalı nəzərə

çatdırılması – düşmən obrazını yaratmaq üçün daimi üsuldur (daha ciddi anlamda – düşmən imici). Məsələn, inqilabi qəzetlərdə kapitalist-eybəcər, yaşlı, yekəqarın, fəhlə isə - yaraşlıq, gənc və qamətli təsvir edilirdi.

İmicin ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti onun modelləşdirilmiş funksiyada olmasıdır. İmic dəyərlər sistemini müəyyənləşdirir. Belə ki, müasir mədəniyyətdə Amerikan reklam texnologiyasının aktiv tətbiqi Amerikan mədəniyyət dəyərlərinin daima diqqətdə qalmasına və maddi-mənəvi həyatı fərqli dərk etməyə gətirib çıxardı. Tamaşaçılar hər zaman gözəl, gənc, uğurlu, idman və sevgi ilə məşğul olan, bahalı maşınlar, mobil telefonlar, etibarlı məişət texnikası alan və öz kefləri üçün yaşayan insanları görürlər. Bizim auditoriyanın düşüncəsində isə bu günki günlə yaşamaq məqsədi kök salıb. Bu cür yanaşma yeni planların qurulmasını, həyatın yenidən lahiyələşdirilməsini sual altına qoyur, ancaq yenilənməmiş həyat istər-istəməz öz mənasını itirir. Müəyyən ölçüdə belə reklam xətti radikal inqilabi quruluşlu sovet dövründə bu günki gündə hər şeydən əl çəkməklə yalnız gələcək naminə yaşamaq siyasətidir. Bu cür ideal davranış bir çox insanların tələbatına qətiyyən uyğun olmadı və nəticədə iflasa uğradı. Varlığa qarşı olan rus yanaşmasının özünəməxsus xüsusiyyəti xalq şairləri və filosoflarının dəfələrlə qeyd etdikləri kimi qızıl ortanın inikası və fərqli birincilik düşüncə mərkəzindən ibarətdir. Buna görə də, təəccüblü deyil ki, müasir Rusiyada kütləvi düşüncə tərzini yeniləyən imic üsulu tez-tez intellektin (təfəkkürün) azalmasına və məhv olmasına istiqamətlənir.

Linqvokulturoloji tipaj ilə imic sonuncu çoxahənglilik və nisbi obyektivlikdən fərqli olaraq, müəyyən kəsişmə nöqtələrinə malikdirlər. Əgər imic cəmiyyət fikirlərinin təkmilləşdirilməsinin alətidirsə və şüurlu olaraq yaradılırsa (xüsusi hallarda – özünütərbiyə etmə üsuludur), onda tipaj cəmiyyətin şüur

səviyyəsi nəticəsində kortəbii olaraq meydana gəlir. Zəiflədilmiş şəkildə olan tipaj imicə çevrilə bilər. Tipajların cəmi mədəniyyətin surətidir, imiclərin cəmi isə özü ilə adresata təsir edən alətlər toplusu təqdim edir ki, bu alətlər toplusu da mədəniyyətin müəyyən xüsusiyyətlərini istər-istəməz özündə saxlayır, bu cür xüsusiyyətlər subyektiv qeyd olunur.

İnsan dildə özünü hər şeydən öncə kommunikativ davranışında biruzə verir, yəni özünə xas fərdi şüurlu tələffüz normasında, müəyyən lüğət seçimi, söz sırası və ifadələrdən şüurlu surətdə imtina etməsində, müəyyən sintaktik ifadələri işlətməsində, müxtəlif janrlı nitqlərə malik olmasında, fərdi paraverbal davranışında (jestlər, mimikalar, ünsiyyətdə seçilmiş məsafə və s.) da biruzə verir.

Kommunikativ davranışın bu xüsusiyyətlərinin sistematik göstərişində nitqli insan portreti vardır. Bu portret fərdi və kollektiv ola bilər. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, kommunikativ davranışın öz mahiyyətinə görə oxşar göstərişlərində sosial-nitqli portret mövcuddur, belə ki “hər bir portret də müəyyən cəmiyyət mühitinin danışq xüsusiyyətlərini əks etdirir”.

Linqvokulturoloji tipaj ən mühüm komponenti verbal sıra olan kommunikativ davranışdan yaranır. Bu planda tipajın danışq portretinin yaradılması özü ilə birgə məhsuldar tədqiqatçı üsulu təqdim edir və ehtimal olunur ki, bu cür tipaj tarixi arxaikə (köhnəliyə) aid deyil və müşahidələrin köməyi ilə tədqiqatına imkan verir. İnsanların tipləşdirilməsinin mümkün-süzlüyü yalnız onların cəm linqvokulturoloji xüsusiyyətlərinin əsasında deyil, həmçinin hər hansı bir parametr əsasında, məsələn, kommunikativ davranış tipinin əsasında özünü göstərir.

Tipajı öyrənmək məqsədilə əlavə olaraq çoxlu nitq portretlərinin yaradılması onların paraverbal portretləşməsinə xeyirli ola bilər (məsələn, digər qruplarda etiraza səbəb olmayan həddindən artıq əl-qol hərəkətləri etmək, tüpürmək, burnu

qurdalamaq və bu kimi danışıq müşayiət edən hərəkətlər ziyalılar arasında qəbul olunmur). "Linqvokulturoloji tipaj" terminini istifadə edərək, biz diqqəti ilk öncə uyğun mədəniyyəti anlamaq üçün tipləşdirilmiş şəxsiyyətin mədəni-diaqnostik əhəmiyyətinə, ikincisi isə bu şəxsiyyətin dilçilik mövqeyindən öyrənilməsinə yönəldirik (dildə ifadə olunan, uyğun anlayışın əlamətini, ifadəliliyini və göstərişini nəzərə alaraq).

Linqvokulturoloji tipajın öyrənilməsinin özü linqvokulturologiyanın inkişafını təmsil edir. Müxtəlif linqvokulturoloji anlayışlar sırasında insana xas olan şüurlu təhsil seçilir.

Linqvokulturoloji tipaj nəzəriyyəsi linqvokulturologiya çərçivəsində olan şəxsiyyət dili nəzəriyyəsinin inkişafını təmsil edərək, dilçiliyin, ədəbiyyatşünaslığın, sosiologiyanın, psixologiyanın və kulturologiyanın nailiyyətlərini özündə birləşdirir.

## Mövzu 10

### Danışıq aktları

Danışıq aktı insanın danışıq zamanı hər hansı bir məqsədinə çatmaq faktı deməkdir. Danışanlar öz niyyətlərinə əşidənləri inandıрмаğa, qəbul etdirməyə əsaslanan ifadə üsulları seçirlər. Bir sıra dilçilər və filosoflar nitq aktları arasında fərqi bildirən növlər təklif etmişlər. Con Ostinin məqsədə və təsirə görə söyləmlər arasındakı fərqi göstərən strukturu geniş yayılmışdır: (1962, səh.94-101)

1. Lokutiv (neytral) akt nəyisə demək aktıdır. O, danışanın verbalizə olunmuş mesajından ibarətdir.

2. İllokutiv (vadaredici) akt danışanın istifadə etdiyi məlumatı necə dediyini xüsusiləşdirən nəyisə deməkdə məqsədini bildirir. Bəzi illokutiv aktlar sual soruşmaq və ya ona cavab vermək, məlumat, əminlik və ya xəbərdarlıq etmək; nəyisə aydınlaşdırmaq, elan etmək və tənqid etməkdən ibarətdir.

3. Perlokutiv (ekspressiv) akt əşidənin hisslərinə, fikirlərinə və ya hərəkətlərinə təsir edən ardıcıl effektlərdən ibarətdir.

Aşağıdakılar hər bir akt növünün fərqli təbiətini göstərir:

**Lokutiv (neytral) akt:** *He said to me, "You can not do that."*

**İllokutiv (vadaredici) akt:** *He protested against my doing that.*

**Perlokutiv (ekspressiv) akt:** *He pulled me up, checked me.*

*He stopped me, brought me to my senses.*

*He annoyed me.*

Nitq aktı nəzəriyyəçiləri illokutiv (vadaredici) aktın təsvirinə diqqət yetirmişlər. Onlar arasında ən görkəmlisi aşağıdakı təsnifat və tərifləri irəli sürmüş Con Serldir (1976: 10-13):

1. *Reprezentativlər (göstəricilər): danışanı (müəyyən dərəcədə) hər hansı bir hadisəyə, ifadə olunmuş fikrin düzgünlüyünə inandırmaq. Məsələn, state (ərz etmək), conclude (nəticiyə gəlmək), represent (təmsil etmək).*

2. *Direktivlər (tapşırıqlar): danışanın eşidəni nəyisə etməyə məcbur etmək cəhdləri (müəyyən dərəcədə). Məsələn, command (əmr etmək), offer (təklif etmək), invite (dəvət etmək), ask (soruşmaq), request (xahiş etmək), beg (yalvarmaq).*

3. *Komissivlər (inamlar): danışanı (yənə müəyyən dərəcədə) gələcək addıma vadar etmək: promise (söz vermək), pledge (zəmin olmaq), threaten (hədələmək).*

4. *Ekspressivlər: danışanın xüsusi bir hadisəyə olan psixoloji vəziyyətini ifadə edir: thank (təşəkkür etmək), congratulate (təbrik etmək), apologize (üzr istəmək), condole (başsağlığı vermək).*

5. *Deklarativlər (Bəyannamələr): irəli sürülən məzmun və reallıq arasında uzlaşma yaradır; appoint (təyin etmək), nominate (namizadliyi irəli sürmək), sentence (ifadə etmək), pronounce (tələffüz etmək).*

Aşağıdakı ifadələrdə göstəriləni kimi danışanlar sual soruşur, qabaqcadan təxmin edir, əmr verir, istək bildirir və hipotetik şərti niyyətlərini əsaslandırır:

1. *Will John leave the room?*
2. *John will leave the room.*
3. *John, leave the room!*
4. *Would that John left the room.*
5. *If John will leave the room, I will leave also.*

İllokutiv (vadaredici) akt anlayışı müəyyən şərtlərdir, daha vacibi isə müsahiblər öz niyyətlərini ifadə etməkdə danışanın səmimiyyətinə dair inamları bölüşürlər. İştirakçılar həmçinin bir-

birilə fəaliyyət göstərdiyi və birgə fəaliyyəti guman edilən əsas anlayışları qəbul edirlər. Çünki kimin fikrində nə olduğunu guman etmək qeyri-mümkündür, danışanlar linqvistik formanın necə daxili fikirlərlə bağlılığı haqda fikirləri bölüşdürməli olurlar. Onlar niyyətləri və danışanın bu məqsədi linqvistik ifadə etmək yolu haqda eyni və ya ən azı oxşar fərziyyələrə əsaslanmalı olurlar.

Baxmayaraq ki, C.Serl və başqaları nitq aktları haqqında yazarkən qeyd edirlər ki, onlar təklif etdiyi taksonomiya və qeyd olunan gümanlar ümumi mövzunu əks etdirir, bu iddia mədəniyyətlərarası empirik tətqiqat üçün açıqdır. Mişel Rozaldo razılışdı ki, nitq aktının fərqli cəhətləri üçün bir meyar kimi qəbul olunan danışanın daxili vəziyyətini qərb nəzəriyyəçilərinin xüsusi vurğulaması öz-özlüyündə dünyanı təmsil edə biləcək "dilə" bir resurs kimi yanaşan qərb fəlsəfi meylikdən yaranan mədəni yanaşmadır. M.Rozaldonun Filipində yaşayan İlonqot tayfası arasında apardığı tədqiqat müxtəlif mənada onların dillərinin qiymətləndirilməsinin dürüst ifadəsinə gətirib çıxardı. İlonqotlara görə, "sözlər obyektiv gerçəkliyi əks etdirmək üçün yaranmayıb, çünki bütün gerçəkliklər əlaqələrə görə və təcrübəyə iddia edənlər üçün nisbidir." Biz düşünə bilərik ki, mənə şəxsin nə demək niyyətindən əmələ gəlir. İlonqotlara görə, əvvəl əlaqələr sonra isə niyyət gəlir.

C.Serl kimi digər nitq aktı nəzəriyyəçiləri də danışanların inamları haqqında düzgün şərtləri, yəni gümanların vacibliyini vurğulayırlar. Buna baxmayaraq, qərbilər üçün bu şərtlər nə qədər rəşional olsa da, onlar digər adamlara eyni münasibət bəsləyə bilməzlər. M.Rozaldo təsdiq edir ki, İlonqotlardakı səmimilik və gerçəklik kimi məsələlərdə bizim marağımız yoxdur.



M.Rozaldo İlonqotların nitq aktlarını iki qrupa bölür: deklarativlər və direktivlər. Deklarativlər danışanın inam, fikir və hisslərini ifadə edən təsdiq və qeydlər aktından ibarətdir. Direktivlər daha tipik göstəriş formasında eşidənlərin növbəti hərəkətinə gətirib çıxaran əmr və xahiş aktlarından ibarətdir. İlonqotlar göstərişlərə daha çox üstünlük verirlər, çünki bu nitq aktları sosial sistemin əsası hesab olunan insanlar arasında müştərək bağlılığa gətirib çıxarır. Buna əlavə olaraq, gender və yaş qeyri-bərabərliyinə əsaslanan İlonqotların insanların hüquq və öhdəçilik haqda inamları direktivlərin istifadəsinə təsir edir; yəni kişilər qadınlara, böyüklər isə kiçiklərə daha çox əmr edə bilirlər.

Bu faktlar açıq-aydın belə bir nəticəyə gətirir ki, mədəni bilik və gümanlar iştirakçıların bir-birinə mesaj ötürməsində mühüm rol oynayır. Müəyyən dildə danışmaq və başa düşmək çox vacibdir, lakin hər iki tərəfin anlaması üçün lazımi şərt deyil. İnsanlar həmçinin danışmada və bir kəsin mədəniyyətində ictimailəşərək öyrənilən məqsədlər haqqında eyni normaları bölüşürlər.

### 10.1. Narrativlər

Narrativlər xronoloji ardıcılıqda baş verən hadisə ilə bağlı əhvalat və çərçivəyə salınmış seqmentlərin hal-hazırkı diskursudur. Narrativlərin bir neçə növü var: 1) *tarixi narrativlər xalqın və cəmiyyətin tarixində baş verən hadisələri əks etdirir*; 2) *mistik narrativlər qədim dövrlərdə baş verən hadisələri əks etdirir*; 3) *şəxsi narrativlər danışanın öz həyatında baş verən hadisələri əks etdirir*. Məqsədimiz üçüncü növü, yəni, şəxsi narrativləri təhlil etməkdən ibarətdir.

Narrativlərin təhlili sahəsində tanınmış tədqiqatçılardan biri hesab olunan Vilyam Labov qeyd edirdi ki, "narrativlər demək olar ki, hər söhbətdə əsas rol oynayan diskursun üstün formasıdır" (Labov W., 1997, səh.396). Yəni, bir çox danışmaq aktı zamanı insanlar öz həyatlarında məna kəsb edən təcrübələr və keçmiş hadisələr haqda danışirlar. Baxmayaraq ki, hekayət danışmaq bütün söhbətlərin əsas məqsədi hesab edilməsə də, narrativlər çox vaxt insanın hisslərini, fikirlərini və gümanlarını misal gətirmək və dramatizə etmək üçün istifadə olunur. V.Labov şəxsi narrativə bu cür tərif verir: "*Şəxsi narrativ ilkin hadisənin sıralanmasına və danışanın tərcümeyi-halına aid olan cümlələrin ardıcılığı ilə təsvir olunan hadisələr ardıcılığının hesabatıdır*" (Labov W., 1997, səh.398). Bu tərif bir sıra vacib xüsusiyyətləri əks etdirir. Narrativlər təcrübədən keçmiş hadisələrin ardıcılığını göstərən əvvəli, ortası və sonluğu olan xronoloji sıralanmada söylənir. Bundan başqa, şəxsi narrativlər danışanın həyatında məna kəsb edən hadisələri və əsl təcrübədən yaranan emosional və sosial hadisələri əks etdirir. Narrativ bəhs edilən təcrübənin hər bir elementinin tükənməz nəqli yox, nəql edənə gəlidiyi nəticədir. Danışanlar müəyyən hadisələri seçir, bəzi xüsusiyyətləri və epizodları vurğulayır, ardıcıl, dramatik və inandırıcı olan hekayəni yaratmaq üçün digərlərini düzəldir və ya kənarlaşdırırlar. Şəxsi narrativlər məruzə formasında olmalıdır. Hekayətlər danışmaq zamanı daha geniş yer tutduğu üçün (yəni onlar uzun olur), onlar auditoriya üçün maraqlı olmalıdır. Narrativin həmçinin mənası olmalıdır. Danışanlar narrativdə insanların səriştəliliyi və qeyri-səriştəliliyi haqda iradlar, səbəb, tərif və ya tənqid söyləyə bilər. Narrativlər həmçinin ehtimal edilən olmalıdır, yəni, nəql edən təsdiq etməlidir ki, hadisələr həqiqətən baş vermişdir. Zarafat, nağıl və ya fantaziyalar şəxsi hekayələrdən fərqləndirilir.

Narrativlərin təhlilində əsas məqsəd nəql edən auditoriyaya ötürdüyü təcrübəni başa düşmək cəhdindən ibarətdir. Ədəbi narrativlərdən fərqli olaraq şəxsi narrativlər nəql edən gözələri önündə baş verən hadisə ilə bağlıdır. Hadisələrin xronoloji ardıcılığı təcrübənin ötürülməsinə kömək edir. Sanki auditoriyanın bu hadisələrdən xəbəri var və iştirakçısı olub. Sonda, uğurlu narrativlər nəql edən emosiyalarının subyektivliyini kənara qoyaraq obyektiv mənada təcrübəni təsvir edir. Obyektivcəsinə söylənilən hadisələr subyektivcəsinə deyilən hadisələrdən və ya danışanın emosional süzgəcindən keçəndən daha həqiqətə uyğun hesab edilir. Əksinə, nəql edən obyektiv hadisənin təsvirinə emosiyanın subyektivliyini əlavə edərkən, qulaq asanlar hadisə haqqında tam anlayışlı olurlar. Sanki bu hekayə onların yox, nəql edən şəxsi təcrübəsidir.

Aşağıda Harold Şəmburqun Cənubi Amerikada başına gəlmiş hadisə haqqında qısa, amma çox dramatik şəxsi narrativi verilmişdir: (Labov W., 1997, səh.398).

- a. *Oh I w's settin' at a table drinkin'*
- b. *And - this Norwegian sailor came over*
- c. *An' kep' givin' me a bunch o'junk about I was sittin' with his woman*
- d. *An' everybody sittin' at the table with me were my shipmates.*
- e. *So I jus' turn aroun'*
- f. *An' shoved 'im,*
- g. *An' told' im, I said, "Go away.*
- h. *I don't even wanna fool with ya".*
- i. *An' nex' thing I know I'm layin' on the floor, blood all over me,*
- j. *An' a guy told me, says, "Don't move your head.*
- k. *Your throat's cut".*

Şəmburqun hekayəti hər halda şəxsi narrativə uyğun gəlir. Hadisələr məzmun, quruluş, əsas obrazlar və bilavasitə uyğun

hərəkətlərin kritik xüsusiyyətlərinə əsaslanan detalın adi minimumu ilə xronoloji ardıcılıqda baş verir: norveçli dənizçinin gəlişi, Şəmburqun cavabları (fiziki və verbal) və norveçlinin hərəkətlərinin nəticəsi. Əslində, bu hərəkətlər özü-özlüyündə təsvir yox, qulaq asanın təsəvvürünə əsaslanır; Burada yalnız onların zorakı hərəkətləri qeyd olunub. Həmçinin bu sitata nəzər salaq: Şəmburqun sitatına görə, onun ehtimal etdiyi norveçlinin ittihamlarına uyğun cavab idi, lakin bu cavab norveçlinin ittihamlarına açıq-aydın səbəb oldu; və Şəmburq sitat gətirir ki, əsl dost hadisələrin drammatik nəticəsini deyəndir. Baxmayaraq ki, hekayə, Şəmburqa görə, şübhəsiz gərgin emosiyadan ibarətdir, bu hekayə obyektiv, ehtirassız dillə ifadə olunur.

1970-ci ildən dilçi-antropoloqlar şifahi narrativlərin quruluşunu açmaq məqsədi ilə analitik üsulları inkişaf etdirmişlər. Del Hayms bu sahədə novatorlardan biri hesab olunur. Onun bir sıra esseləri (oçerkləri) (*In vain I Tried to Tell you, 1980*) mətnlərin formasını vurğulayan struktur quruluşu kəşf etmək üçün etnopoeetik nöqtəyi-nəzərdən şifahi mətnləri öyrənir. D.Haymsa görə, şifahi narrativ adətən müəyyən hissələr formalaşdıran sıra və ya bir qrup sıralanmadan ibarətdir. D.Hayms göstərmişdir ki, daha çox rast gəlinən növlər iki, dörd və ya beş sıradan ibarət hekayələrdir. Bundan başqa üç sıradan ibarət narrativ hərəkətin başlanğıcının, davamının və yekununun təbii ardıcılığından ibarətdir. Beş sıradan ibarət narrativdə orta əsas nöqtədir ki, növbəti üç sıradan ibarət hekayəni başlayır. D.Hayms təklif edir ki, iki, dörd, üç və beş sıradan ibarət növlər ümumi ola bilər, baxmayaraq ki, o, bu təbii quruluşun yaranması haqda fikir irəli sürmür.

## 10.2. Qaydalar

Salamlama, ayrılma, üzrxahlıq, təşəkkür, komplimet kimi nitq aktlarının müxtəlif növləri qabaqcadan nəzərə alınmış və stereotipləşmiş linqvistik qaydalar ilə ifadə olunur. Onlar mədəni dəyərlərin ekspressiv qaydalara uyğun maddi və sosial mesaj ilə verbalizə olunur. Onların uyğun şəkildə istifadəsi tələb edir ki, danışanlar həm linqvistik forma, həm də situativ uyğunluq tələb edən qaydaları bilsinlər.

Bu qaydaların hər bir növü unikal xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, onların bir sıra əsas xüsusiyyətləri də vardır. Ən vacib xüsusiyyət qarşılıqlı ictimai əlaqədə funksiyasının oxşarlığından ibarətdir. Onların hamısı müəyyən dərəcədə sosial həmrəylik yaradır. Onların əsas məqsədi xüsusidən çox ümumidir. İkincisi, qaydalar tipik olaraq ikinci danışan tərəfindən qəbul edilənləri izləyən birinci danışanın ifadəsindən ibarət minimum iştirakçılar arasında məlumat mübadiləsi kimi baş verir.

1a. *Hello.*

1b. *Hello.*

2a. *Thank you.*

2b. *You are welcome!*

3a. *I'm sorry.*

3b. *Don't worry. It is nothing.*

4a. *That is a nice sweater.*

4b. *Thanks.*

Qaydaların üçüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar strukturuna görə formulativdir. Hər bir kateqoriya (salamlamaq, komplimentlər və s.) çox hallarda danışanlar tərəfindən istifadə olunan hazır modellərdir. Bu nitq aktlarının gözlənilən linqvistik formaları əslində onları qaydaya çevirir.

## 10.3. Salamlama

Salamlama digərlərinin varlığını qəbul etmək və münasibət qurmaq üçün istifadə olunur. İrvinq Qofmana görə, salamlama münasibətin qurulmasına keçidə işarə hesab olunur. Baxmayaraq ki, onların əsas strukturu hər bir mədəniyyət çərçivəsində stereotipdir, əlavə keçidlər və yeniliklərdə mümkündür. Danışanlar daha çox və ya az formal struktur, tələffüz və ya prosodik xüsusiyyətlərdən istifadə edə bilirlər. Salamlamağın müxtəlif növləri şərti kontekstdən, danışanlar arasında status əlaqələr və şəxsi məqsəddən asılı olaraq təklif olunur.

Amerika cəmiyyətində salamlamaq "*Hello*" və ya "*How are you?*" variantlarıdır. Bunların bəziləri günün hər bir vaxtında istifadə ola bilər, lakin bəziləri vaxtdan asılı olaraq məhduddur (misal: *Good morning*). Salamlamağın tipik cavabları "*Hello*" / "*Hi*" və ya "*Good morning*" / "*The same to you*" kimi identik cavablar və kiçik modifikasiyalardan ibarətdir. Bəzi dillərdə cavablar linqvistik balans effekti yaradır. Aşağıda ərəb dilinə xas olan salamlama modeli verilmişdir:

1a. *Assalamu alaykum* (Peace be on you)

2b. *Wa alaykumu ssalam* (And on you be peace).

Cavabın digər tez-tez rast gəlinən növü "eynisi" prinsipidir. Ərəb dilində "marhaba"- "Hello" – "Salam" deməkdir, lakin cavab olaraq ərəblər *merhaba*, *marhabten* və ya *marahib* deyirlər. Bu da "salam, iki salam, yüz salam və salamlar" deməkdir.

Anqlo-Amerikan salamlamağı təəssürat yaratmaq üçün istifadə olunur. Cavabın növləri də bu funksiyayı göstərir. İdentik cavablar istənilən sosial balans üçün linqvistik metafordur.

Müxtəlif mədəniyyətlərdə salamlamaq iştirakçılar arasında qeyri-bərabər statusu təsdiq etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, Senegalda müsəlman cəmiyyətini göstərən "Wolof" növü buna misal ola bilər. Sosial status vacibdir, çünki aşağı təbəqəli insan həmişə yuxarı təbəqəli insanı salamlamalıdır.

"Wolof" salamlamaq vərđişi adı çəkilən mədəni fərziyyəni əks etdirir. Bu mədəni model "Wolof" dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilir.

İnsanlar öz tərəf müqabillərinin statusunu artırmaq və ya azaltmaq üçün müxtəlif strategiyalardan da istifadə edirlər.

#### 10.4 Üzrxahlıqlar

Üzrxahlıqlar verbalizə olunmuş sosial aktlardır. Onların məqsədi iştirakçılar arasındakı əlaqəni saxlamaq və bərpa etməkdir. Onlar hərəkətlərə görə baş verir və iştirakçıya neqativ təsir etmə kimi qəbul olunur. Üzr istəyərək danışan iki tərəfə bölünür, birinci tərəf günahkardır və digər tərəf isə üzrxahlığı qəbul etməyə hazırdır. Təbii ki, vacib hesab olunan üzrxahlıq tamamilə üzrxah davranışın mədəni modellərindən aslıdır. Üzrxahlıq aktı keçmiş, indiki və gələcək sosial qarşıdurmanın verbal tanınmasıdır.

1a. *I am sorry I broke your dish.*

1b. *I am sorry to be bothering you now.*

1c. *I am sorry that I'll have to inconvenience you tomorrow, but I'll be late picking you up.*

Üzrxahlıq üç hissəli orta seqmentlərdən ibarətdir. Birinci hissə verbal hesab olunaraq "peşimançılıq obyektini" yaradır. Üzrxahlıq edərək, axırncı seqment danışanın cavabından

ibarətdir. Qərb cəmiyyətlərində qəbul olunan üzrxahlıq formaları aşağıdakılardır:

2a. *I am sorry.*

2b. *Don't worry about it.*

*It was nothing.*

*Forget it. Etc.*

Üzrxahlığa cavablar isə inciklik səviyyəsindən aslıdır:

3a. *I am sorry.*

3b. *OK, but don't do it again.*

*I hope this is the last time it happens.*

*You always say that. etc.*

Bu iki növ cavablar tamamilə fərqli kontekstual istifadə və danışanın niyyətindən ibarətdir. İkinci qrupda olanlar isə daha nəzakətlidir, üçüncü qrupdakılar isə potensial ziddiyyətlidir.

Üzrxahlıq stereotipləşmiş formatlar ilə ifadə olunan mənada istifadə olunur. Növbəti strategiyalar Cənət Holmes tərəfindən Yeni Zelandiyada apardığı müşahidələr əsasında yoxlanılır və bu məlumatı özündə ehtifa edir:

#### 1. Üzrxahlığın eksplisit ifadəsi

a. Üzrxahlıq təklif etmək: *"I apologize"*

b. Təəsüf ifadə etmək: *"I am afraid. I am sorry"*

c. Əhv istəmək: *"excuse me", "forgive me"*

2. **İzah, üzrxahlıq, bəraət** *I was not expecting it to be you, we are both new to this.*

#### 3. Məsuliyyətin tanınması

Accept blame: *It was my fault.*

a. Express self-deficiency: *I was confused, I was not thinking, I did not see you.*

b. Recognize hearer as entitled to an apology: *You are right, you deserve an apology.*

- c. Express lack of intent: *I didn't replace it for you, I'll bring you another.*
- d. A promise of forbearance: *I promise it won't happen again.*

Holmesin pərakəndə istifadə olunan müşahidələri nəticəsində etnoqrafik seçilmiş 183 növ üzrxahlığın 162-si (88.3%) eksplisit ifadə strategiyalarını göstərir. Üzrxahlıq formaları sintaktik və semantik komponentlərə əsaslanır. Daha çox yayılmış forma variantları “bağışla”, “üzr istəyirəm”. Digər formalar: “excuse me,” “pardon me” və “I would like to apologize”. Holmes tərəfindən Yeni Zelandiyada müşahidə olunan daha çox tipik incikliklər (digər Qərb cəmiyyətinə xas olan) yerə, söhbətə, zamana və ya mülkiyyətə görə narahatçılıq misallarıdır. Daha ciddi incikliklər daha çox üzrxahlıq formaları ilə ifadə edilir.

İştirakçılar arasında sosial münasibətlər üzrxahlığın formalarının təsirinə təsadüf edir. Holmesin məlumatlarına görə, çox şey eynilər arasında baş verir (ola bilsin ki, insanlar daha çox eyni statuslu insanlar ilə münasibətdə olur). Başqa hallarda isə, aşağı statuslu insanlar yuxarı statuslu insanlardan fərqli olaraq iki dəfə çox üzrxahlıq edirlər. Və aşağı statuslu iştirakçılar daha çox eksplisit və mürəkkət strategiyaların istifadəsinə meyillidirlər. Buna baxmayaraq, üzrxahlıq misallarına həm də yaxın insanlar arasında da rast gəlinir, ola bilsin ciddi incikliklər daha çox bu kontekstdə baş verir, nəinki formal və ya ictimai vəziyyətlərdə.

Digər mədəniyyətlərlə müqayisələr üzrxahlıq formalarında bəzi oxşarlıqları və fərqləri üzə çıxarır. Məsələn, Yaponiyanın sosial normaları daha çox kontekstlərdə üzrxahlıq tələb edir, nəinki Qərbi Avropada. Üzrxahlıq çox vaxt nəinki incikliyi aradan qaldırmaq üçün istifadə olunur, həm də onlar üzrxahlıq tonu ilə salamlamaq, təklif, təşəkkür kimi digər nitq aktlarını

qeyd etmək üçün istifadə olunur. Faktiki olaraq, adi ifadə “*sumimasen*” (ədəbi dildə: Bu son deyil və ya Bu hələ bitməyib) üzr istəyirəm və ya təşəkkür edirəm kimi tərcümə olunaraq üzrxahlıq və təşəkkür ifadə edə bilər. Kiminsə evini tərk edərək Qərbi deyir, “Gözəl axşama görə təşəkkür edirəm,” yaponlu qonaq isə çox vaxt deyir, “Sizi narahat etdim”. Qərb cəmiyyətində isə yaponlar üzrxahlığa nəzakətli cavab verərək deyirlər, “xeyr, xeyr, dəyməz”.

Yapon normaları aktual və gəliz narahatçılıq üçün üzrxahlıq formasında insanlara təsirin eksplisit tanınmasını tələb edir. Üzrxahlıq, yapon sosial davranışına görə, nəzakətli, diqqətli və fərqli olmalıdır. Yapon dilində geniş yayılmış üzrxahlıq formaları bunlardır:

1. Sumimasen “*Bu son deyil; Bu hələ bitməyib*”.
2. Shitsurei shimasu “*Mən çox kobud idim*”.

Bunlardan yaxın və ya gündəlik kontekstdə, yəni inciklik ciddi olmayanda istifadə edilir. Ciddi və formal hallarda isə daha nəzakətli üzrxahlıq formalarından istifadə edilir:

1. *O-yurushi kudasai* - “*Üzr istəyirəm*”. (ədəbi mənada)
2. *O-wabi itashimasu* - “*Mən üzrxahlıq təklif edirəm*”.
3. *Moshiwake arimasen* - “*Bu bağışlanmazdır*”.
4. *Sore-wa kyoshuku* - “*Mən utanıram*”.
5. *O-kindodoku-sama degozaimashita* - “*Bu sənin üçün zərərli ola bilər*”.

Biz iştirakçı, mövzu və məqsədlər arasındakı əlaqələri vurğulayan kommunikativ hadisələrin komponentlərini təhlil etmək üçün kommunikasiya etnoqrafiyasının çərçivəsindən istifadə etmişik. Danışan dili mədəni təşəkkül ilə uyğunluqda istifadə edir. Etnoqrafik-linqvistik təhlil həm davranış, həm də onun qiymətləndirilməsinin müzakirəsindən ibarətdir. İnsanlar

nəinki onların mədəniyyətində uyğun hesab edilən tərzdə danışıq, həm də onlar bənzər normalar ilə digərlərinin nitqini qiymətləndirirlər.

Səslər, qrammatika və ya sözlər kimi linqvistik formaların seçimi adətən vacib komponentlərin təsadüfündən sonra şüursuz formada əmələ gəlir. Nisbi formallıq və ya qeyri-formallıq iştirakçıların əlaqəsini təmin edir və mövzu seçiminin və şəxsi niyyətlərin sözlə ifadə olunma üsulunun müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Danışanlar söz seçimi və müraciət formasında əmələ gələn dilin müxtəlif aspektlərini manipulyasiya edərək, iştirakçılar ilə öz əlaqələrinə işarə edə bilirlər. Nəhayət, danışanların məqsədləri mədəni qaydaları və xüsusi nəticələrin oxşarlıqları nəzərə aldıqdan sonra vasitəli və ya vasitəsiz formada danışıq aktların vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Salamlaşma və üzrxahlıq kimi bəzi danışıq aktları stereotipləşmiş, formullaşmış sosial və linqvistik rejim kimi ifadə olunur. Nitqin diskurs funksiyalarının təhlili kontekstdən asılı mənaların linqvistik təhlilini müəyyən edir.

## Mövzu 11

### Etnoqrafiyaya dair ümumi prinsiplər

#### 11.1. Etnoqrafiya nədir?

İlkin olaraq qeyd etməliyik ki, etnoqrafiya bir qrup insanlara xas olan ictimai təşkilin, ictimai fəaliyyətin, simvolik və maddi resursların, təcrübənin yazılı təsviridir. Belə bir təsvir tipik olaraq cəmiyyətin ictimai həyatında birbaşa və sürəkli iştirak ilə əldə edilə bilər və bu zaman bir-birinə zidd iki xüsusiyyət özünü biruzə verə bilər: 1) *ən mümkün obyektivliyə nail olmaq üçün mədəni meyllərdən, qərəzlilikdən uzaq durub, kənardan müşahidə etmək qabiliyyəti*, 2) *kifayət qədər yaxşı tanımaq üçün insayderlərin yəni, bu qrupa daxil olan insanların baxışlarını nəzərə alan meyllər – etnoqrafların qeyd etdiyi kimi – emik baxış*.

Etnoqrafiyaya dair son yazılarda (Kondo 1986; Rosaldo 1989) və daha çox ictimai elmlərə dair müzakirələrdə kəskin şəkildə tənqid olunan *"obyektivlik"* termini barədə bir neçə söz demək yerinə düşərdi. Etnoqrafiyada *"obyektivlik"* termini ilə bağlı problem bu terminin insanın subyektiv mövqeyini, emosiyalarını, eyni zamanda siyasi, mənəvi, nəzəri baxışlarını istisna edən pozitivistik yazılarla eyniləşdirilməsidir. Belə bir istisnaya daha "saf, tam" şəkildə nail olmaq nəinki qeyri-mümkündür, həm də mübahisəlidir. Belə ki, bu məqsədi qarşısına qoyan etnoqraf çox "kasad" və şübhə doğuran nəticələrə gəlmiş olur. Bir kəs insanların nə etdiyini öz baxış bucağına ən minimum

şəkildə uyğunlaşdırmazsa, necə ifadə edə bilər? Əks halda gördüklərimizi ancaq aşağıdakı şəkildə ifadə etmiş olarıq : insanlar döşəmədə çömbəlib, yeməyi əlləri ilə götürüb ağızlarına qoyurlar – və onlar bunu yemək adlandırırlar. Nümunədən göründüyü kimi, obyektiv və qərəzsiz olmaq belə hallarda yerli adət və ya təcrübənin neqativ dəyərləndirməsinə zəmin yaradır.

## 11.2. Etnoqrafik metodlar

İnsan haqqında elm tədqiqatçıların öyrəndikləri xalqla eyni hissləri bölüşmə bacarığını tələb edir. Buradan belə anlamaq olar ki, etnoqrafiyada elə bir oynaq element mövcuddur ki, bu element yad olanı doğmaya və ya əksinə doğmanı isə yada çevirir.

Qeyd olunur ki, verilmiş etnoqrafik reallıqlara yaxınlıq və uzaqlıq dərəcəsi, adekvat təsvir bəzi etnoqraflar üçün orta mövqe ilə ölçülür. Geertz (1983) bu məsələni işıqlandırmaq üçün “yaxın təcrübə” (experience-near), “uzaq təcrübə” (experience distant) arasında psixoanalitik ziddiyyəti təqdim etmişdir.

*Yaxın təcrübə konsepti belə anlaşılır: - bir kəs, pasiyent, subyekt, bizim halda isə informant – təbii olaraq, cəhd etmədən yoldaşının nə gördüyünü, düşündüyünü, təsəvvür etdiyini və s. müəyyən edə bilir və digərləri tərəfindən eynilə tətbiq edildikdə olanları asanlıqla anlaya bilir. Uzaq təcrübə konseptində isə bu və ya digər mütəxəssis – analitik, eksperiment aparan, etnoqraf və hətta keşiş və ya ideoloqun öz elmi, fəlsəfi, praktiki məqsədlər üçün irəli çəkdiyi, apardığı təcrübəni əks etdirir. “Məhəbbət” yaxın təcrübə konsepti, “obyekt-kateksis” (“cathexis” psychoanal, concentration of psychic energy on a*

*single goal) uzaq təcrübə konseptidir. “Sosial təbəqələşmə” və bəlkə də bir çox insanlar üçün “din” uzaq təcrübə, “kasta”, “nirvana” ən azından hindlilər və buddistlər üçün yaxın təcrübə modelidir. Mühüm olan bu iki konseptin antropoloji təhlillərdə hansı rol oynamasıdır. Və ya daqiq desək, hər iki halda bu modellər elə istifadə edilməlidir ki, insanların həyat tərzlərinin təsviri onların mental üfüqlərinə sığmasın, cadugərlik etnoqrafiyası cadugərin dili və ya tonallığı ilə deyil, həndəsə aliminin qələmi ilə yazılmalıdır (Geertz 1983, səh.57).*

Etnoqrafiya müxtəlif, bəzən ziddiyyəli, bəzən də bir-birini tamamlayan fikir və baxışları nəzərdə tutur. Uğurlu etnoqrafiya müşahidəçinin bir rakursdan - “uzaq” və ya “yaxın” yanaşmanı deyil, tədqiqatçının müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri, haqqında öyrənilən xalqların, etnoqrafların, elmi və nəzəri üstünlüklər arasında dialoq quran üslubu nəzərdə tutmalıdır. Bu doğrudan da ən yaxşı etnoqrafiya üslubudur ki, müşahidə edənə müşahidə edilən də daxil olmaqla müxtəlif yanaşmaları ehtiva edir. Belə üslub etnoqrafın ilk dəfə olaraq gördüyünə göstərdiyi ehtiram hissini, belə təcrübələrin yerlilər üçün necə adi hal olmasını, və ya əksinə tədqiqatçının adi qəbul etdiyinin yerlilər üçün istisna kimi qəbul olunan və ya anlaşılmayan hal kimi qəbul edilməsini araşdırmaq cəhdini özündə birləşdirir.

Etnoqrafiyada çatışmayan hal kimi dialoqlarda yer alan eksplisit müzakirələrin, sənədləşmələrin qeydə alınmaması halıdır. Denis Tedlok (1983) qeyd edir ki, o fakta baxmayaraq ki, bu sahədə öyrəndiyimiz hər şey bizlə - yerlilərin canlı dialoqunun məhsuludur, bu haqda heç bir nəşr olunmuş etnoqrafik yazılarda qeyd olunmur. D.Tedlokun adlandırdığı analoji antropologiya barəsində tənqidi fikirləri və dialoji antropologiya təklifi linqvistik antropologiyaya mədəniyyətşünaslığın metodlarının cəlb olunması ehtiyacını gündəmə gətirir. Analoji antropologiyada olduğu kimi bir yerli nümayəndənin diskursunun müşahidəçinin monoloji nitqi ilə əvəzlənməsi

yerinə dialoji antropologiya yerlinin nitqini irəli çəkərək oxuculara birbaşa olaraq, onların təcrübələri bu nümayəndələrin öz dilindən təqdim edir.

İctimaiyyətin etnoqrafik araşdırmaya nə qədər müvafiq olması meyarı müxtəlif - siyasi, coğrafi, irqi, nəzəri və metodoloji əsaslarda ola bilər. İctimaiyyəti təşkil edən nümayəndələr haqqında düşündürən xüsusiyyətlər kompleksi də ortaq yaşam mühitindən, məkanından tutmuş, eyni siyasi, dini və ya təhsil qurumlarına aidiyyəti kimi meyarlara görə dəyişir.

## 11.2. İnsanları cəmiyyətdə öyrənək

İlkin fikirlərə görə cəmiyyəti təşkil edən insanlar sistemli şəkildə müşahidə olunmalıdır. Bu, o anlama gəlir ki, etnoqraflar qrup üzvləri arasında müəyyən oxşarlıqları, ortaq və ya müştərək, anlaşılan vərdisləri, ictimai fəaliyyəti, ictimai hərəkətlərin şərh yollarını arayıb tapmağa çalışırlar. Dil əlbəttə ki, cəmiyyətin üzvləri üçün əsas göstəricidir. Danışq nümunələrində (pattern) dəyişmə, məsələn bir dildən başqa dilə, şivələrə keçmə həmin cəmiyyətin nisbətən kiçik icmalara, qruplara aid olmasından xəbər verir. Ümumilikdə bir qrup üzərinə diqqəti çəkmək heç də qrupdaxili eynilik, yeknəsəklik barədə düşünməyə əsas vermir. Müxtəlif cəmiyyətlərin, xüsusilə də mürəkkəb multietnik, ABŞ kimi postindustrial cəmiyyətləri öyrəndikcə anlayırıq ki, hamının eyni dildə və ya dialektə danışdığı, hər şeyi bildiyi yeknəsək cəmiyyət (birlik, icma) millətçiliyin özəyini təşkil edən kiçik həcmli (miqyaslı) cəmiyyətlərin romantik ideallaşdırılmasıdır (*Anderson, 1991*). Qeyd olunan etirafa baxmayaraq etnoqraflar daima insanların davranışında, təsvirlərində, təbii resurslardan istifadəsində,

alətlərin istehsalı və onlardan istifadəsində təkrar konfigurasiyaların axtarışındadırlar. Etnoqrafları ilkin olaraq cəmiyyətin nümayəndələrinin fərqli deyil, oxşar xüsusiyyətləri cəlb edir. Bu səbəbdən qəbul edilən mədəniyyət anlayışı etnoqrafiya üçün əhəmiyyət daşıyır. Əgər etnoqraf Vallasinin (1961) aşağıdakı təklifini qəbul edirsə ki, mədəniyyət müxtəlifliyin təşkilidir, onda o, cəmiyyətin üzvlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq onların hərəkət və məqsədlərini koordinasiya etməyə çalışacaq. Başqa sözlə, etnoqrafik hesabat müvafiq birliklərdə insanların təkcə oxşarlıqlarına görə birgə olmasını deyil, həm də fərqliliyinə baxmayaraq onların birgə necə dayandığını göstərməyə çalışacaq.

## 11.3. Ünsiyyətin etnoqrafiyası: məkan, iştirakçılar, mövzu və məqsəd

Ünsiyyət hadisələrini təhlil edərkən ilk növbədə nitqin funksiyalarına diqqət yetirilməlidir. Eyni məqsədə nail olmağın bir neçə yolları olduğunu bilməliyik. Onu da bilməliyik ki, eyni dil formaları müxtəlif funksiyaları yerinə yetirə bilər. Məsələn, "Necəsən?" sözləmi çox yaxın dost tərəfindən verilə biləcək sual, həm də sadə şablon salamlama funksiyası daşıya bilər.

Hər bir mədəniyyət müvafiq ünsiyyət əlaqəsi üçün qaydaları, gərək olan, mümkün olan və gərək olmayan davranışları müəyyən edir. Bu qaydalar uşaqlıqdan başlayan rəsmi və qeyri-rəsmi ictimailəşmə prosesində öyrənilir. Uşaqlara açıq şəkildə müəyyən yerlərdə necə hərəkət etmək, nə demək öyrədilir, məsələn, "Xanıma çox sağ ol de" və ya "avtobusda qışqırma". Ancaq uşaqlar çox qaydaları öz müşahidələri ilə ailədən, tay-tuşlarından və hətta ictimai yerlərdə yad insanlardan



öyrənirlər. İnteraktiv normalar hər bir cəmiyyətə xasdır və ortaq dəyər və gözləntilərin mədəni ifadəsidir (ismarıcıdır). Biz bu göstərişdən öz davranışımızı formalaşdırmaq və başqalarının etdiklərini dəyərləndirmək üçün istifadə edirik.

Ünsiyyətin təhlilinə etnoqrafik yanaşma ünsiyyət qaydalarının mədəni xüsusiyyətlərini vurğulayır. Ən mühüm aspektlər məkan, iştirakçılar, mövzu və məqsəddir. Bu komponentlərdən hər biri ayrı-ayrı öyrənilməlidir və yaddan çıxarılmamalıdır ki, nitq hadisəsi tamlıqla bu komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində meydana çıxır. Bu faktorların nisbi üstünlüyü danışanın bütövlükdə situasiyanı qiymətləndirməsindən və mümkün nəticələr barədə fikirlərdən aslıdır. Bəzi davranışlar verilmiş kontekstdə müştərək şəkildə meydana çıxır və tamlıq, məntiqi ardıcılıq yaradır. Diskursu diqqətdə saxlayaraq, Haymesin ünsiyyətin etnoqrafiyasını diskurs etnoqrafiyası adlandırmaq fikrini əlavə edə bilərik. Belə ki, diskurs təkcə mətni deyil, ünsiyyətin sosial aspektlərini vurğulayır. Belə etnoqrafiya mətnin meydana gəldiyi mədəni konteksti, təfsir normalarını, diskursun yaranması və anlaşılmasına tətbiq olunan ictimai qaydaları ehtiva edir.

Məsələn, nitq hərəkətləri formal kontekstdə xüsusi məkanda, əvvəlcədən nəzərdə tutulan iştirakçılar arasında, nisbətən müəyyən olmuş mövzu ətrafında baş tutur. ABŞ-dakı məhkəmə prosesi qısa sxemi verilmiş faktorların qarşılıqlı əlaqəsinin bariz nümunəsi ola bilər:

1. **Məkan:** *Məhkəmə və ya dinləmələr xüsusi məkanda, daha daqiqə məhkəmə zalında meydana çıxan ünsiyyət hadisəsidir. Məhkəmə zalının özü müxtəlif kateqoriyalı iştirakçıların oturması üçün nəzərdə tutulan struktur dizayna malikdir.*

2. **İştirakçılar:** *Hakimlər, vəkillər, müdafiə olunanlar, iddiaçılar, şahidlər, andlı iclasçılar, tamaşaçılar, məhkəmə rəsmiləri buraya daxildir. Hər bir iştirakçının davranışı onun rolu ilə şərtlənir. Hakim*

*qarşıda, adətən hüdürlə platformada oturaq vəziyyəti və xüsusi geyimi ilə seçilir. Hakim aydın şəkildə digər iştirakçıların davranışlarını, danışma və ya danışmama öhdəliklərini idarə edir. Faktiki olaraq, danışmalı olduğu təqdirdə danışmamaq və ya əksinə susmalı olduğu halda danışmaq intizamsızlıqla bağlı məhkəmə işi qaldırmağa əsas verir. Təkcə hakimlər, vəkillər, şahidlər çıxış edə bilərlər. Digər iştirakçılar susmalıdırlar (andlılar, tamaşaçılar, məhkəmə işçiləri). Vəkillər giriş nitqi, müdafiə nitqi ilə çıxış edə və sual verə bilərlər. Şahid suallara cavab verir. Hakimin nitqə müdaxilə sərbəstliyi var; o, fikir söyləyə, sual verə, əmr verə, qərar qəbul edə bilər.*

3. **Mövzu:** *Müzakirə mövzusu daqiqə müəyyən olunur. Bütün nitq davranışları bu məsələyə uyğun olmalıdır. İştirakçıların mövzunu təqdim etmək və dəyişmək haqqı çox məhduddur. Kənar mövzulara girişmək üçün hakimdən icazə alınmalıdır. Vəkilin şahidi dindirməsində verilən suallar əsas mövzuya uyğun və onun məntiqi davamı olmalıdır. Eynilə də, şahidin cavabları mövzudan kənara çıxmamalıdır. Hakimlərin mövzu seçimində bir qədər dəyişkənliyi müşahidə olursa da, onlar da müəyyən çərçivədən çıxırlar.*

4. **Məqsəd:** *İştirakçıların məqsədləri onların prosesdə rollarına görə dəyişir. Nitq söyləyənlər sözləri, səsin tonunu, üz ifadələrini, jestləri və s. öz məqsədlərinə görə seçirlər. Məsələn, hakim bitərəf çıxış edir, vəkillər isə aqressiv danışır, müdafiə olunanlar özlərini məsum, şahidlər isə etibarlı və vicdanlı aparırlar, andlılar isə sakit iştirakçı kimi başqalarının nitq və davranışlarına maraq göstərirlər.*

Baxmayaraq ki, qeyri-formal ünsiyyət məhkəmə prosesi kimi ciddi struktura malik deyil, rolların mədəni normaları, söz demək hüququ və üsulu var. Ancaq qeyri-rəsmi davranış çox zaman iştirakçılar tərəfindən şüurlu surətdə qəbul olunmur. Belə hallarda biz hesab edirik ki, bu davranış "təbiidir" və rəsmi mühitdə olduğu kimi mədəniyyətlə şərtlənir.

"Ünsiyyətin etnoqrafiyası" anlayışı eyni zamanda qeyri-rəsmi ünsiyyət davranışının təhlili üçün də müvafiqdir.

Əsasında duran və qeyd olunmamış qaydalar hərəkətlərdəki müxtəlifliklərdə və danışıq üslublarında özünü biruzə verir. Birisi qeyri-adekvat danışarkən biz qeyri-rəsmi ünsiyyət normalarından xəbərdar oluruq. Bu zaman biz müvafiq davranışın ortaq mədəni modelinə zidd olanı qiymətləndirə bilirik. Danışanın qüsuru və ya səhvi nitq hadisəsi daxilində komponentlərin yəni, məkanın, iştirakçıların, mövzunun, məqsədin səhv qiymətləndirilməsinin nəticəsidir.

#### 11.4. Etnoqrafiyanın strukturu: Məkanlar

Kommunikativ hadisələrin sxemi (quruluşu) həm fiziki, həm də sosial anlamda fəaliyyət üçün meydan açır. Bu sxemlər hadisələri xüsusi növ kimi müəyyən etməyə yardım edir, bu zaman konkret davranışları qabardaraq, digərlərini məhdudlaşdırır. Kommunikasiyanın quruluşu rəsmi və qeyri-rəsmi axında təsnif olunur.

Bir çox mədəniyyətlərdə rəsmi hadisələrin təsvirini gözdən keçirdikdən sonra Cudit İrvin qeyd etmişdir ki, *rəsmiyyətin 4 cəhəti* ümumi səciyyəlidir: ifrat strukturlaşma, eynitəzahürlü seçimlərin sabitliyi, iştirakçıların mövqə müəyyənləşməsinə xüsusi vurğu və nəhayət, mərkəzi situativ fokusun vacibliyi (1979, səh.776-779). Rəsmi hadisələrin normadan artıq strukturlaşdırılması etiket qaydalarında əks olunur ki, bu iştirakçıların geyimi və davranışı ilə yanaşı onların nitqinə də təsir göstərir. Rəsmiyyət göstəriciləri tələffüz, intonasiya, üz ifadələri, qrammatika, lüğət tərkibinin o xüsusiyyətlərini daxil edir ki, bunlar daha "dəqiq" olanı seçib işlətməklə "ciddi" görünmək tendensiyalarından irəli gəlir. İştirakçıların danışmaq hüququ konkret hal-əhval tutma, bir neçə kəlmə

kəsməyə qədər azaldıla bilər. Bizim verdiyimiz məhkəmə zalı ilə bağlı hadisələrdəki nümunələr hadisə strukturlaşmasının bu prinsiplərini əks etdirir.

İştirakçılar rəsmi hadisələr zamanı daha sabit olan üslubi seçimlər etməyə meyl göstərilər, bu hadisənin müvafiq "ciddilik" mövzusunda irəli gələrək baş verir. İnsanlar yüksək dərəcəli rəsmi hadisələrdə nadir hallarda zarafatlaşır, ekspressiv ifadələrdən istifadə edirlər, halbuki, onlar digər vəziyyətlərdə bu cür hərəkətlər etməkdə sərbəstdirlər.

C.İrvinin qeyd etdiyi formallığın 3-cü aspekti iştirakçıların sosial mənsubiyyətini nəzərdə tutur. Bütün insanların cəmiyyətdə bir neçə rolu və yaxud mənsubiyyəti ola bilər: valideyn, dost, müəllim, təşkilat rəhbəri və s. Rəsmi situasiyalar insanları şəxsidən daha çox "vəzifə mövqeyi və ictimai" cəhətdən təyin edir. İctimai qaydalara əməl etməklə sosial məsafə yaxınlıqdan daha çox vurğulanır. Vəzifə mövqeyindəki təyinatın vurğulanması linqvistik olaraq, xitab formasında öz əksini tapır. Məsələn, bir yerdə işləyən evli həkim cütlük bir-birinə xəstələrinin önündə adları ilə deyil, soyadları ilə, məsələn, sosial cəhətdən məsafə yaradan "doktor Smit" kimi müraciət etməyə çalışırlar. Bu kontekstdə onlar bir-birinə cari ünsiyyətləri üçün xas olan "Əzizim" və yaxud bu kimi digər əzizləmələrdən istifadə etməməyə cəhd göstərilir.

Nəhayət, formal (rəsmi) situasiyalar spesifik hadisə və məsələlər üzərində mərkəzləşməyə meyl göstərir. Hadisələrin bu cəhəti səciyyəvi olaraq mövzu seçimindəki sıxıntıda və danışanın elementləri dəyişmək və təqdim etmək hüququndakı məhdudiyətdə əks olunur. Məsələn, xristian mədəniyyətindəki dini mərasimlər zamanı nitq iştirakçının rolu sayəsində məhdudlaşır. Mərasimlər xüsusi rituallar üzərində qurulur və nitqin çox hissəsi ciddi şəkildə əvvəlcədən müəyyən edilmiş olur, çox az hallarda mərkəzdən yayınma halları müşahidə

olunur. Hətta moizə və digər fərdiləşmiş nitqlər zamanı danışanlar dar mövzu çərçivəsindən çıxmamalıdırlar.

Qeyri-rəsmi strukturlarda kommunikativ davranış normaları daha geniş yayılmış və dəyişkən olur, baxmayaraq ki, iştirakçılar hər zaman müvafiqliyin mədəni modellərinə uyğun olaraq nitqi götür-qoy edir, qeyri-verbal hərəkətlərdən istifadə edirlər. Danışanlar tələffüz, qrammatika və lüğət tərkibinin üslubi xüsusiyyətlərini situasiyanın diktə etdiyindən daha çox, öz istəklərinə əsasən seçə bilirlər. Eləcə də danışmaq nümunələri spontan, şəraitə asan uyğunlaşan olur və onlara ümumi mədəni məhdudiyət qoyulur. Söhbət əsnasında mövzu da tez-tez dəyişilə bilir və həmsöhbətin marağı və məqsədlərindən asılı olur.

Movzuların strukturu və hadisələr məkanca və sosial cəhətdən sərhədlənmiş olur. Fiziki sərhədlərə konkret hadisələrin baş verdiyi binalar yaxud yerlər (məhkəmə binası, kilsə, məktəb, ev, mətbəx, oyun sahəsi və s.) aiddir. Bu fiziki mühitlərlə əlaqədar insanlar konkret növ sabit və öncədən müəyyən olunan kommunikativ ünsiyyət gözləyirlər. Sosial sərhədlərə münasib mövzular və spesifik iştirakçılar daxil ola bilər. Lakin istənilən quruluş daxilində kommunikasiya sadəcə baş vermir, danışmaların aparılmasına və mövzunun inkişafına ehtiyac duyulur. Bu səbəbdən insanlar bu və ya digər ünsiyyəti normativ modellərə uyğun başlamağı öyrənirlər. Məsələn, səciyyəvi bir cəmiyyətin üzvləri kimi, biz məhkəmə proseslərinin, dini mərasimlərin başlanması və bitməsi barəsində təəssüratlarımızı bölüşür, bu və ya digər danışığı lazimi şəkildə necə başlayıb-bitirməyi öyrənirik.

## 11.5. İştirakçılar

Nitq prosesinin iştirakçılarna danışanlar, müraciət olunanlar və dinləyicilər aiddir. Sözügedən proses zamanı fərdlər adətən rollarını dəyişirlər. İkitərəfli danışılarda hər bir şəxs alternativ şəkildə həm danışan, həm də müraciət olunan olur və onlar müvafiq olaraq növbələrini dəyişirlər. Yalnız dini mərasim, ictimai nitqlər, mühazirə kimi bəzi formal hadisələr zamanı bir şəxs danışmaq hüququnu bütünlüklə öz əlində cəmləyir. Hətta bu cür hadisələr zamanı dinləyicilər kommunikativ rola malik olur, natiqin nitqinə müvafiq müdaxilələr edə bilirlər.

Nitq prosesində insanlar həmsöhbətlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dil elementlərinin seçimini edirlər. Bu cür seçimlərə linqvistik və qeyri-verbal davranışın bir çox cəhətləri daxildir:

1. *Tələffüz: Artikulyasiyanın aydınlığı;*
2. *İntonasiyanın prosodik xüsusiyyətləri: Sürət (danışmaq sürəti), yüksəklik (yüksək səslə/alçaq səslə);*
3. *Sintaksis: söz sırasının, söz birləşmələrinin sadə və mürəkkəbliyi və s.;*
4. *Söz seçimi;*
5. *Qeyri-verbal vasitələr: üz ifadələri, göz təması, toxunma, fiziki məsafələnmə və s.*

Danışanlar adətən qeyri-iradi olaraq ünsiyyətdə olduqları şəxsə müvafiq kommunikativ xüsusiyyətlər seçirlər. Beləliklə, əgər bir kəs yol-qəza hadisəsinin qurbanıdırsa, bu hadisəni təsvir etmək və dostlarına, nənə-babasına çatdırmaq üçün onun seçdiyi sözlərlə qəza səbəbkarının sözləri fərqli olacaq. Uşaqlara yönəldilən yetkin şəxslərin nitqi ənənəvi olaraq qısa cümlələrdən, sadə cümlə strukturlarından, ümumi sözlərdən ibarət olur. Mühazirə zalında tələbələrə danışarkən səs tonu (yüksəklik) artır, normal formalardan fərqli olaraq nitqin sürəti azalır.

Bu linqvistik xüsusiyyətlərə əlavə olaraq, mövzu seçimi həm də danışanın mədəni səviyyəsindən və fərdi gözləntilərindən asılıdır. Konkret mövzular bu və ya digər şəxslərlə müzakirə üçün seçilə bilər, lakin digərləri ilə ünsiyyət yaradarkən uyğun olmaya bilər. Cəmiyyətimizdə yad şəxslərlə və yaxud təsadüfi tanışlarla şəxsi məsələlərdən danışmaq son dərəcə yersiz hesab olunur. Əslində bu cür mövzu seçimi psixoloji pozğunluq əlaməti kimi dəyərləndirilir.

Nəhayət, danışq ünsiyyəti normaları həm də digər iştirakçıların nitq prosesinə daxil edilməsini nəzərdə tutur. Növbələşmə, mövzunun inkişafı, dinləmə əlamətləri kimi proseslər həmsöhbətlər arasındakı spesifik münasibətlərə uyğunlaşdırılır. Məsələn, işçiləri ilə danışan müəssisə rəhbərləri daha çox danışmağa, mövzunu yönəltməyə, işçisinin sözünü kəsməklə üstünlük əldə etməyə çalışırlar. İşçilər isə bu cür hərəkət etmirlər.

## 11.6. Müraciət formaları

Dilin ən həssas xüsusiyyətlərindən biri də nitq hadisəsindən asılı olaraq danışan öz həmsöhbətini qiymətləndirərkən müraciət formasını (yaxud xitab) seçməsi ilə əlaqədardır. Müraciət formaları bir neçə növü əhatə edir ki, bunlar hamısı müraciət edilən şəxsə, yaxud dinləyiciyə yönəlmiş olur. Bunlara ayrıca yaxud birgə işlədilən şəxs adları, titullar, göstəriciləri, təxəllüslər, qohumluq əlaqələri ifadə edən terminlər, şəxs əvəzlilikləri aiddir. İngilis dilinin Amerikan variantında ən çox işlədilən müraciət formalarını adlar (AD) və titullar bildirən söz+soyadlar (TS) təşkil edir. İkitərəfli ünsiyyət zamanı bunların 3 mümkün istifadəsi mümkündür: Qarşılıqlı AD (hər

bir iştirakçı bir-birinin adları ilə çağırır); qarşılıqlı TS, yaxud qeyri-qarşılıqlı AD-TS (iştirakçılardan biri TS işlədir, digəri AD-la cavab verir və ya əksinə). Danışan öz həmsöhbəti, yəni müraciət etdiyi şəxslə aralarındakı nəzərəçarpan münasibətdən asılı olaraq müraciət formasını seçir. Danışanlar şəxslərin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətlərini dəyərləndirir, daha sonra isə müraciət etdikləri şəxsə münasibətdə öz statusları barəsində mühakimə yürüdürlər. Ümumi, qarşılıqlı müraciət formalarında (AD yaxud TS istifadəsində) bərabər status müşahidə olunur. Qeyri-qarşılıqlı müraciət formaları isə müxtəlif statuslu münasibətlər üçün səciyyəvidir. Qarşılıqlı AD yaxınlıq və adilik bildirdiyi üçün burada sosial məsafə müşahidə olunmur. Qarşılıqlı TS rəsmilik və nəzakət ifadə edir. Danışanın qərarına yaş, cins, sinif, etnik cəhətlər kimi bir çox ictimai faktorlar təsir edir.

Mürəkkəb, etnik cəhətdən rəngarəng və sinfi cəmiyyətin mövcud olduğu ABŞ kimi bir ölkədə bütün insanlara eyni zamanda aid edilə biləcək ümumiləşmələr etmək qeyri-mümkündür. Bununla belə, 1930-1958-ci illər ərzində yazılan Amerika yazıçılarının dram əsərlərindəki dialoqların araşdırılması və Boston, Massaçusetsdə yerləşən biznes təşkilatlarının müşahidəsi onu söyləməyə əsas verdi ki, qarşılıqlı AD forması bərabər statuslu insanlar arasında ən ümumi müraciət formasıdır. Qarşılıqlı TS forması təzəcə tanış olmuş yetkinlər arasında daha çox işlədilmişdir. Əgər danışanların hər ikisi gənədirsə, yaxud eyni cinsə məxsusdursa onlar asanlıqla TS müraciət formasından AD formasına keçid edirlər. Tarixi cəhətdən yanaşsaq 1830-1811-ci illər ərzində yazılmış Amerika pyesləri deməyə əsas verir ki, o zamanlar qarşılıqlı AD xitab formasına keçid müasir əsərlərdə olduğundan daha çox vaxt tələb edirdi. Baxmayaraq ki, dram əsərləri əsl həyat nümunəsi deyil, incəsənət formasıdır, ancaq onlar sosial təcrübənin

etibarlı güzgüsüdür. Şübhəsiz ki, əvəlki və sonrakı əsərlərdə əks olunan fərqlər dəyişən sosial normaların dəqiq göstəricisidir.

Qeyri-qarşılıqlı TS-AD formasından istifadə danışanların öz həmsöhbətlərinin mövqeyini bilavasitə ünsiyyətdə qiymətləndirməsini tələb edən mürəkəb prosesdir. R.Braun və M. Ford hesab edirlər ki, peşə statusu və nisbi yaş həddi formanın seçilməsində ən vacib faktorlardandır. Vəzifə, peşə mövqeyi hazırda tərəflər arasındakı münasibətin davamlı (məs., işə götürən-işçi cütlüyündə), yaxud qısa müddətli əlaqə olmasından (məs., alıcı-satıcı) asılı olmayaraq daha vacib olmuşdur. Statusca yüksək olanlar AD işlədir, qarşılığında TS ilə müraciət olunurlar. Məsələn işə götürən işçisinə Con, Ceyn deyə müraciət edir, lakin qarşılığında XANIM CONZ deyə müraciət olunur. Yaxud da çilingər müştərisini Cənab Smit deyə çağırır, əvəzinə isə adı ilə müraciət olunur.

Qarşılıq və qeyri-qarşılıq istifadə ilə əlaqədar faktları toplayan R. Braun və M. Ford belə nəticəyə gəlmişlər ki, AD müraciətində işlənmənin əsas xüsusiyyətini "yaxınlıq və özündənrazılıq təşkil edirsə", TS müraciət formasının əsasında "məsafə və hörmət" durur. AD və TS spesifik sosial mənaları müraciət olunanın kimliyindən asılı olaraq dəyişir. AD xitabı dostlara, yaxud qohumlarla danışarkən yaxınlıq, mövqe və statusca üstün olanın öz tabeliyində olan şəxslə danışarkən qeyri-qarşılıq xarakteri daşıyır və təşəxxüs ifadə edir.

Qeyd edildiyi kimi, digər sosial faktorlar müraciət formalarının mənalarına mürəkkəblik gətirə bilər. Navaco millətindən aralanaraq Los-Ancelsdən cənub-qərbdə yerləşən Navaco qadınlarının istifadə etdikləri müraciət formalarının tədqiqi göstərir ki, müraciət olunanın etnik mənşəyindən asılı olaraq bu formalardan istifadə dəyişə bilər (Fiske, 1978). Qadınlar adətən anqlo-sakson mənşəli olanlarla ünsiyyət

zamanı eyni yaşda olsalar belə, TS ilə müraciət edir, baxmayaraq ki, digər hallarda yaşidlərinə müraciətdə AD işlədirlər. Digər yerli amerikalılarla danışarkən (lakin digər "azlıqlar" yaxud qara dərilili, ispan, asiyalı etnik qruplar istisna olmaqla) müraciət olunan müraciət edən şəxsdən yaşca böyük olduqda TS işlədilir. Bu nümunə Navacoluların qohumluq əlaqəsi olmayan böyüklərə "nənə" və "baba" deyə müraciət etməsi ilə eynilik təşkil edir. Bu səbəbdən Navacoluların TS işlətməsinin çoxsaylı mənası ola bilər. Birincisi, bu, anqlo-sakson mənşəlilərin sosial və siyasi gücünün tanınması ilə əlaqədardır. İkincisi, yaşlı yerlilərə münasibətdə TS işlədilərəkən hörmət göstəricisinə çevrilir. Bu münasibət digər etnik qruplara aid edilmir. Beləliklə, ingilislərlə münasibətə TS müraciəti sosial məsafə, yaşca böyük yerli amerikalılara istinadən sosial həmrəylik ifadə edir.

Eyni şəxsin adının yaxınları tərəfindən müxtəlif cür işlədilərək bilmək imkanı Amerika müraciət formasını daha da müəkkəb edir. AD formasının bir neçə nümunəsi mövcuddur: *tam ad (Tomas), qısaldılmış (Tom) və əzizləyici ad (Tommi)*. Ləqəblərin abreviatura forması və yaxud başqa cür dəyişdirilmiş soyadlar da mümkündür. Danışanın seçiminə bir çox faktorlar, xüsusilə, yaş, cins və şəxsi münasibətlər təsir edir. Uşaqlara adətən həm böyüklər, həm də kiçiklər tərəfindən qısaldılmış adlarla, yaxud əzizləyici sözlərlə müraciət edilir. Oğlanlara münasibətdə adətən yetkinlik yaşına çatarkən əzizləmələrdən istifadə aradan qalxır. Baxmayaraq ki, onların qohumları və uşaqlıq dostları müraciət zamanı bu adlardan istifadə etməyə davam edirlər. Bir çox ingilisdilli qız adlarının sonunda əzizləyici /-y/ xüsusi ismin öz tərkibində olur (Amy, Nancy). Digər qız adları müəyyən məqamda qısalmaya məruz qalır (Catherine/Cathy). Hər halda qadın adlarının qısaltmaları

kişi adlarına nisbətən daha çox işlədilir. Bəzən isə bütün həyat boyu davam edir.

### 11.7. Əvəzlilər

Əksər Avropa dillərində (ingilis dilindən başqa) xitabın mürəkkəbliyi pronominal sistemdə əks olunur. Roman, Slavyan, German dil ailələrində qəbulediciyə münasibətdə əvəzlilərin 2 müraciət forması mövcuddur (bunlar "ikinci şəxs əvəzliləri adlanır"). Müasir ingilis dilində isə buna zidd olaraq yalnız bir forma mövcuddur - "you". Avropa əvəzliləri həm qəbuledicilərin sayını müəyyən edir, həm də iştirakçılar arasındakı münasibətləri aydınlaşdırır. Birdən artıq şəxsə danışarkən ötürücü cəm əvəzlilərindən istifadə etməlidir. Bunlar "V-formalar" adlanır (fransız dilindəki *vous* sözündən irəli gəlir və bütün digər dillərdə ekvivalenti mövcuddur). Biz bir kəslə danışarkən ünsiyyət iştirakçıları ya qrammatik cəhətdən tək olan "T" deyə müraciət edilən formanı (fransızca *tu-sən*), ya da "V" formasından istifadə edirik.

Şəxsi münasibətlərin və ictimai dəyərlərin göstərilməsində forma seçimi həssas göstəricidir. Rocer Braun və Alfred Gilmana görə, əvəzlilərin seçilməsində iki semantik komponent fəaliyyət göstərir: təsir gücü və həmrəylik. Əvəzlilər qarşılıqlı şəkildə işlədikdə iştirakçılar arasında həmrəylik müşahidə olunur, digər tərəfdən isə qeyri-qarşılıqlı şəkildə işlədilmə qeyri-bərabər təsir əlaqəsi yaradır. Belcə, böyük olan *SƏN* işlədir, kiçik, ondan aslı olan isə *SİZ* forması vasitəsilə müraciət edir. Təsir gücündəki fərqlər müxtəlif amillərdən irəli gəlir. Buraya sinifi, iş iyerarxiyası, yaş və cins xüsusiyyətləri daxildir. Məsələn, yaşca böyüklər uşaqlara *SƏN*

deyə müraciət edir, əvəzində *SİZ* deyə qarşılıq alırlar. İşə götürənlər işçilərinə *SƏN* deyə müraciət edir, *Siz* deyə qarşılıq alırlar.

R.Braun və A.Gilman göstərir ki, keçmişdə mövcud olan sinfi fərqlər *SİZ* və *Sənin* qarşılıqlı istifadəsinə təsir edir. Ali sinfin nümayəndələri bir-birinə *SİZ* deyə müraciət edirdilərsə, aşağı sinfə məxsus olanlar bir-biri münasibətdə *SƏN* işlədirdilər. Aydın ki, bu fərq bərabər statuslu insanlar arasında qarşılıqlı həmrəyliyi vurğulamaq üzərində qurulub. Çünki yuxarı sinfin nümayəndələri onlardan aslı olanlardan müvafiq olaraq *SİZ* deyə müraciət gözləyir və öz aralarında da bundan istifadə edirdilər. Elə bu şəkildə aşağı sinif nümayəndələrinə mütəmadi olaraq *SƏN* deyə müraciət olunurdu.

Müasir Avropa pronominal sistemlərinin hər biri qeyri-qarşılıqlı istifadədən ayrılıbdır. R.Braun və A.Gilman yazırlar: "Qarşılıqlı həmrəy semantika sosial mobillik və bərabərlik ideologiyası ilə birgə yaranıb. Bərabərlik ideyası ilə yaşayan açıq cəmiyyətlərin inkişafı qeyri-qarşılıqlı semantika təsirinin əleyhinə işləmiş, həmrəylik prinsipinin xeyrinə çalışmışdır. Nəticə etibarilə, *SƏN* formasının qarşılıqlı ünsiyyətdə artması müşahidə olunmuşdur. *SƏN* əvəzliyi *SİZ* formasından daha çox istifadə olunmağa başlamışdır. Sonuncudan yuxarı sinif nümayəndələri öz aralarında istifadə etmiş və qeyri-qarşılıqlı təsir gücünə malik münasibətlərdə istifadə olunan forma olaraq qalmışdır. Bu səbəbdən *SİZ* simvolik olaraq elit üstünlüklə əlaqədardır, hal-hazırda üstünlük təşkil edən bərabərlik anlayışına uyğun gəlmir" (Brown R., Gilman A., səh.265).

Həmsöhbətə münasibətdə müraciət formalarındakı sosial və linqvistik normalardakı dəyişikliklər ani olaraq baş vermir, əksinə bu dəyişikliklər keçid dövrü və qeyri-sabitlikdən aslıdır. Danışanlar çox zaman qeyri-əmin olur və yeni modellər seçərkən əvvəlki sosial şəraitin təsiri altında özlərini narahat hiss

edirlər. Məsələn, Kristina Paulstonun (1976) İsveçdə əvəzlik istifadəsində qeyri-qarşılıq formalardan SƏN qarşılıq formasına yerdəyişməni öyrənən tədqiqatı müəyyən etmişdir ki, insanlar dəyişən normaları qəbul etsələr də, onlara uyğunlaşmaqda çətinliklər yaşayırlar.

Fransadakı pronominal xitab formaları, eləcə də danışanların əvəzlik istifadəsinə olan münasibəti dəyişikliyə uğrayan sosial sistemlərdəki linqivistik, ictimai və şəxsi çətinlikləri aşkar edir. Baxmayaraq ki, fransızlar bildirir ki, əvəzlik istifadəsi TU formasının ümumiləşmiş istifadəsinin xeyrinə doğru dəyişmişdir, aktual nitqin müşahidəsi nəzərə çarpan variasiyalar və ikimənallıqlar olduğunu göstərir. Fransada TU-nun istifadəsi son 20-30 il ərzində artmışdır, VOUS formasından istifadə, həm qarşılıqlı, həm də qeyri-qarşılıqlı forma kimi hələ də qalır. Bir çox fransız dil daşıyıcıları TU-dən ümumiləşmiş istifadəni sosial inkişafın, nəzərə çarpan ictimai bərabərliyin və iyerarxik münasibətlərdəki maneələrin aradan qalxmasının əlaməti kimi dəyərləndirir, digərləri VOUS istifadəsində əks olunan reallığı isə nəzakət və ləyaqətin itməsinin göstəricisi kimi qəbul edirlər. Məsələn, 50 yaşlarında bir qadın belə şərh vermişdir.

*Mən düşünürəm ki, biz ümumiləşmiş TU istifadəsinə doğru gedirik. Bu daha az rəsmi və rahat münasibətlərə yönələn ümumi hərəkətin bir hissəsidir. Mən inanıram ki, bu tərəqqinin vacib formasıdır. TU-dən istifadə konkret əminlik bəxş edir ki, VOUS istifadəsi zamanı bununla qarşılaşmaq olmur. TU digər insanlarla nə isə bölüşərkən konkret azadlıq verir. (Morford 1997, səh.6)*

Lakin TU müxtəlif yaşlı, cinsli və statuslu insanlar arasındakı ünsiyyətdə ümumi səciyyəli vahidə çevrildiyindən bəzi insanlar fikirləşir ki, dildə həqiqi yaxınlığı ifadə etmək qabiliyyəti itir. Böyük bir şirkətin icraçı direktorunun şərhinə nəzər salaq:

*İşdə hər kəs bir-birinə TU (sən) deyər müraciət edir. Konkret sərhadlərə əhəmiyyət verilmir, nüfuz sahibi heç səviyyəsinə qoyulmur... TU-dən bu cür istifadə tamamilə həqiqi rəsmiyyət ifadə etmir. Bu heç də insanlara digərləri ilə əsl münasibətlər qurmağa kömək etmir. Düşünürəm ki, bu münasibətlərdə nəzərə çarpan yaxınlıq, lakin az həqiqi münasibət var, problemlərin, hisslərin həqiqətən bölüşülməsi, mövcud konfliktlərin qəbul edilməsi qeyri-realdır (Morford, 1997).*

Bəzi danışanlar qarşılıq VOUS formasından hörmət əlaməti olaraq, nəzakət xatirinə, bir-birini yaxşı tanımayan həmsöhbətlər isə öz aralarında müvafiq sosial məsafəni göstərmək üçün istifadə etməyi üstün tuturlar. Əvvəllər VOUS formasından istifadə münasibətlərdəki yaxınlığın, rəğbətin artması ilə TU formasına keçidin baş verməsi mümkündür. Öz həyat yoldaşı ilə birgə Katolik tələbələrdən ibarət aylıq müzakirə qrupuna ev sahibliyi edən orta yaşlı qadın bildirir ki, o, tələbələrə adətən TU ilə müraciət edir: "Mən bunu məqsədyönlü şəkildə edirəm. Bu həm xoş təəssürat yaradır, həm də onlara başqa heç bir yerdə deməyəcəklərini söyləməyə cəsarət verir". Lakin bəziləri qeyd edirlər ki, müəyyən iş şəraitində strateji olaraq VOUS işlətməyə üstünlük verir, çünki TU daha çox yoldaşlıq ifadə edir, bu səbəbdən vəzifəcə yüksək olanlara öz vəzifəsini həyata keçirməyə çətinlik törədir.

Bu cür qarışıqlıq iş yerində çaşqınlığa, məhsuldarlığın aşağı düşməsinə, TU-dən təcrübədə həddindən artıq istifadə incikliklərə, anlaşılmazlıqlara gətirib çıxara bilər. Nümunələr göstərir ki, müraciət formasının seçilməsi iki variant arasında sadəcə seçim məsələsi deyil. Əvəzində dil vahidinin seçilməsi bu və ya digər şəxsin məqsəd və əlaqələrinin qiymətləndirməsi zamanı ortaya çıxan mürəkkəb sosial və emosional proseslərin nəticəsi ilə şərtlənir.

Çin Xalq Respublikasında müraciət formaları 1949-cu il inqilabından sonra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu, öz

növbəsində pronominal sistemə və titul formalarına təsir etmişdir. Çin dilində ikinci şəxsin təkini bildirmək üçün (müraciət olunan) ya *Nİ* yaxud da *NİN* formasından istifadə olunur (Fang&Heng 1983, səh.502-503). İnqilabdan əvvəl bu əvəzlilər Avropa *TU/VOUS* ənənəsi ilə eyni idi. Çin *SƏN* əvəzliyi *Nİ* qeyri-rəsmilik və yaxınlıq anlayışları ifadə edirdi. Bundan dostlar, iş yoldaşları, ailədə yaşıdlar, ər-arvad, bacı-qardaşlar arasında qarşılıq şəkildə istifadə olunurdu. Baxmayaraq ki, *Nİ* işə götürənin içşisinə, alıcının-satıcıya, xidmətçilərə, habelə əsgərlərə münasibətdə qeyri-qarşılıq şəkildə işlədilməsi zamanı statuslardakı fərqləri ifadə edirdi. Çin "*NİN*" - *SİZ* əvəzliyi müraciət olunanların yüksək statuslarının göstəricisi kimi çıxış edir və danışqda rəsmilərə, mülk sahiblərinə, varlı şəxslərə xitabən işlədilir. Eyni zamanda nəsilin böyük nümayəndələrinə, məsələn, valideynlərə, nənə-babalara müraciət edərkən də *NİN* formasından istifadə edilir. Nəhayət, yadlar arasında *NİN*-dən nəzakət və məsafə əlaməti olaraq qarşılıq şəkildə işlədilir.

Fəng və Henqə görə, *NİN* müasir Çin danışq dilindən tamamilə xaric edilmişdir. Aydınır ki, *NİN*-in mənasındakı qeyri-bərabərlik gücü onun məhvinə gətirib çıxarmışdır. Buna zidd olaraq *Nİ* formasının ifadə etdiyi səmimilik və həmrəylik onun qalib gəlməsinə və dəyişən ideologiyayı linqvistik cəhətdən əks etdirməsinə gətirib çıxarmışdır.

Çində əvəzlik istifadəsinin *Ni*-nin xeyrinə dəyişməsi bərabər sosial münasibətlərin əlaməti kimi qəbul edildi. Blum (1997) qeyd edir ki, çinlilər əvəzlik terminlərindən istifadədən ona görə çox zaman tam yayınır ki, bu terminlər neytrallıq ifadə edirlər. İnsanlar, xüsusilə, böyük-küçük arasındakı iyerarxik münasibətləri göstərmək, sosial fərqləri vurğulamaq üçün linqvistik işarələrdən istifadə edirlər. Bundan əlavə yüksək statuslu rəsmilərə müraciətdə titullardan istifadə həmin elit nümayəndələrin öz status və güclərini vurğulamaq istəyindən

irəli gələn təsirlə şərtlənir. Hər iki halda müraciət formalarının seçilməsi insan hüquqlarının mədəni ifadəsini əks etdirir və nə isə tələb etmək hüququna malik rəsmilərə münasibətdə xüsusi məqsəd daşıyır.

### 11.8. Mövzu və məqsədlər

Məkan və iştirakçılardan əlavə, nitq hadisəsinin digər komponentini bütün kontekst üçün həssas mövqeyi ilə seçilən söhbət yaxud müzakirə mövzusu təşkil edir. İnsanlar şəxsi maraqlarının birliyindən və həmsöhbətlərin mövzu seçiminə dəki həssas məqamlardan çıxış edərək, ümumilikdə mədəni normaların sərhədləri çərçivəsində mövzuları seçirlər. Mövzu seçiminəki qaydalara əməl edərkən yaranan çətinliklər müraciət olunan şəxslərdə müəyyən sosial bəyənməmə, xəcalət hissi, narazılıq yaxud gərginliklə nəticələnə bilər. Mərasimlər, mühazirə, yaxud dövlət səviyyəli hadisələr kimi kontekstlər əvvəlcədən müəyyən edilmiş bu və ya digər səciyyəvi mövzu silsiləsi ilə fərqlənməyə meyllidir. Qeyri-rəsmi ünsiyyətlər daha az gərginliyi ilə seçilir, lakin mədəni dəyərlər burada da mövzu seçiminə təsir göstərir. Məsələn, cəmiyyətimizdə nahar zamanı bədənin funksiyaları barədə müzakirələr adətən "Yemək süfrəsi arxasında danışma!", yaxud "Mən yeyərkən bu barədə eşitmək istəmirəm" kimi cümlələrlə məhdudlaşır.

Danışanın digərlərinin istəkləri ilə razılığı, onun öz mövzusunu davam etdirməkdə təkidi və ya onun iştirakı danışqdakı məqamları, məqsədləri aşkar etməyə gətirib çıxarır. İnsanların həm fərdi, həm də ictimai maraqları (məqsədləri) olur. Onlar şəxsi maraqlar ifadə etməyə can atır və həmişə iştirakçıları eqo-mərkəzləşmiş mövzularla məşğul etməyə



çalışırlar, lakin sosial varlıq olduqları üçün onlar digərləri ilə sosial konfliktləri minimal səviyyəyə salmağa, daha dostca, nəzakətli və ünsiyyətçil olmağa çalışırlar. Sonuncu məqsəd qismən mədəni cəhətdən bəyənilmiş və təsdiq edilən danışıq üsullarından istifadə etməklə əldə edilir.

Danışanların məqsədləri kontekst dəyərləndirməsi üçün çox həssas olan müxtəlif cür linqvistik formalar çeşidi ilə ifadə olunur. Aşağıdakı 2 cümləni xatırlayaq: “Zəhmət olmazsa, duzu ötürə bilərsiniz?” və “Mənə duz ver!”

Hər iki halda danışan duzu əldə etmək istəyir, lakin niyyətini həyata keçirmək üçün alternativ üsullardan istifadə edir. Danışanın hər iki formadan istifadə edə biləcəyi hadisəni təssəvvür etmək asandır. Birincidən, çox güman ki, rəsmi bayramlarda, ikincidən isə, məsələn dənizkənarı ənənəvi piknikdə yararlanmaq olar. Cümlələr müxtəlif sözlərin seçilməsi ilə xarakterizə olunur. Biri nəzakətli sözləri, məsələn “Zəhmət olmazsa”, digəri isə “Ver” kimi daha az rəsmi ifadəni, danışıq dilini seçir. Həm də hər iki ifadə fərqli linqvistik formadan ibarətdir. Birinci cümlə sual, ikinci isə əmr ifadə edir. Cümlə formaları və təsir gücü fərqlənir, lakin onların əsasında duran məqsədlər eynidir. Qəbuledicini, dinləyicini danışanın xeyrinə səviyyəli hərəkət etməsini tələb edir. Əmr cümləsində bu tələb birbaşa, sual cümləsində isə dolayısı yolla həyata keçirilir.

Fikrin linqvistik ifadə formaları konkret məqsədlərlə avtomatik əlaqədar olmur, lakin onun şərhə son dərəcə kontekstualdır. Sual cümlələri adətən “informasiya alınması” yaxud “informasiya təsdiqi” rolunda çıxış edir. Birinci halda, danışan dinləyəndən məlum olan informasiyanı öyrənmək, ikinci halda onu təsdiq yaxud inkar etdirmək istəyir (hə/yox tipli suallar). “Zəhmət olmazsa, duzu ötürə bilərsiniz” informasiyanın təsdiqi kimi çərçivələnibse də, aydındır ki,

danışan hə/yox cavabını istəmir. Aydındır ki, bu cümlələrin məqsədi müəyyən hərəkət üçün edilən tələbdir. Danışanlar linqvistik formanı öz şəxsi üslubi zövqlərindən, həmsöhbətlərinin və kommunikasiya strukturunun dəyərləndirməsindən aslı olaraq seçirlər.

Eyni məqsədin ifadəsində alternativ üsullar həm də fərdin hüquqları, vəzifələri, qəbul edilmiş ünsiyyət formaları ilə şərtlənə bilər. Nəzakət qaydaları çox zaman digər insanların hərəkətlərini bilavasitə ifadə etməsinə gətirib çıxarır. Bir kəsə təyin olunan görüşə gecikdiyini birbaşa “I always have to wait for you” yaxud “I’m angry at you for making me wait,” kimi formalarda istifadə yerinə dolaylı “I was beginning to worry that something happened to you” ifadəsini işlədərək bildiririk.

## Mövzu 12

### Danışiq dili, şifahi mədəniyyət (danışiq mədəniyyəti)

#### 12.1. Nitq və yazı

Şifahi forma şifahi halda baş vermiş hadisələrin müvəqqəti xarakter daşdığına təqdim edən şəxslər tərəfindən düzgün şərh edilməsi və qavranılması dövrü ilə birbaşa əlaqədardır. Bunun əksi olaraq elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yazı texnologiyası danışiq dilinin öteri eşitmə xarakterinə üstün gələ bildi.

Yazı kəşf edilməmişdən əvvəl hansı şifahi mədəniyyət nümunələrinin sınaqdan keçirilmiş olduğunu təcrübədən keçirmək bizim üçün çətindir. Həmin termin hesab olunan **şifahilik** (şifahi ədəbi dil – **orality**) yazılı nümunələrə qarşı təyin olunub və **maarifçilik** dövründə savadlı adamlar tərəfindən yaradılıb. Hətta savadsız insanlar da hal-hazırda elə bir aləmdə yaşayırlar ki, onların da şüuru (düşüncə tərzi) yazının, daha sonra çapın gəlişi ilə dəyişib.

O dövrdə mövcud olan ilk şifahi ədəbi dili heç vaxt yenidən əldə etmək olmaz. Lakin şifahi ədəbi dilin izləri həm nitqdə, həm də yazıda qalır, dilə məxsus şifahi xüsusiyyətlər yazıdan əvvəlki dövrdə mövcud olan ilk şifahi ədəbi dilə məxsus olur. Bu izlər vasitəsilə alimlər şifahi nitqi izahedici (informativ) yazıdan fərqləndirən 7 əsas xüsusiyyəti müəyyən edirlər.

**1. Nitq** – daimidən çox öteri xarakter daşıyır. Fiziki sıxıntılara (məcburiyyət) görə müsahiblər eyni vaxtda danışa bilməzlər, əks təqdirdə onlar digərlərinin dediklərini eşidə bilməzlər. Onlar bununla kifayətlənmirlər ki, danışiq zamanı danışanın nitqi bir daha təkrar geri qayıtmaz. Əksinə, yazılı dil, saxlanıla bilər, bərpa oluna bilər, əvvəlki vəziyyətə qaytarıla bilər (dəyişdirilə bilər), xatırlana bilər və cavab gecikdirilə bilər. Çunki yazı şifahi ünsiyyətdə olduğu kimi dərhal cavab tələb etmir, daha çox əhəmiyyət kəsb edir, nəticə etibarlı ilə daha çox etibarlıdır. Üstəlik ümumi dilin bir variantı kimi yazının daimiliyi asanlıqla insanları belə fərziyyə yürütməyə imkan verir ki yazının ifadə etdikləri də daimidir, beləliklə, yazılı sənədlər və qanun arasında bir əlaqədir.

**2. Nitq** – əlavə olunmaq və yaxud yüksək hisslərlə (emosiyalarla) müşayət olunmaq xüsusiyyətinə malikdir, yəni canlıdır, fəaliyyətdədir. Şifahi qarşılıqlı əlaqənin dioloji xüsusiyyətlərinə görə danışanlar (natiq) yüksək coşğunluqla danışır, danışdıqda əvvəlki fikirlərdəki lazım olan elementləri biri-birinin ardınca getdikcə dilə əlavə edir. Beləliklə, öz danışığını təşkil etmək üçün danışiq əməkdaşlığı nümayiş etdirir.

Əksinə, yazıda verilmiş məlumat isə cümlə strukturlarına uyğun olaraq düzülür. Təkmilləşdirilmiş mədəniyyət (yazı mədəniyyəti) qaydalarına uyğun olaraq səhifəyə soldan sağa, sağdan sola, yuxarıdan aşağıya doğru yerləşdirilir.

**3. Nitq** – ümumi, kütləvi və genişdir. O, şifahi nitqdə daşlaşmış ifadələrin, hazır nitq vahidlərinin (parçalarının) işlənməsini tələb edir ki, bu da müsahiblər arasındakı əlaqəni təşkil edir. Bu isə **ictimai əlaqə** (danışiq əlaqəsi) adlanır.

Əksinə, bunlar belə birbaşa əlaqə olmadıqda və yaxud uzun bir müddət üçün informasiya qıtlığı xatirinə həyata keçirilir. Çunki bu istədiyi kimi oxuna və təkrar oxuna bilər. Yazı isə elə

bir vasitə kimi meydana gəlib ki, təhlilləri, məntiqi səbəbləri və mücərrəd kateqoriyaların (təsnifat, bölgü) inkişafına imkan yaratsın.

**4. Nitq** – daha zəngin və ətraflı olur. Çünki danışanlar heç zaman tam əmin deyillər ki, onların dinləyiciləri onların deyib-demədiklərinə qulaq asır, diqqət yetirir, başa düşüb anlayır və xatırlayır. Onlar daha çox təkrarlar, parafrazalar və bəyanatlar işlətməyə meyillidirlər.

Əksinə, yazılı dil qısamüddətli yaddaşda belə tələblər etmir. O gərəksiz, lazımsız, artıq elementlərin işlənməsindən uzaqdır.

**5. Nitq** – qrammatik cəhətdən sərbəst qurulur, leksik cəhətdən seyrəkdir. Əksinə, yazı isə qrammatik cəhətdən yığcam, dəqiq, leksik cəhətdən isə sıxdır. Konkret olaraq bu nə deməkdir? Danışanlar nə dediklərinə fikirlərini cəmlədikdə və bunu demək üsullarına nəzarət edərkən, situasiyanın bir çox aspektlərinə diqqət yetirməlidirlər. Beləliklə, onların nitqi saxta (uydurulmuş) başlanğıclarla, dolmuş və ya boş fasilələrlə, tərəddüdlərlə, əlavələrlə və tamamlanmamış (yarımçıq) cümlələrlə xarakterizə olunur. Onlar cümlələri danışarkən qururlar.

Yazıçılar əksinə, dilin onlara verə bildiyi qədər bütün mürəkkəb sintaktik resurslardan istifadə edərək bacardıkları qədər daha çox məlumat toplamağa vaxtları vardır. Onlar six normallaşdırılmış ifadələri işlətməklə balaca bir yerə daha çox informasiya sığışdırırlar. Aşağıdakı misalda bu fərq özünü göstərir:

**1. Yazılı dildə** – *Every previous visit had left me with a sense of the futility of further action on my part. (Hər əvvəlki səfərim məndə atacağım addımın faydasız olacağı hissi oyatmışdı).*

**1. Danışığı dilində** – *Whenever I'd visited there before, I'd ended up feeling that it would be futile if I tried to do anything more. (Əvvəllər mən nə vaxt ora gedirdim, məndə belə hiss yaranırdı ki, əgər mən yenə də nə isə etməyə çalışsam bu faydasız olacaq).*

**2. Yazılı dildə** – *Improvements in technology have reduced the risks and high costs associated with simultaneous installation. (Texnologiyadakı yeniliklər hal – hazırkı quraşdırma işləri ilə əlaqədar yüksək xərcləri və riskləri azaldıb).*

**2. Danışığı dilində** – *Because the technology has improved, it's less risky than it used to be when you install them at the same time, and it doesn't cost so much either. (Texnologiya təkmilləşdiyinə görə əvvəlkinə nisbətən onları eyni vaxta yenidən təşkil edərkən az risk tələb olunur və heç də çox xərc tələb etmir).*

**6. Nitq** – insanlara yönəldilir, onlar üçün nəzərdə tutulur (People-centered), yazı isə hər hansı mətnə əsaslanır (topic centered). Auditoriyanın olması və söhbətin davam etməsini saxlamaq zərurətinə görə danışanlar diqqətlərini nəinki öz mövzularına cəmləndirməlidirlər, həm də çalışmalıdırlar ki, dinləyicini də məşğul etsinlər və onların hissələrini, emosiyalarını ələ alsınlar.

Hər hansı informativ (təsvir, izahedici, məlumatverici) yazıda mövzu və onun bir kontekstdən digərinə ötürücülüüyü əsas məsələdir. Informativ nəsr müəllifləri çalışırlar ki, onlar hər hansı bir məsələni izah və sübuta yetirə bilmək üçün orada ola bilmədiklərinə görə onların məlumatları mümkün qədər aydın, anlaşılın, əlaqəli və ətraflı olsun.

**7. Nitq** – situatsiyalara yaxın olduğu üçün kontekstdən asılıdır (context dependent), yazı isə öz orijinal yaranma kontekstini uzaqdan götürdüyü üçün kontekstə söykənir (context reduced).

Şifahi danışığın dioloji xüsusiyyətlərinə görə şifahi formada həqiqət necə varsa elə verilir və ümumi təcrübəyə əsaslanır. Ədəbi üslubda həqiqət verilmiş bütün arqumentlərin məntiqi əlaqəsinə əsaslanır.

Yuxarıda göstərilmiş xüsusiyyətlər nə yazılı, nə də şifahi formaya bütönlük aidlik demək deyildi. Şifahilik (xəlqilik) və

ədəbiliyin həm danışiq, həm də yazılı dildə müntəzəm olaraq çox və ya az dərəcədə işlənməsi hallarına rast gəlinir.

Söhbət və məsləhət kimi cizma-qaralar, elektron poçt (e-mail), qeyri-rəsmi məktublar **şifahi üslubda** yazılır. Elmi məqalələr və akademik mühazirələr ədəbi üslubda yazılır və deyilir.

## 12.2. Status (ictimai vəziyyət) göstəriciləri

Şifahi görüşlərdə (danışıq aktlarında) insanlar bir-birilərinə nə deyir, misal üçün danışan A-nın fikrində bu öz yerini belə tapır. A: "Bill why don't you meet me here tomorrow?". Bu halda "you", "me", "tomorrow" sözləri özünü doğrultduğuna görə onlar şəraitə uyğun sözlər (deictics) adlanır. İctimai mənə daşıyan kontekstual sözlərin (deixis) göstəriciləri, nəinki danışanların lazım olan anda və yerində harada dayandıqlarını adbaad olaraq "today", "here", sözləri ilə göstərir, həmçinin ictimai qurumlardaxili danışan həm özünün, həm də müraciət etdiyi şəxsin ictimai vəziyyətini nümayiş etdirir. Misal üçün, fransız dilindəki (vous) və ya (tu), alman dilində (sie) və ya (du)-nun işlənməsi gücü ya da həmrəyliyi (birgəliyi), uzaqlığı və yaxınlığı göstərə bilər.

İngilislər uzaqlığı (yad adamlara) "you" ilə, yaxınlığı isə "thou" ilə işlətməli olurlar. Hal-hazırda ingilislər yalnız "you"-nu saxlayıblar, amma onlardakı sosial kontekstual sözlər - müraciətin "Bill", "Bill X", "mister X", "professor X" kimi formaları ictimai mövqeni ifadə edir. Müraciətin bu formaları yüksək təbəqəli fransız ailələrdə uşaqlar və valideynlər arasında (vous) işləndiyi üçün ictimai şəkilləri göstərir. Onlar həmçinin nəsil mədəniyyətini də nümayiş etdirir. Fransa və Almaniyada tələbələr və gənclər arasında cari olaraq (tu) və ya

(du) tez-tez işləndiyi üçün nəsil mədəniyyətini göstərir (yəni hər nəsle uyğun mədəniyyət). Onlar həmçinin elə bir mədəniyyəti göstərirlər ki, ABŞ-da ("Dear friend", "Call me Bill") işlədilən qeyri-rəsmi müraciət formalarında olduğu kimi bərabərliyi və demokratiyanı sübuta yetirir. Fransada Şimali Afrika gəncinə müraciət üçün polis qorşılıqlı olmayan (tu) sözünü işlətməsi açıq-aşkar gücü göstərir. "Tu" ilə müraciət olunması asılılığı və ya bugünkü Fransa cəmiyyətindəki boşluğu göstərir.

## 12.3. İctimai mövqələr

Əvəzlik, xitab və ya adlar kimi qeyri-rəsmi kontekstual (deictics) sözlər də danışanları özlərini mədəni kontekstdə eyni cərgədə qoymaları üçün bir vasitədir.

Tələffüz və intonasiyadakı dəyişikliklər qarşılıqlı əlaqədə bir iştirakçı kimi rolumuzun dərk edilməsindəki dəyişiklikləri də göstərə bilər. Goffman belə mövqeni (**footing**) qarşılıqlı əlaqə, mövqə adlandırır.

Mövqedəki dəyişikliklər adətən səsdəki ton və bədən hərəkətləri ilə də qeyd oluna bilər. Misal üçün, ABŞ-da tez-tez işlənen bir haldır ki, Cənublu ilə danışan bir Şimalı öz danışiq tərzini danışiq əməkdaşlığı əlaməti olaraq Cənublu ilə eyni cərgəyə qoyur (əyniləşdirir). Buna oxşar olaraq hər hansı bir dil daşıyıcısı xarici ilə ünsiyyətdə elə bir tərz nümayiş etdirir ki, bu ya mədəniyyətdə həmrəylik, ya da mədəniyyətin gücünü göstərmək kimi şərh oluna bilər. Biz eyni hadisənin sinif otağında da baş verdiyini görə bilərik. Müəllim uşaqlara sinif və ya fərdi şəkildə müraciət edəndə öz şagirdləri ilə müxtəlif tərzdə danışır:

1. *Now listen everybody*

2. *At ten o'clock we'll have assembly. We'll all go out together and go to the auditorium and sit in the first two rows. Mr. Dock, the principal, is going to speak to us. When he comes in, sit quietly and listen carefully.*

3. *Don't wiggle your legs. Pay attention to what I'm saying. (Goffman, Erving. Forms of Talk. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 1981, page 127)*

Səs tonundakı və eləcə də, everebödy-dən "we", "you" və "I" – ya aydın sürətdə keçilməsindəki dəyişikliklər yuxarıdakı cümlələri bir-birindən ayırır. Burada 3 müxtəlif mövqə göstərilir. 1-ci cümlə uşaqların birbaşa rəftarlarına dair iddiadır, 2-ci nəzərdə tutulan tədbirin (görüşün) şərhı və 3-cüsü isə hər hansı bir uşağa qarşı irad və məzəmmətdir. Müəllim məktəbi təmsil edən şəxs, qulaq asmağı tələb edən müəllif və nəhayət, yaşlı bir adam olaraq öz əsas rollarını dəyişməli olur.

Bir kəsin mövqeyinin müəyyən edilməsi kod dəyişməsi (code-switching) yolu ilə də əldə edilə bilər. Məşhur bir əsərdə (The Magic Mountain – Sehrli dağ) Tomas Mənin alman qəhrəmanları Həns Kastorp cazibədar Rus - Asiya qonağı Klavdiya Kouçat ilə yüksəklikdə yerləşən İsveçrə sanatoriyasında tanış olurlar. Mədəni qaydalardan uzaq sərbəstlik mövcud idi ki, Həns Kastorp madam Kouçata "du" deyə müraciət edir:

-Hast du vielleicht einen Bleistift?

-Ich?... Ja, vielleicht... Du bist sehr ehrgeizig... Du bist... sehr eifrig... Voila...

-Siehst du wohl, ich wuBte doch, daB du einen haben würdest.'

-Prenez garde, il est un peu fragile', sagte sie. 'C'est a' visser, tu sais'.

-(German) Do you happen to have a pencil?

-Me? Perhaps I have ... You are so eager... you are... very ambitious... (French) There!

-(German) You see, I knew you would have one.

-(French) Take care, it is a little fragile, (German) she said.

(French) It is meant to be screwed, you know. (Mann, Thomas. Der Zauberberg. Frankfurt: Fischer 1956, page 305)

Daha uzaq vous formasından daha yaxın hesab olunan du/tu-ya ilkin keçidlərlə alman mühəndisi və rus aristokrati ümumi mədəni bir əsas (ground) tapırlar ki, Kastorp qıza məhəbbətini fransızca elan etməyi üstün tutur. Qarşılıqlı münasibətdəki bu keçid gənc alman qəhrəmana öz qəlbində şərq və qərb təsirləri arasındakı bacarıqsızlığını seçməyə və öz şəxsiyyətini bir alman kimi tapmağa kömək edir.

Qarşılıqlı münasibətlərdə heç də bütün dəyişikliklər bu cür dramatik olmur. Amma onlar hamısı bizim dərk etdiyimiz dəyişikliyə uyğun gəlir. Qarşılıqlı münasibətdəki dəyişiklik hadisələr üçün nəzərdə tutulan öz çərçivəmizdəki dəyişikliklə bağlıdır. Burada, nümunə kimi 2 qrup müzakirənin başlanğıcında 2 müxtəlif çərçivə vardır ki, onlardan biri Amerikan tələbələri tərəfindən ingilis dilində, digəri isə yapon tələbələri tərəfindən yapon dilində aparılır.

Why did you decide to study Japanese? sualına cavabda Amerikan tələbələri öz müzakirələrinə aşağıdakı kimi başladılar.

Jenny: I hate ----- Ooops

Teacher: Go ahead (pause 3-5 seconds; sounds of opening and closing a door as teacher leaves the discussion room)

Beth: Okay::

Mike: So, Beth, why did you decide to learn Japanese

Sean: Why.

**Beth:** Uhm... I guess I decided to learn Japanese because (Beth continues) (Watanabe, Suwako. "Cultural differences in framing: American and Japanese group discussions. In Tannen, D. *Framing in Discourse*. Oxford University Press 1993, page 182)

3-5 saniyəlik fasilədə iştirakçıların istinad nöqtələri müzakirədən əvvəlki çərçivədən müzakirə çərçivəsinə dəyişmişdir. Betin "Okay" -i həmin müzakirə çərçivəsinin başlanğıcına bir işarədir və bəhs olunan tərbiyəvi tapşırıq göründüyü kimi mümkün qədər effektivdir. Şifahi danışmaq təşkil etmək yolu ilə Amerikan tələbələri Amerika akademik mədəniyyəti üçün səciyyəvi müzakirə üsulunu əbədiləşdirirlər. Əksinə "why did you decide to study abroad?" sualını müzakirə etməyi soruşanda yapon tələbələri öz müakirələrinə aşağıdakı kimi başladılar.

*Teacher: Then, please*

*Yasuo: let's see, as you see, uhm, basically we'll follow the number*

*Keiko: that's right. Number one, number*

*Fumiko: h-h-h-h*

*Two, and number three.*

*Yasuo: Hm. It's easy to get in.*

*Keiko: That's right. Then...*

*Well, the top one, each one of us has to talk in turn, I wonder.*

*Fumiko: That is so.*

*Yasuo: That's right... following numbers, how are we going to do...*

*Ikuo: Ladies first*

*Fumiko: Please*

*Yasuo: Oh, that sounds good.*

*Fumiko: (laugh)*

*Keiko: (laugh)*

*Keiko: Then, from the younger one (laugh)*

*Fumiko: Please (laugh)*

*Fumiko: No. No. Big sister. (laugh)*

*Keiko: What?*

*Ikuo: It doesn't matter, does it.*

*Keiko: As you see, (Keiko takes turn) (Watanabe, Suwako. "Cultural differences in framing: American and Japanese group discussions. In Tannen, D. *Framing in Discourse*. Oxford University Press 1993, pages 184-185)*

Belə diqqətlə işlənib hazırlanmış tapşırıqların çərçivəsi göstərir ki, yaponca danışanlar nəinki sonrakı müzakirənin prosedur aspektlərini, həmçinin qrup daxili iyerarxiya sırasını müzakirə edirlər. Yapon mədəniyyətində kimin birinci danışacağı böyük əhəmiyyətə malikdir. Amerikalılardan ibarət qruplarda heç kim birinci danışmağa qərar vermir. Yaponlardan ibarət qruplardakı müzakirələrdə qadın üzvlər birinci sözə başladı, ardınca digər kişi üzvlər, sonra daha cavan kişi üzvlər və nəhayət, ən yaşlı kişi üzvlər. İştirakçıların sosial mövqeyini bilmədən danışan müsahiblər hansı dil üslubu və lüğəti seçməkdə də yanılırlar. Münasib dil üslubu seçimindəki uğursuzluq sürətin (simanın) itməsidir. Simanın, şəxsiyyətin prosedur məsələlərdə diqqətlə işlənib hazırlanmış müzakirələrdən ibarət tapşırığı yerinə yetirməklə yapon iştirakçıları bir Yapon mədəniyyətini qərarlaşdırdılar və əbədiləşdirdilər ki, bu da ictimai simanı müdafiə etmək üçün qarşılıqlı tələbat qismən də olsa cavab verir. Onlar həmçinin şəxsi hekayətləri əldə etmək üçün media tərəfindən təşkil edilmiş tokşoularda, müsahibələrdə və qeyri-rəsmi forumlarda, dəyirmi masa arxasındakı danışılarda da yapon mədəniyyətini nümayiş etdirirlər.

#### 12.4. Şəxsiyyətin (simanın) qorunması

Söhbətdəki danışıq üsulları və münasibətlərin (footings) ən ali məqsədi özünün və digər iştirakçıların simasını (şəxsiyyətini) qorumaqdır.

Mədəni qrup üzvlərinə lazımdır ki, özlərini hər zaman hörmətli hiss etsinlər, onların nüfuzuna, qanunlarına və müstəqilliklərinə qəsd edilməsin. Onlar həmçinin özlərini nəzakətli, diqqətli və hörmətli mədəni üzvlər kimi formalaşması ideyalarını (fikirlərini) gücləndirmək arzusundadırlar. Bu iki ziddiyətli tələblər gözəl bir şəxsiyyət işi (facework) tələb edir, çünki bu hər kəsin həm mənfə, həm də müsbət tərəflərinin göstərildiyi danışıq aktında bütün iştirakçıların marağındadır. Yuxarıdakı yapon qrupları ilə verilmiş misalda birinci danışan şəxs simanın itməsi kimi ən böyük riski daşıyır, çünki o digərlərinin harada dayandıqlarını bilmədən söz almalı olur. Sözləmə sırası birbaşa elə təşkil olunur ki, yeniyetmələr (kiçiklər) və aşağı səviyyədə olanlar ilk sözü alırlar. Güman ki, onların şəxsiyyəti (siması) az əhəmiyyətli hesab olunur. Sonra isə böyükələr (yuxarı təbəqəyə) söz alıb danışırlar.

Verilmiş sosial qrup üzvləri arasındakı sifahi danışıq aktında həyata keçirilmiş danışıq çərçivələri, münasibətləri və sima məsələləri həmin qrupa spesifik diskurs üslubunu inkişaf etdirmək imkanı verir.

#### Mövzu 13

#### Qarşılıqlı söhbətin təşkili

İki nəfər söhbətə başlayanda, onlar adətən ikisi də eyni vaxtda danışırlar. Birinci biri danışır, sonra isə digəri: Danışığın bu cür təşkili “növbələşmə” (turn-taking) adlanır. Şeglof Amerikan ingiliscəsində söhbətləşmənin (conversational exchange) ümumi qaydasını, bir dəfəyə bir iştirakçı (one party at a time) kimi təsvir edir. Normal olaraq danışan növbəsini tamamlayanda, o tamamlanmanı intonasiya, “you know”, “or something” və s. kimi ifadə vasitələri, sona çatma bildirən jestlər, son hecanın, yaxud nitqin son hissəsindəki vurğulu hecanın uzadılması və s. ilə ifadə olunan replikalar vasitəsilə həyata keçirir.

Danışığın digər vacib təsvir üsullarından biri də “çıxış etmək hüququ” (floor) adlanır. “Çıxış etmək hüququ” (floor) kimin söhbətə başlamaq hüququna və kimin ilk bəyanat verməsinə istinadən həyata keçirilir. Növbələşmə mexanizmi danışanın danışıq növbəsi əsasında (conversational exchange) “çıxış etmək hüququndan” istifadə edənləri müəyyənləşdirir. Qarşılıqlı söhbət zamanı “çıxış etmək hüququ” müəyyən zamanda baş verir və mövzunun məzmunu ilə əlaqədar olur, belə ki, adi qayda üzrə “çıxış etmək hüququ” mövzunu təşkil edən iştirakçı tərəfindən aparılır.

Söhbətin mövzunu irəli sürən və söhbətə davam edən iştirakçının “çıxış etməsi” əsas, söhbət daxilində yarımmöv-

zularda iştirak edənlər isə köməkçi çıxış edənlər adlanır (Edelsky, 1981).

Danışanlar danışmaq hüququ qazanmaq üçün xüsusi üsul və strategiyalardan istifadə edirlər. Onlar nitqlərində mövzu və yarım-mövzular haqqında danışmaq üçün öz növbələrini tuturlar və həmsöhbətlərinə də növbəsini gözləmələri üçün işarə edirlər.

Tərəfmüqabili danışanda digəri onun danışığına fikir verdiyini göstərmək üçün "uh-h-uh", "yeah", "right" kimi "arxa kanal" ("backchannel") jestlərindən istifadə edir. Bəzi "arxa kanal" ("backchannel") jestləri danışanın növbəsi ilə üst-üstə düşür, digərləri növbə üçün, xahiş mənasını ifadə edən danışq siqnallarını bildirir və buna görə də hazırki danışanın növbəsinə mane olurlar. Bu bəzi situasiyalarda baş verir. Eynizamanlı danışılarda birdən çox iştirakçı olmasına baxmayaraq, maneəsiz, üz-üzə qarşılıqlı danışılqlar baş verir.

Bununla yanaşı, "backchannel" jestləri danışana hələ də onun növbəsinin olduğunu bildirərək onu söhbətə davam etməsinə ruhlandırır. Növbələşmə üsulları, "backchannel" jestlərinin tezlik və üst-üstə düşməsi, eynizamanlı söhbətlər və çıxış etmək hüququ əldə etmə, saxlama və çıxış etməkdən imtina mədəniyyətdən-mədəniyyətə fərqlənir və xüsusi araşdırma obyektidir.

### 13.1. Mədəniyyətlərarası kəsişmənin müxtəlifliyi

Hər bir dil və mədəniyyətin qarşılıqlı danışığın idarə olunmasında xüsusi qaydaları, səciyyəvi strategiyaları və üsulları vardır. Bunlar əsasən nitq aktları ilə bağlıdır.

**Növbə (Turn)** termini danışanın rolunu və natiq kimi nə söyləməsini bildirmək üçün işlədilir. Saks (1974) danışq mübadiləsinə nizama salan növbələşmə sistemini təklif edir. Amerikan ingiliscəsində növbələşmə qaydasının *bir dəfəyə bir nəfər iştirakçı* olduğu artıq söylənilib. Bu ümumilikdə Britaniya və ingilis dilinin digər daxili çoxnövlü dairələri üçün də doğrudur. Hətta ailədə belə, uşaqlara öz növbələrini gözləməyi, çox iştirakçılı söhbətlərə maneə olmamaları öyrədilir. Bəzi nitq icmalarında - Hindistanda Hindi nitq icması, yapon nitq icması və bəzi şərq icmalarında və Şərqi Avropada *bir dəfəyə bir iştirakçı* qaydası gözlənilmir. İki və daha çox iştirakçının cəlb olunduğu söhbətdə növbə gözləmə davranışı sərt, ciddi deyildir. Maneə olmalar və eyni vaxtda danışmalar bu situasiyalar üçün tamamilə uyğundur.

**"Çıxış etmək hüququ" ("Floor")** Saks(1972) çıxış etmək hüququnu söhbətdə ilk xitam vermə hüququ adlandırır. Edelski(1981) *növbə* və *çıkış etmək hüququ* arasındakı fərqi göstərərək növbənin çıxış etmək hüququnda olmamasını aşağıdakı nümunə ilə göstərir.

A: *Did you hear the news?*

B: *What?*

C: *Bill is back in town!*

Yuxarıdakı danışqda B, A-ya cavab verməyib, yəni "çıkış etmək hüququ" almayıb növbə götürür. Bu nəzəriyyənin inkişafına imkan yaradan tədqiqatçılardan biri də çıxış etmək hüququ və söhbətin mövzusu arasında sıx əlaqə olduğunu bildiren Eriksondur (1982). Eriksona əlavə olaraq Filips (1983) və Tənen (1981) çıxış etmək hüququnu təyin etmənin sosio-mədəni modelləşdirilmiş yollarını müəyyən edirlər.

Həyaşi (1988, p.273) tədqiqatı bu səpkidə apararaq, çıxış etmək hüququ anlayışını aşağıdakı şəkildə göstərir:



- 1) Sözügedən söhbət məzmununa kimin diqqəti mərkəzləşdirməsi.
- 2) Sözügedən söhbətdə aparıcı mövqe kimdir.
- 3) Rabitəli mövqe kimə və hara aiddir.

Həyaşi(1991)daha sonra bildirir ki, çıxış etmək hüququ statik deyil, o söhbətdə qarşılıqlı əlaqə şəklində yaradılan rabitəli bacarıqdır.

Söhbətin mövzu təşəbbüskarının kimliyi, kimin sözügedən qarşılıqlı söhbətə qoşulması və tərək etməsi, çıxış etmək hüququnu tələb etməsi, yaxud çıxış etmək hüququnu ələ keçirməsi, çıxış etmək hüququnu geri çəkməsi, yaxud ondan imtina etməsi və s. qaydaları vardır. Amerikan ingiliscəsində cins söhbətlərinin çarpazlaşmasında mövzunun təşəbbüsçüsü və saxlanılmasında kişilərin qadınlara nisbətən daha uğurlu olmaları müşahidə olunur və kişilər qadınlara nisbətən daha çox çıxış etmək hüququ (*Fişman, 1983*) tələb edirlər. Hindistanda müxtəlif yaş kateqoriyalı iştirakçılar arasındakı söhbətdə, yaşlıların söhbətə başlamasına, çıxış etmək hüququnu saxlamasına və imtinasına hüquqları vardır. Əksinə, cavan iştirakçıların söhbətə müdaxiləsi və çıxış etmək hüququ tələb etməsi kobud və təhqiredici davranış kimi qəbul olunur.

İstənilən bir söhbətdə çıxış etmək hüququnun olması həmişə vacib deyildir. Əksər qarşılıqlı söhbətlərdə bir neçə danışan əməkdaşcasına çıxış etmək hüququnu saxlayırlar. Çoxlu iştirakçıların qoşulduğu söhbətdə birdən artıq çıxış etmək hüququ ola bilər.

**“Arxa kanal” (“Backchannel”) jestləri.** Söhbət axarının saxlanılmasında “arxa kanal” (“backchannel”) vacib üsullardan biridir. “Backchannel” jestləri dinləyənin danışıq qulaq asdığına və əlavə olaraq, razılığa, bəyənməyə, təəccübə və s.-yə işarə edir. “Backchannel” jestləri maneəyə yol vermədən danışanın növbəsi ilə üst-üstə düşə bilər. Lakin tərəf müqabilində belə jestlərin işlənmə tezliyi müxtəlif nitq icmalarında fərqlidir.

Amerikan ingiliscəsində danışanları yaponca danışanlarla müqayisə etsək, görərik ki, yaponlar daha çox “Backchannel” replikalarından istifadə edirlər və eşidənlərin diqqətliliyi üçün daha çox “backchannel” jestlərinin üsullarından faydalanırlar. Vaytin (1989) araşdırmasına görə, yapon cütləri danışıqda hər 14 sözdən bir “backchannel” jestlərindən istifadə edirlər. Amerikan cütləri isə hər 37 sözdən bir “backchannel” jestlərindən faydalanırlar. İki müxtəlif mədəni kəsişmədə ən çox “backchannel” jestləri yapon cütləri, ən az isə Amerikan cütləri tərəfindən işlədilir. Bundan başqa, yaponların işlətdikləri “backchannel” jestləri amerikalarınkindən daha uzun olaraq 3-4 dəqiqə çox çəkir.

### 13.2. Eynizamanlı söhbət

Artıq qeyd olunmuşdur ki, “backchannel” jestləri söhbətlə üst-üstə düşə bilər, lakin onlar maneələr kimi anlaşılmır. Vacib zaman kəsiyində cari danışan şəxsdən başqa digər tərəfdaşın da danışıq Amerika və Britaniya ingilisləri tərəfindən maneə olma, sözkəsmə kimi qəbul olunur. Eynizamanlı söhbəti dərk etmək üçün qısaca olaraq müxtəlif tərəfdaşların (iştirakçıların) söhbətinin ritmliliyini və sinxronlaşmasını müzakirə etməliyik.

**Ritmik uyğunlaşma.** Danışıq zamanı iştirakçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni nümayiş etdirən, danışan və danışanlar arasındakı qeyri-verbal bədən hərəkətləri və nitqdəki modelləşməyə aiddir. Tədqiqatlar göstərir ki, rəvan və uğurlu qarşılıqlı danışıq tərəflərin ritmik modellərinin uyğunlaşdırılmasının nəticəsidir. Tədqiqatlar həmçinin göstərib ki, ritmik modellərin müxtəlif üslubları və onların xüsusi növ nitq fəaliyyəti ilə əlaqəsi özünəməxsus bir mədəniyyət adlanır.

Danışiq prosesində tərəf müqabilləri nitqlərini sinxronlaşdırır və eyni qeyri-verbal hərəkətlərdən istifadə edirsə, o vaxt, eynizamanlı söhbət maneəyə səbəb olur (Erikson, 1982). İnsanlara bir-birləri ilə sinxronlaşdırmanı öyrətməyin yolu yoxdur, ancaq sinxronlaşdırma davranışı müşahidə olunandır və onu söhbət əsnasında tərəf müqabillərinin bir-birlərinə qarşı həssas olmaları baxımından təhlil etmək mümkündür.

**Söhbətin sinxronlaşması.** Amerikan və yapon danışıq arasında diqqətçəkən fərqlərdən biri söhbətin sinxronlaşmasıdır. Söhbətin sinxronlaşması danışıq zamanı iştirakçılar arasındakı üst-üstə düşən nitq, əl və baş hərəkətləri ilə xarakterizə olunur. Bütün bu eynizamanlı hərəkətlər ritmik şəkildə uyğunlaşdırılır və sinxronlaşdırılır (Həyasi, 1988).

Bir "çıxış etmək hüququ" olan qarşılıqlı danışıqda Amerikan və yapon dil daşıyıcıları arasında müxtəlif fərqlər vardır. Amerikanlar yaponlara nisbətən sinxronlaşmır, söhbətə tez cəlb olunurlar, olsalar belə çox az hərəkətli sözdən istifadə edirlər. Onların əl və baş hərəkətləri yaponlara nisbətən çox az edilir.

Yaponların danışıqının xüsusi tərz eynizamanlı söhbətlərin tez-tez baş verməsidir.

Eynizamanlı söhbət bir söz yaxud birləşmədən iki və daha çox cümlələrə qədər dəyişir və bəzən bu cür söhbətlərə 3 və 4 şəxs belə cəlb olunur. Yapon danışıqında, tərəfdaşlar onlardan birinin danışıqını gözləməsini söyləsələr belə, kimin çıxış etməsini bilmək çətindir, çünki sinxronlaşma hadisəsi qarşılıqlı əlaqəni çarəsiz edir. Kommunikativ davranışın digər formaları sinxronlaşmaya uyğunlaşanda, verbal eynizamanlı söhbət yapon tərəf müqabilləri arasında qarşılıqlı ziddiyyət yaratmır, çünki sinxronlaşmış söhbət rahat mühit yaradır. Əksinə, Amerikanlar üst-üstə düşən nitqdən boyun qaçırır və bir dəfəyə bir adamın danışması qaydasını gözləyirlər. Yaponlar tez-tez eynizamanlı söhbətdə qrup yaratmaq üçün ritmik

sinxronlaşmaya çevirdiyi halda söhbəti danışıq və rəqabətə çevirirlər (Hayasi, 1988, səh.283).

**Yüksək cəlbətmə üsulu.** Amerikan ingilis dilində üst-üstə düşən, yaxud eyni anda baş verən söhbəti təsdiqləmək vacibdir. Tanen eyni anda danışıq, daxili növbə fasilələrinin müddəti və sürətli nitqi maraq və məruzə bildirmək üçün istifadə olunan vasitə kimi yüksək cəlbətmə üsulunu fərqləndirir. Əksinə, olaraq "high considerateness" adlandırdığı üslubda isə nitq səviyyəsi aşağı olur, danışanlar öz növbələrini gözləyirlər, növbənin sonu isə pauza ilə bildirilir. İkinci üsul maneə olma kimi başa düşüldüyü üçün eyni anda danışıqda yol verir. Ümumilikdə daha çox az danışılan Avrosentrik (Avromərkəzçi) mədəniyyətlər eyni anda söhbəti maneə olmalar kimi qəbul edir və beləliklə, maneə olan sakit duraraq maneə olmur.

Son dövr araşdırmasına əsasən, Fitz Gerald (2003) mədəni qruplaşmalarla bağlı əlaqənin 6 növünü qeyd edir və onlar burada ümumi şəkildə verilib. O, bəzi qruplara dair kifayət qədər məlumatın olmamasına ehtiyat edirdi, lakin Şərqi Avropa, Şərq və Cənubi Asiya qrupları arasındakı yaxın əlaqənin olduğunu iddia edirdi.

Fitz Geral (2003, səh.166-169) tərəfindən göstərilən qarşılıqlı əlaqənin 6 növü aşağıdakılardır:

**1) İnstitusional (dəqiqləşdirici):** İngilisdilli mədəniyyətlər, Şimali və Qərbi Avropa. Bu üslubda fərdin muxtariyyətinə əsas dəyər verilir və müxtəsərlik, aydınlıq, ardıcılıq, yönümlülük hədəfə çevrilir.

**2) Qeyri-iradi (arqumentli):** Şərqi Avropa. Bu üslub səmimiyyətə və kortəbiiyyə yüksək dəyər verir. Ona görə də bu sərt və birbaşadır.

**3) Cəlbədicə/təsirli:** Cənubi Avropa/Latin Amerikas. Bu üslub mənəvi cəhətdən yaxınlığı, emosionallığı dəyərləndirməklə yanaşı müsbət keyfiyyətlərin digərləri ilə əlaqələndirir.

rilməsi qayğısına da qalır. Buradakı qarşılıqlı əlaqə rəqabətdən çox əməkdaşlığa əsaslanır.

**4) Dəqiq işlənmiş/drammatik:** Orta Şərq. Bu üslubda yüksək dəyərlər məzmunundan çox mətndaxili üsul vasitəsilə harmonik əlaqələr və müsbət cizgilərə verilir. Qarşılıqlı ünsiyyətə əsas məqsəd digərlərini inandırmaq üçün ümumiləşdirmələrdən, şişirtmələrdən, təsirli metaforlardan, sözlərin ritmik təkrarından, paralel konstruksiyalardan istifadə etməkdir.

**5) Bürokratik/mətdaxili:** Cənubi Asiya. Bu üslubda harmonik əlaqələrə və müsbət insani sifətlərə yüksək qiymət verilir. Qarşılıqlı əlaqə təsirli mətdaxili üsul, bürokratik formal dildə növbəgözləmə, təkrar, induktiv təşkil vasitəsilə həyata keçirilir.

Normal olaraq məsələnin hər iki tərəfi müzakirə olunur, razılıq və narazılığa eyni qayda ilə baxılır.

**6) Zəif/itaətli:** Şərq və Cənub-şərqi Asiya. Bu üslub harmoniya, müasirlik və müsbət sifətlərə dəyər verir. Bu isə mənfi emosiyaların maskalanması və xoşagəlməz hallardan yayınmaqla əldə edilir. Söhbət statusyönlü, differensial və vasitəsiz olur, insanlar mənələrdən nəticə çıxarmağa çalışırlar. Növbələr az, söhbətlər isə müxtəsər olur.

Söhbət yüksək səviyyədə dəyərləndirilmir, insanlar sakitlikdən böyük rahatlıq duyurlar.

### 13.3. Ritorik strategiyalar

Yuxarıda müzakirə etdiyimiz qarşılıqlı əlaqə strategiyalarının idarə olunmasına əlavə olaraq, ritorik strategiyalar, yaxud kimin nə deyəcəyinin təşkili də çeşidli ingilis dillərində fərqlənir. Yunq (1982, səh.76) aşağıdakı nümunəyə əsasən

Amerikan və çin həmsöhbətləri arasındakı qarşılıqlı söhbət zamanı ritorik strategiyaların fərqi göstərir.

Pekindən olan qidalanma üzrə çinli professorun söhbətindən sonra, auditoriyadakı amerikalı sual soruşur və aşağıdakı söhbət baş verir.

*American: How does the Nutritional Institute decide what topics to study? How do you decide what topic to do research on?*

*Chinese: Because, now, period get change. It is different from past time. In past time we emphasize how to solve practical problems. Nutrition must know how to solve some deficiency diseases. In our country, we must do some basic research. So, we must take into account fundamental problems. We must concentrate our research to study some fundamental research.*

Amerikan dinləyiciləri və oxucuları yuxarıdakı söhbətdən bezikirlər, çünki bu situasiyada onların verdiyi suala cavab verilmir. Əlbəttə ki, çinli professor tanış olduğu ritorik strategiyaya əsaslanır. İlk olaraq izah edilən obyektin bazası verilir, ümumi olaraq həmin obyektin tarixindən bəhs edilir, sonra isə yavaş-yavaş əsas məğz açılır. “**Because**” və “**so**” kimi bağlayıcılar keçid əlamətləridir.

Yunqın (1982) biznes və maliyyə ilə bağlı çoxsaylı danışq nümunələri vardır. Bunların çoxunda yuxarıda bəhs olunan vəziyyətdəki kimi bağlayıcılarla keçidi bildirmək üçün “**So**”-dan istifadə edilir.

Valentina (1995) Hindistanda ingiliscə danışanlar arasında razılıq və narazılığı bildiren strategiyaları tədqiqatə cəlb etmişdir. O, Hindistan ingiliscəsində “*no...but yeah*” kimi ardıcılıqların gözlənilməz olduğunu müşahidə edir.

1. *fA: Do you think it ( wife abuse) is common?*

*fB: In India? In rural families this is common?*

*f C: No it's common. Very much comon even in very literate families.*

Əvvəlki kişi və qadın müsahiblərin nitqində birbaşa ziddiyyətlər ifadə olunur.

2. *f A: So in your family were you treated differently from your brothers in other ways?*

*f B: No, not in other ways, but yeah yes I was. They didn't allow me.*

Bu strategiyaya Hindi danışılarında da rast gəlinir. "Na" inkar ədatı narazılıqdan çox razılıq anlamı verir. Dünyanın müxtəlif bölgələrində yerli dillərdən ingilis dilinə keçən sözlər təkcə yerli obyekt və məfhumları təyin etmir, həmçinin həmrəylik, qrup üzvlüyü kimi qəbul edilir.

İngiliscə danışan 2 Maorilinin söhbətində bu keçid özünü göstərir.

*Rewi: Tkitiki// well we're \across the river from there and.*

*Ngata: / ae["yes"]\ \*

*Rewi: if we wanted to go Tkitiki we had to go right around to Ruatoria and back out again.*

*Ngata: that's right yeah oh well we actually went right around to Ruatoria and down we didn't cross across++ te awa rere haere too koutou taniwha i teeraa waa[ the river folowed over the taniwha( a legendary monster which resides in deep water)there"]*

*Rewi: in winter eh*

"ae"-nin razılıq əlaməti kimi işlənməsi, Ngatanın 2-ci növbəsində Maoricəyə keçməsi və Revi-nin "eh" ədatını işlətməsi 2 həmsöhbətin eyni qrupa üzv olmasının və həmrəyliyinin göstəricisidir.

Eyni vəziyyətə 2 malaziyalı cavan qadının söhbətində də rast gəlmək mümkündür.

*Khadijah: Eh Mala, where on earth you went ah? I searching, searching all over the place for you-----no sign till one o'clock, so I pun got hungry,I went for makan.*

*Mala: You were makaning where? My sister, said she saw you near Globes- when we were searching for parking space.... Went roun(d)and roun(d) nearly six times pun(also), no place.That's why so late lah!*

*Khadijah: so you ate or not?*

*Mala: not yet lah- just nibled some "kari paps"[curry puffs]at about eleven, so not really hungry.*

Yuxarıdakı nümunədə malay dilinə aid bir neçə hissəciklər vardır. "Eh" və "lah" ədatları xüsusi vurğulanmalıdır, çünki onlar bir neçə funksiyanı yerinə yetirirlər.

Söhbətin ritmi hər bir kəsin mədəni kontekstindən asılı olduğu üçün danışıda sinxronlaşma və harmoniyayı insanlara öyrətmək əbəsdir. Lakin verbal qarşılıqlı əlaqədə insanlardakı narahatlıq hissini azaltmaq üçün onlardakı həssaslığı artırmaq lazımdır. Məsələn, Yaponlarla danışan amerikan bilməlidir ki, danışmaq zamanı "sözünü kəsmək" adəti heç də yaponlar üçün narahatçılıq yaratmır. Yaponlar çoxlu arxa kanal – "backchannel" jestləri verməklə və uyğun bədən hərəkətləri etməklə daha rahat olurlar. Müvafiq olaraq yaponlar da bilməlidirlər ki, ansambl təsiri yaratmaq üçün növbə ilə danışma qaydalarına əməl etməli, "backchannel" jestləri və bədən hərəkətlərindən daha az faydalanmalıdırlar.

### 13.4. Danışiq aktları, əməkdaşlıq prinsipləri və nəzakətlilik

Son tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyətlər arasında nitq aktlarının tərzində, əməkdaşlıq prinsiplərində və nəzakətlilikdə müxtəlifliklər vardır. Məsələn, müxtəlif "ingilis dillərinin iç dairələrində "təşəkkür etmə" və "kompliment demə" kimi tanınan nitq aktlarının bütün mədəniyyətlərlə uyğun olması tam aydın deyildir. Belə ki, nitq aktlarının janrları müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə fərqli ola bilər.

Həç də bütün mədəniyyətlər "müxtəsər ol" kəmiyyət maksimumunu eyni cür dəyərləndirmirlər. Bəzi ilkin dəyişikliklər adi söhbətin belə məzmununu yaratmaq üçün vacib ola bilər. Mədəniyyətlərarası kəsişmədə "şəxsiyyət" in eyni cür qəbul olunması da aydın deyildir. Mənfi şəxsi keyfiyyətlərə bəzi mədəniyyətlərdə daha çox dəyər verilir. Məsələn, fəaliyyət azadlığı. Belə ki, başqaları müsbət şəxsi keyfiyyətlərə dəyər verirlər: nikbinlik, özünəməxsusluq və s. Qarşılıqlı əlaqə üslubunu təyin etmək üçün bütün bunların aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

**Nitq aktları.** Tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən olunmuşdur ki, bütün dillərdə və mədəniyyətlərdə icra olunması nəzərdə tutulan nitqlər üçün icra planı və istiqaməti yoxdur. Buna baxmayaraq, danışiq və nitq strategiyalarında hərtərəfli istiqamətin olmaması lazımi mənanı vermir. Bütün dillər və mədəniyyətlər insanların danışiq ehtiyaclarını və məqsədlərini ödəmək üçün müəyyən nitq dəstləri seçirlər.

Bir nümunəyə müraciət edək. *Saugandh khaanaa* və ya *qasam khaanaa* "söyüş" kimi kobud tərcümə oluna bilən nitq janrıdır. Lakin bu ingilis dilində olan "*swear*"-dən tamamilə fərqli mənədadır. Burada isə aşağıdakı mənələrə uyğun gəlir:

"müdafiə etmək", "vəd vermək", "razılaşmaq" və ya "and içmək".

Digər tərəfdən, ingilis dilində pis mənada işlənmiş sözlər hindi dilindəki sözlərlə ifadə olunmur. Başqa bir müxtəliflik dəyərli olan nəyəsə və ya əziz olan kiməsə "and içmək" adətidir. Məsələn, kiminsə özünə, kiminsə qohumuna və əlbəttə ki, Bhaqvadqiitaa (Hinduizmdə müqəddəs olan mətnlərdən biri) və ya Allaha and içməsidir. Kontekstdən asılı olaraq vəd vermə, rica aldatma gücü (illocutionary) mənasını verir. Hindistandakı ingiliscədə (illocutionary) iddia gücü və aldatma, hamıya aid olma kimi sözlərin nümunələrdə necə işləndiyi aşağıda verilmişdir:

*"He brother, what is it all about?"*

*"Nothing. I think it's about the quarrel between Ramaji and Subbaji. You know about the Cornerstone?"*

*"But on my mother's soul, I thought they were going to the court?" (Rao, 1978, p.17)*

Kontekst belədir ki, Dattopant adlı bir kəndli Sonopant adlı başqa bir kəndlidən mübahisənin nağarasının hansı mənada işləndiyini tapmağa çalışır. O and içərək Sonapantı inandırmağa çalışır ki, onda doğru məlumatlar vardır.

İkinci nümunədə böyük bacı gənc qardaşını onunla mübahisə etdiyi üçün danlayır.

*".....And Ramu" she cried desperately, I have enough of quarrelling all the time*

*In the name of our holy mother can't you leave me alone! (Rao, 1978, p.88)*

"*Holy mother*" ifadəsi ilahə mənasında deyil, qadın, bacı-qardaşın valideyni mənasında işlənmişdir. Bacı qardaşını dilə tutmağa çalışır ki, mübahisə etdikləri mövzunu dəyişsinlər. İki nümunədən aydın olur ki, "*saugandh khaanaa*" kimi mədəni

mənada işlənən sözlər ingilisdilli kontekstdə “to swear” sözündən fərqli mənada işlənir.

Strategiyalar eyni və ya bənzər nitq aktlarını mənimsəyir. Məsələn, kontekstdən asılı olaraq peşimançılıq və ya təşəkkür ifadə edirlər. Bir çox mədəniyyətlərdə ingilis dilindəki “thank you”, “sorry” sözlərinə ekvivalent verbal ifadələr yoxdur.

Hind dillərində böyüklər uşaqlarının hansısa xidmətlərinə görə “təşəkkür” yerinə dua edirlər.

Bir çox mədəniyyətlərdə müəyyən danışq aktları səssizliklə ifadə olunur – tam olaraq söhbətin yoxluğu. Məsələn, Nvoya (1985) əsasən, İqbo cəmiyyətində yaxınını itirən birinə rəğbət ifadəsinin ən uyğun mənası onu 4 gün tək buraxmaq, sonra evinə gedib ziyarət etmək, bir müddət orda qalmaq və başqaları ilə bir müddət mərasimdə oturub sakitliyi bölüşməkdir. Baş çəkənlər hiss edəndə ki, oturduqları vaxt kifayət qədər uzundur, onlar yenidən yaxınını itirənin arxasında dururlar. İştirakçılar qeyd olunur və gəldikləri kimi də sakitcə gedirlər. Bu vəziyyətdə heç nə deyilmədən hər şey anlaşılır: onlar dərdlərini və kədərli anlarını bölüşürlər. İqbo icma mədəniyyətində, yaxınını itirən adamla çəkdiyi əzab haqqında danışmaq uyğunsuz hesab edilir. Beləliklə, başsağlığı verməkdənsə, sakitcə iştirak etmək daha məqsədəuyğun sayılır.

### 13.5. Əməkdaşlıq Prinsipi (The Cooperative Principle)

Ümumiyyətlə, ingilisdilli dairələrdəki söhbətlərdə və daha çox yazılı ünsiyyətdə natiq və ya yazarın salamlaşmadan sonra birbaşa mövzuya keçməsi təqdirəlayiq görünür. Bir çox mədəniyyətlərdə nəzakətli fikir mübadiləsinin tələblərinə uyğun olaraq bir neçə önsözə ehtiyac duyulur. Məsələn, xahiş

etmək, hətta məlumat əldə etmək məqsədilə olsa belə bu tipli sözlərlə başlaya bilər: “I am sorry to trouble you...” - “Əziyyətin verdiyimə görə üzr istəyirəm” və ya “It is permissible for me to ask a favor of you...” - “dəstəkləməyimə izn verirsinizmi...”. Bu Amerikan ingiliscəsində danışanın keyfiyyət maksimumunda sərbəstlik kimi başa düşülür, amma Cənubi Asiyada ingiliscə danışanlar tərəfindən nəzakətlə qəbul olunur. Mədəniyyətlər ictimai qarşılıqlı əlaqədə əməkdaşlığa görə də fərqlənirlər.

Daxili dairələrdə söhbət yüksək qiymətləndirilir və növbələr arasında qısa fasilələr olur. Söhbət zamanı uzun fasilələr cansızlıq yaradır və bu tip səssizlik tez-tez düşmənçilik və ya narazılıq əlaməti kimi izah olunur. Əksinə, bir çox mədəniyyətlərdə sakitlik yüksək qiymətləndirilir və hətta suala cavab uzun fasilələrlə müşayiət olunur. Məsələn, Yamadanın (1992, pp.81-82) araşdırmasına əsasən işgüzar görüşlərdə fasilələr Yaponlarda 8.2 saniyə uzunluğunda olmuşdur, Amerikanlarda isə sadəcə 4,6 saniyə qeydə alınmışdır. Yaponiyada qeyd olunan uzun fasilələr bütün mövzular arasında adəti üzrə baş verir. Cənubi Asiyada cavanla orta yaşlının ünsiyyətindəki sakitlik böyüyün nə deməsindən asılı olaraq ya razılıq və ya qəbul etmə kimi anlaşılır. Sanskritdə belə bir deyim vardır: “Susmaq razılıq əlamətidir”. Beləliklə, sakitliyi müşahidə etmək bir növ əməkdaşlıq prinsipinin fərqiə varmaq deməkdir.

## Mövzu 14

### Danışiq dili postulatları

İnsanlar söhbət edərkən onlarda davranış və kontekstlər, həmçinin insanların hüquq və öhdəlikləri arasındakı uyğunluğun mədəni modellərinə əsasən hadisə və onun iştirakçıları barədə müəyyən fikir formalaşır. Mədəni normalar müəyyən şəraitdə nəyin deyilə biləcəyi və ya deyilə bilməyəcəyi, eləcə də, deyilə bilənlərin ifadə vasitələri barədə tələblər qoyur. Əgər həmsöhbətlər eyni mədəniyyətə aiddirlərsə, o zaman bu fikirlərə ehtiyac qalmır; onlar ictimailəşmə vasitəsilə və gündəlik həyatlarında bunlara əvvəlcədən hazır olurlar.

H.P.Qraysın fikirlərinə əsasən, "kooperativ prinsip" in bir çox sosial qarşılaşmalarda istifadə olunması güman edilir (Grice H.P. 1975, səh.45). İştirakçıların söhbət zamanı "qarşılıqlı müstəqil əməkdaşlıq" qurmaq barədə ümumi məqsədləri olur. H.P.Qrays *kooperativ prinsipi* "iştirak etdiyiniz söhbətin qəbul edilmiş məqsəd və istiqaməti ilə mövcud şəraitdə tələb olunan nitq ünsiyyət əməkdaşlığı quran vasitə" kimi təsvir edir. Bu izah zahirən inandırıcı görünsə də, bir çox mühüm məhdudiyyətləri var idi. Məsələn, fikirlər mədəni ehtimallar və fərdi cəhətlərin təsir etdiyi "tələb olunan" və "qəbul edilmiş məqsəd və istiqamət" kimi frazalarla izah olunur. Verilən qarşılıqlı əlaqənin "qəbul edilmiş" məqsədi nədir? Söhbətin istiqamətini müəyyən edən və ya ona nəzarət edən kimdir? Söhbət iştirakçıları hər zaman ümumi məqsədi paylaşır və ya

sadəcə kənardan elə görünürlər? Yaxud bu görünən "ümumi məqsəd" i paylaşır mı?

H.P.Qrays ünsiyyət təsirini izah edən bir neçə "əxlaq qaydası" yaradıb.

#### 1. Kəmiyyət: İnformativ ol.

a) Mübadilənin cari məqsədləri üçün tələb olunduğu kimi informativ olun.

b) Tələb olunduğundan artıq informativ olmayın.

#### 2. Keyfiyyət: Düzgün danış.

a) Səhv hesab etdiyiniz fikri demə.

b) Müvafiq sübutların olmadığı fikri söyləmə.

#### 3. Münasibət: Fikrə münasib ol.

#### 4. Qayda: Aydın fikirli ol.

a) Anlaşılmaz ifadələrdən uzaq ol.

b) İkimənalılıqdan uzaq ol.

c) Fikri qısa şəkildə ifadə et.

d) Sistemativ ol.

Birinci əxlaq qaydası olan "informativ ol" tələb olunan qədər informasiya verərək kəmiyyəti minimum və maksimum dərəcədə ifadə edir. İkinci əxlaq qaydası "düzgün danış" dinləyicini səhv istiqamətləndirməmək üçün danışanın səmimiyyətinə və öhdəliyinə aid olunur. "Fikrə münasib ol" əxlaq qaydası nitqin və ya söhbətin anlaşılabilir bilən olmağını bildirir. Danışanın tələffüzü maraqlı, situasiyalı və dinləyicilərə müvafiq olmalıdır. Sonda "Fikri qısa şəkildə ifadə et" və "sistemativ ol" qaydaları bir kəsin fikrini, məqsədini və sair aydın və qısa şəkildə ifadə etmək üçün lazımlı olan linqvistik formanın istifadəsinə aiddir.

Bütün bu əxlaq qaydaları onları dərk etməkdə əsas qayələrdir. Kontekstual, sosial və mədəni sıxıntılar layiqincə yerinə yetirilən dərəcəni məhdudlaşdırır. Bəzən digər şəxsi təhqir etməmək və ya ələ salmamaq üçün "düzgün danış" qaydasını pozmaq olar. Həmçinin danışan əgər incidici və ya küsdürücü

mesaj vermək istəmirsə “informativ ol”maya bilər. Sonda, danışan nitqinin gücünü azaltmaq üçün fikri qısa şəkildə deyil, yumşaq linqvistik formadan istifadə etməklə çatdırır.

H.P.Quays bildirir ki, nitq ünsiyyətinin əlaqə qaydaları real təcrübədə tez-tez pozulur və ya bu qaydalara etinasız yanaşılır. Doğrudan da o, “Nəzakətli ol” kimi “estetik, sosial və ya əxlaqi” xüsusiyyətlərin əlavə qaydalarını qeyd etmiş, lakin onları ətraflı şəkildə hazırlamamışdı.

Danışan şəxs əvvəlcədən müəyyən olunmuş əlaqə qaydalarının pozulması barədə giriş vermək kimi müəyyən linqvistik üsullardan istifadə edə bilər. Aşağıdakı misallar İngilis dilində “*but*”-in (*amma*) bu cür işlənmə formalarını göstərir: (*Baker 1975, səh.40-41*)

### 1. Kəmiyyət: Nə qədərindən çox, nə də az informasiya vermə.

a) *You probably have enough examples by now, but-* (*Sizin yaqın ki, indiyə kimi kifayət qədər nümunəniz olub, amma –*)

b) *This is just a minor point, but-* (*Bu sadəcə kiçik bir dəlildir, amma –*)

### 2. Keyfiyyət: Səhv hesab etdiyiniz və müvafiq sübutlarınızın olmadığı fikri söyləmə.

a) *This may just be my own intuition, but-* (*Bu ola bilsin ki, sadəcə mənim şəxsi intuisiyamdır, amma –*)

b) *I'm probably totally wrong on this, but-* (*Mən yaqın ki, bu haqda tamamilə səhvəm, amma –*)

### 3. Münasiblik: Mövzudan kənara çıxma.

a) *I don't want to get too far off the topic, but-* (*Mən mövzudan çox kənarlaşmaq istəmirəm, amma –*)

b) *I'm not sure if this is relevant, but-* (*Mən bunun mövzuya uyğun olduğundan əmin deyiləm, amma –*)

### 4. Qayda: İkimənəlikdən və anlaşılmaz fikirdən uzaq ol; Fikri qısa şəkildə ifadə et və sistemlik ol.

a) *I don't know if this makes any sense, but-* (*Mən bunun hər hansı bir məna verməsini bilmirəm, amma-*)

b) *It's difficult to state this clearly, but-* (*Bunu aydın şəkildə ifadə etmək çətindir, amma –*)

Mədəni ehtimallar və etiket qaydaları nitq ünsiyyətinin əlaqə qaydalarını yerinə yetirməyə təsir edir. Məsələn, “düzgün danış” ifadəsi “nə dərəcədə düzgün?” sualını ortaya çıxarır; “Fikri qısa şəkildə ifadə et” ifadəsi də eyni ilə “nə dərəcədə qısa?” sualını yaradır. Elinor Oçs Kiinanın (1976) Madaqaskarda yaşayan Malaqasilər arasındakı ünsiyyəti tədqiq edərkən göstərdiyi kimi “informativ ol” qaydası mədəni interpretasiya üçün açıqdır. Malaqasilər informasiyaya dəyərli bir şey kimi yanaşırlar və onu asanlıqla paylaşmırlar. E.O.Kiinan kiçik qəsəbələrdə fəaliyyətin ümumi xarakterini verərək bu münasibəti izah etdi və bütün bunların çoxu tezliklə hamıya məlum oldu. Beləliklə, “informasiya artıq mövcud deyil . Yeni informasiya əldə etmək istəyən şəxs bunu biruzə vermək istəmir. Bu hamıya məlumdur ki, informasiyaya sahib olan şəxs digərləri ilə müqayisədə daha çox nüfuza malik olur”.

Malaqasilər suallara tam cavab verməkdən və ya ətraflı izah etməkdən çəkinirlər, çünki “onlar informasiyanın çatdırılması ilə bağlı məsuliyyət daşımaq istəmirlər”. Onlar fikri anlaşılmazlığa səbəb olan şəxsləri təqsirləndirirlər. Sonda, Malaqasi qəsəbə sakinləri gələcək fəaliyyətlər barədə könülsüz iddialar irəli sürürlər, çünki əgər hadisə onların təxmin etdikləri kimi baş verməsə onlar özlərini xəcalətli hiss edirlər. Kiinan “Informativ ol” əlaqə qaydasından tamamilə uzaq olmağa misal kimi bir qadının qardaşının evə nə zaman qayıdacağı barədə soruşulan suala verdiyi cavabı göstərmək olar: “Əgər siz evə saat beşdən sonra gəlsəniz onu evdə tapa bilməyəcəksiniz”. Malaqasilər arasında mövcud olan insanlar-



arası münasibət danışanın dinləyiciyə informasiya ötürdüyü zaman təsir göstərir. Malaqasilər insanları üç kateqoriyaya ayırırlar: *havana-* qohumlarına və qonşularına yaxın olanlar; *havan-davitra-* qohumlarına uzaq olanlar; və *valiny-* yadlar. İnsanlar müntəzəm olaraq güvənli olduqları üçün *havana* kateqoriyasına daxil olan insanlarla informasiya mübadiləsi edirlər, lakin Malaqasilər qohumlarına uzaq olanlara və ya yadlara informasiya vermirlər, çünki onlar etibarlı hesab olunmurlar. Sonda, kişilərə nisbətən qadınlar daha informativ olurlar, çünki kişilər nitqlərində daha tədbirli və nəzakəti, qadınlar isə daha açıq fikirlər və mübahisəyə meyilli olurlar.

#### 14.1. Direktivlər

Danışanlardan başqalarının hüquqlarına hörmət etmələri və səmimi olmaları gözlənilir, yəni onlar nə dediklərini düşünlər (baxmayaraq ki, onlar hər zaman düşündüklərini demirlər). Bu normalar gözlənilir, məsələn, *direktivlərin* verilməsi ilə bağlı nümunələrdə fikirlər dinləyicilərin fəaliyyəti hesab olunur. *Direktivlər* və ya *fəaliyyət tələbi* üçün onların səmimi olmaları tələb olunur (Gordon və Lakoff 1971, səh.64).

1. *Danışan dinləyicinin fəaliyyət göstərməsini istəyir.*
2. *Danışan dinləyicinin fəaliyyət göstərə bilməsini güman edir.*
3. *Danışan dinləyicinin fəaliyyət göstərmək istədiyini güman edir.*
4. *Danışan hesab edir ki, dinləyici tələbat olmadan fəaliyyət göstərə bilməz.*

Direktivlərin linqvistik formaları bu fikirlərin hər biri üçün uyğun ola bilər:

1. *I want you to take out the garbage. (Mən sənin bu zibilləri atmağımı istəyirəm.)*

2. *Can you take out the garbage? (Zibilləri ata bilərsən?)*
3. *Would you be willing to take out the garbage? (Zibilləri atmaq istəməzdin?)*
4. *Will you take out the garbage? (Zibilləri atarsan?)*

Nəzərə alaq ki, bu tələblərin heç biri açıq-aydın əmr kimi ifadə olunmur; onlar həm təsdiq, həm sualdır. Lakin, onlar direktivlər hesab olunurlar. Dinləyicinin fikrin xarici linqvistik formasına deyil, danışanın əsas fikrinə reaksiya göstərmələri gözlənilir.

Gordon və Lakoff qeyd edirlər ki, nitq fəaliyyəti əsaslı olmalıdır. Nitq fəaliyyətinin hər növünün – izahedici, istiqamətverici, sorğu, ümidverici – xüsusi əsası vardır. Təsdiq fikirlər inamlar qədər əsaslı olur.

Nitq fəaliyyəti səmimilik və ya əsaslılıq prinsipindən ayrıldıqda qəbul edilməyə bilər. Dinləyicilər əsas fikirləri sorğu-sual etməklə və ya təxmin edilən vəziyyəti inkar etməklə etiraz edə bilərlər. Aşağıdakı fikirlər direktivlər üçün qəbul edilməzdir:

1. *Why do you want me to close the window? It's hot in here. (Nə üçün pəncərəni örtməyimi istəyirsən? Bura istidir.)*
2. *My arm hurts, so I can't close the window. (Mənim qolum ağrıyır, ona görə də mən pəncərəni örtə bilmərəm.)*
3. *Why do you think I'd be willing to close the window? (Nə üçün mənim pəncərəni örtmək istədiyimi düşünürsən?)*
4. *You don't have to tell me to do it. I was just going to close the window anyway. (Sən mənə bunu etməyimi deməməlisən. Mən hər bir halda pəncərəni örtmək fikrində idim.)*

Nitq prosesində iştirak edənlərin hüquq və öhdəlikləri hər kəs tərəfindən bərabər bölüşdürülür və ya status fərqlərinə əsasən müəyyən fərdlər tərəfindən inhisarlaşdırılır. Yüksək statuslu natiqlər sözlərin düzgünlüyündən asılı olmayaraq fikir

bildirərkən və ya nitqin yaratdığı narahatlıqdan asılı olmayaraq direktivləri verərkən nadir hallarda fikrə etiraz edirlər.

Direktivlər xüsusilə nitqin məzmununa və fikrin ünvanlandığı şəxsin spesifik sosial xüsusiyyətlərinə qarşı həssasdırlar. Onların mürəkkəbliyi bəzi faktlarla bağlıdır, yəni danışan müsbət nəticə əldə etmək üçün suallar verir; lakin həmsöhbətlər (hətta onlardan biri yad olsa belə) arasında mövcud olan bəzi sosial münasibətlərə görə danışanlar fikrin ünvanlandığı şəxsin hisslərinə həssas yanaşmalıdırlar. Direktivlərdən istifadə edən şəxs fikir aydınlığının iki bir-birinə zidd mövzularına diqqət yetirməlidir: O, həm fikrin ünvanlandığı şəxsin ideyanı birbaşa dərk etməsi üçün fikri kifayət qədər aydın şəkildə ifadə etməli, həm də öz fərziyyələri ilə fikrin ünvanlandığı şəxsə təzyiq etməmək üçün onun istəyinə diqqət yetirməlidir.

İngilis dilində və yaqın ki bütün dillərdə də direktivləri vermək üçün bir çox linqvistik alternativlər mövcuddur. Onlar ümumilikdə altı növə ayrılır:

**1. Ehtiyacı ifadə edən fikirlər** (danışan şəxs öz ehtiyac və istəklərini ifadə edir):

*I need some salt - Mən bir az duz istəyirəm*

**2. Əmr** (Danışan şəxs dinləyiciyə nəyisə etməsini əmr edir):

*Give me the salt! - Mənə duz ver!*

**3. Yumşaldılmış əmr** (əmr digər linqvistik çərçivəyə salınır):

*Could you give me some salt? - Mənə bir az duz verə bilərsiniz?*

**4. İcazə direktivi** (Danışan şəxs dinləyicinin fəaliyyətini nəzərə alaraq icazə alır):

*May I have the salt? - Duz götürə bilərsiniz?*

**5. Sual direktivi** (Danışan şəxs dinləyicinin fəaliyyətini dolaylı yolla nəzərə alaraq sual verir):

*Do you have any salt. - Duzunuz varmı?*

**6. Eyhamlar:** (Danışan şəxs tələbini işarə edərək fikrini təsdiqləyir):

*The salt is not here. - Duz burada deyil.*

Bu kateqoriyanın hər birinə aid olan direktivlər az və ya çox dərəcədə yumşaldılır. Məsələn, fikrə nəzakət göstəriciləri, xüsusilə ingilis dilində "Please" - "zəhmət olmazsa" ifadəsi əlavə olunur: "May I please have the salt? ("Zəhmət olmazsa duz verə bilərsiniz?"). Digər mürəkkəb linqvistik strukturlar müəyyən kontekstlərdə işlədilir: "Would you be so kind as to give me the salt?" ("Sizə əziyyət deyilsə, mənə duz verə bilərsiniz?"). İngilis mədəniyyətində danışan şəxs fikrin ünvanlandığı şəxsin diqqətini cəlb etmək və ya kontekst yaxud şəxsdən asılı olaraq direktivin gücünü yumşaltmaq məqsədi ilə ümumilikdə nəzakət və fikri zəiflətmədən istifadə edir. Formal vəziyyətlərdə hətta yüksək statuslu danışanların belə, öz səlahiyyətlərini kor-koranə şəkildə nümayiş etdirmələri yersiz hesab olunur. Əksinə, bəzi danışanlar dinləyicilərə əmr etmək üçün açıq-aydın əmr formasından istifadə edirlər. Böyüklər uşaqlara qarşı tez-tez qorxuducu və ya xəbərdaredici ifadələr işlədirlər: "Otağını təmizlə, yoxsa səni döyərəm".

Bir çox direktivlər əmr formasında olmadığı üçün dinləyicilərin onları başa düşməsi çox vacibdir. Dinləyicilər danışanın fikrini anlamalıdırlar. Danışanın fikrini anlamaq kontekst biliyinə, dildə insanların ifadə etdiyi məqsədə və dildə ifadə olunan linqvistik seçimlərə əsaslanır. Məsələn, yemək zamanı "Duz var?" ifadəsini işlətmək direktiv kimi başa düşülür, çünki, "məlumat üçün sual" fikrin ünvanlandığı şəxsin mövqeyinə uyğun deyil.

Sual forması "informasiya məqsədi ilə işlədilən" sual kimi başa düşüldükdə qanunauyğunsuzluğu aradan qaldırır. Fikrin ünvanlandığı şəxs bəli/xeyr sözlərini təkrarlayarsa bu fikir ciddi

qəbul edilmir. Əks halda, əgər fikrin ünvanlandığı şəxs direktivin əsas mənası ilə deyil, səthi linqvistik formada cavab verirsə, onun fikri qəbul etmədiyi başa düşülür. Danışan şəxslər kontekstə və fikrin ünvanlandığı şəxslə münasibətə əsaslanan direktivlərin işlənməsi üçün linqvistik seçimlər edirlər. Danışan şəxs ehtiyacını ifadə edən fikri və əmrin bir çox növünü əmr fellərini ixtisar etməklə və ya danışanın fikrini yumşaldan əlavə linqvistik formalardan istifadə etməklə yumşalda bilər.

### 1. Ehtiyacı ifadə edən fikirlər:

a. (Physician to technician) "I'll need a routine culture and a specimen". - (Həkim texnikə) "Mənim gündəlik mədəniyyət və nümunələrə ehtiyacım var."

### 2. Əmr formalar:

a. İxtisar olunmuş əmr:

(Customer to waitress) "Coffee, black" - (Müştəri ofisiyanta) "Acı qəhvə."

b. You+ imperative - Siz + əmr:

(Passenger to driver) "You should turn right here, then you go straight." (Sərnişin sürücüyə) "Siz buradan sağa dönün, sonra düz sürün."

c. Diqqət çəkən:

(A child is yelling in the vicinity of a group of adults talking; father to child) - "Please" (Bir uşaq söhbət edən bir qrup insanın yanında qışqırır; Ata uşağa) - "Lütfən!"

d. İzahlı sual sözü:

(Professor to colleague) "Carry some of these, will you? (Müəllim həmkarlarına) "Bunların bəzilərini gətirin, yaxşı mı?"

e. Yüksələn intonasiya:

(Student to another) "Give me a copy?" - (Tələbə digərlərinə) "Mənə bir nüsxə verərsiniz?"

Direktivlərin növbəti iki kateqoriyası sual formasına çevrilməklə məna ifadə edirlər. Onların əsas məqsədi aydın şəkildə qalır.

### 3. Yumşaldılmış əmr:

a. (Hospital nurse to aide) "Would you hand me Mr. Adam's chart, please?" (Tibb bacısı adyutanta) "Zəhmət olmazsa, cənab Adamın sənədlərini mənə verə bilərsiniz?"

b. (To stranger in theater) "Can you move your coat over there? (Teatrda kənar şəxsə) "Paltonuzu oradan götürə bilərsiniz?"

### 4. İcazə direktivləri:

a. (Salesman to clerk) "May I have change for a dollar? (satıcı kontor işçisinə) "Dolları dəyişə bilərəm?"

Sonuncu iki kateqoriya - sual direktivləri və eyhamlar dinləyiciləri seçimlərlə təmin edir, çünki onlar direktivlər kimi yox, təsdiq və ya məlumat üçün sual kimi başa düşülür. Danışan şəxslər fikirdə razılıq olmadığını hesab etdikləri zaman tez-tez inkar (tag question) ayırıcı suallar işlədirlər.

### 1. Sual direktivləri:

(Office worker to another) "Are we out of coffee? (Give me some coffee) (Şirkət işçisi digərlərinə) "Qəhvəmiz qurtarıbmı?" (Mənə qəhvə ver.)

### 2. Eyhamlar:

a) (Child to adult) "I'm hungry" (Uşaq böyüyə) "Mən acam."

b) (Daughter to mother) "Mother, you know I don't have a robe". "I know".

"Well, we're having a slumber party tomorrow night".

(Qız anasına) "Ana bilirsən ki, mənim mantiyam yoxdur."

"Bilirəm"

"Bizim sabah axşama şənliyimiz var".

İfadələr müxtəlif cür dərk olunduğu üçün linqvistik formaya edilən təsirlər də müxtəlif olur. Məsələn, yumor kimi:

(Son to mother) *I need a ten-speed bicycle.*"

"I'm sure you do".

(Oğul anasına) *"Mən on sürətli velosiped istəyirəm"*

*"Buna şübhəm yoxdur"*

Direktivləri yaradan linqvistik strategiyalar sual yontəminə və işlənən linqvistik üsullara əsasən təsnif olunur. Yöntəm hansı sual elementinin vurğulandığına istinad edir: Danışan şəxs, fikrin ünvanlandığı şəxs və ya göstərilən fəaliyyət (*Blum-Kulka və Olshain, 1984, səh.203*)

**1. Dinləyiciyə yönəlmiş:** *Could you tidy up the kitchen soon?*

*Sən tez bir zamanda mətbəxi yığışdırma bilərsən?*

**2. Danışana yönəlmiş:** *Do you think I could borrow your notes from yesterday's class?*

*Mən dünənki dərslərdəki qeydləri səndən götürə bilərəm?*

**3. Danışan və dinləyəne yönəlmiş:** *So, could we please clean up?*

*Biz özümüzü səliqəyə sala bilərik?*

**4. Şəxssiz:** *So it might not be a bad idea to get it cleaned up.*

*Onu qaydaya salmaq heç də pis fikir deyil.*

Direktivlər müxtəlif növ linqvistik üsullar vasitəsi ilə yumşaldıla bilər.

**1. Sintaktik yumşaltmalar:**

a) Sual: *Could you do the cleaning up?*

*(Sən təmizlik işləri görə bildin?)*

b) İnkər: *Look, excuse me. I wonder if you wouldn't mind dropping me home?*

Bağışlayın. Mənə maraqlıdır ki, siz məni evə buraxmağı düşünmürsünüz?

a) Keçmiş zaman: *I wanted to ask for a postponement.*  
*Mən möhlət rica etmək istəyirdim.*

b) "If-əgər" sözü işlətmək: *I would appreciate it if you left me alone.* *Əgər məni yalnız buraxsanız, sizə minnətdar olaram.*

**2. Praqmatik yumşaltma:**

a) Məsləhət almaq üsulu (Dolayı yolla fikrin ünvanlandığı şəxsin nə düşündüyünü xahiş edir): *Do you think I could borrow your lecture notes from yesterday?*

*(Necə düşünürsən, mühazirə qeydlərini dünəndən ala bilərdim?)*

b) Kiçiltmələr (Xahişin qısaldılması): *Could you tidy up a bit before I start?*

*(Mən başlamazdan bir az əvvəl evi yığışdırma bilərsən?)*

c) Məhdudiyətlər (Öhdəlikdən yayınmaq): *It would really help if you did something about the kitchen.*

*Əgər sən mətbəxdə nə isə edərsən mənə çox kömək etmiş olarsan.*

d) Aşağı ton (Uyğunsuzluğun mümkünlüyünə işarə): *Will you perhaps be able to drive me?*

*(Ola bilsin ki, siz məni apararsınız?)*

Uşaqlar direktivlərin formalaşması üsullarını ünsiyyət normasının sosiallaşma və komplektləşdirmə parçası kimi öyrənirlər. Macar və norveçli uşaqların işlətdikləri direktivlər iki mədəniyyət və hər qrupdakı uşaq (4-5 yaşlı) və gənclər (9-10 yaşlı) arasındakı fərqi göstərir (*Hollos və Beeman, 1978*). Ümumilikdə, macar uşaqlar linqvistik seçimlər etməklə, tanış (dostlar, ailə, qonşular) və yadlar arasında fərq yaratmaqla birbaşa əmr və suallar verirlər. Məsələn, açıq əmr sözü *adjal* - "ver!" tanışlara qarşı işlədilir, baxmayaraq ki, nəzakətlidir, amma birbaşa əmrdir, *tessek szives lenni adni* - "zəhmət olmazsa, verin" ifadəsi isə yadlara qarşı işlədilir. Əgər suallar inkar edilərsə, macar uşaqlar tələbləri intensivləşdirir, sualları təkrar edir və rica formasından istifadə edirlər.

Norveçli uşaqlar isə əksinə sualları təkrar edərkən dolayı mənadan istifadə edirlər. Onlar ehtiyacı ifadə edən fikirlərdən istifadə edirlər, *jeg er sa tørst* - "mən çox susuzlaşmışam"; suallar, *kann du hjelpe meg* - "mənə kömək edə bilərsiniz?"; və eyhamlar, *kann du finne litt saft* - "Bir az meyvə şirəsi tapa bilərsiniz?". Norveçli uşaqlar da həmçinin tanış və yadlar arasında fərq qoyurlar və öz məqsədlərinə nail olmaq üçün böyüklərin köməyindən istifadə edirlər. Onların sualları rədd edilir və uşaqlar ya bu barədə unudurlar ya da daha çox dolayı yolla suallarını təkrar edirlər.

Böyük uşaqlar sintaktik və leksik formalaşmadan geniş şəkildə istifadə edirlər. Onların daha mürəkkəb qrammatik strukturdan istifadə etmə bacarıqları ilkin dil biliklərinə əsaslanır. Məsələn, 5 yaşlı Norveçli uşaq atasına belə deyir: *Far, kom hit* - "Ata bura gəl". Sonra bu uşaqlar öz suallarını intensivləşdirirlər, kiçik yaşlı deyir: *Nei, kom na* - "Yox indi gəl!";

## 14.2. Kontekst daxilində direktivlər və cavablar

Direktivlərin və fikrin ünvanlandığı şəxsin cavablarının formasının təhlili aşkar edir ki, danışan şəxs nitqi yumşaltmaq üçün ikimənalı fikirdən istifadə edir və əsas mənadan yayınır. Direktivlər barədə müzakirə apararkən, Vilyam Labov və David Fanşel Qordon və Lakoffun *yumşaltma şərtlərinə* oxşar *tələb qaydası* tərtib etdilər: (1977, səh.78)

**Tələb qaydası.** Əgər A, T - zamanında B-yə X- əmr xarakterli fəaliyyət ünvanlandırarsa və B hesab etsə ki, A düşünür ki,

1a. X yerinə yetirilməlidir (məqsədə görə) (*ehtiyacı ifadə edən fəaliyyət*)

1b. B tələb olmadığı halda X-i yerinə yetirməməlidir

B X-i yerinə yetirmək bacarığına malikdir

B X-i etmək məcburiyyətindədir və ya etmək istəyir.

A-nın B-yə X-i etməyini demək hüququ var, və bu fəaliyyəti yerinə yetirmək üçün A-nın tələbi hesab olunur.

Bu qayda ehtiyaclar, bacarıqlar, öhdəliklər və hüquqlara əsaslanır. Bu cür şəraitlər adətən yaranmır, lakin nitq iştirakçılarının qarşılıqlı ünsiyyət bacarığının bir hissəsi kimi mövcud olur. Labov və Fanşelin fikrinə əsasən, danışanın ehtiyacları, fikrin ünvanlandığı şəxsin bacarığı və ya mövcud şəraitlər fikrin yumşaldılması kimi başa düşülür, baxmayaraq ki, danışanın hüquqları və dinləyənin öhdəlikləri çox vaxt üst-üstə düşür. Lakin Lavov və Fanşelin ümumiləşdirməsi əsasən hər hansı bir fikrin yumşaltma və ya gücləndirilməsinə təsir edən kontekst, həmsöhbətlər arasındakı münasibət və eyhamlar azaldılmalıdır. Məsələn, mövcud şəraitlərdə ("Sən hələ tozu almamışsan?" və ya bacarıqlarda " Otağın tozunu almaq üçün kifayət qədər vaxtın var?") Labov və Fanşel hesab edir ki, yumşaltma istehza və ya fikrin kəskinləşdirilməsi kimi başa düşülə bilər.

Danışan şəxs tələb irəli sürmək üçün fikir seçərkən fikrin ünvanlandığı şəxs tələbi cavabdakı alternativ fikirlər arasından seçir. Əgər fikrin ünvanlandığı şəxs tələbi qəbul edərsə, o zaman birbaşa cavab verilir. Əksinə, rədd ediləcək tələb dolayı yollarla deyilir. Fikrin ünvanlandığı şəxs fəaliyyət üçün ehtiyac, onun bacarığı, öhdəliyi və ya tələb üçün danışan şəxsin hüququ barədə sual verə bilər. Bəzi rədd cavablar dolayı yollarla verilir və fikri çatdırarkən direktivlərdən istifadə edən şəxs fikrin ünvanlandığı şəxsdən əlavə əsaslar tələb edir.

Direktivlərin açıq-aydın təkrarı cəmiyyətdə kobud iddia kimi qəbul edilir. Labov və Fanşel bu cavabları fikrin ünvanlandığı şəxsin hüququna qarşı çıxmaq kimi təhlil ediblər.

Onlar hesab edirlər ki, bəzi inkaretmə fikirləri açıq-aydın qarşıdurmadan yayınmaq üçün yumşaldılır: “Əgər tələb təkrarlanarsa, dinləyənin fikrinə etiraz halları baş verir, nə qədər çox struktur dəyişilsə o qədər az fikrə etiraz halları hiss olunur”. Fikrə etiraz adətən səthi suallarla ifadə olunur. Çünki, bütün suallar kimi fikrə etirazlar da bitişikliyə misaldır, fikrin ünvanlandığı şəxsin cavab tələbi özünü müdafiə və ya qəbul formasıdır. Fikri inkar etmə yalnız hazırkı şərait üçün deyil, həmçinin gələcək üçün insanlararası mənə kəsb edir, çünki onlar sonrakı nitq hadisələri üçün şərait yaradırlar.

### 14.3. Telefon söhbəti

Telefonla söhbət etmək ictimai və şəxsi həyatımızın gündəlik bir xüsusiyyətinə çevrilmişdir. Mühakimə yürüdən analitiklər söhbətin hər iki - oxşar və üzbəüz qarşılıqlı əlaqəsini nümayiş etdirməklə, onun tədqiqinə diqqət yönəldiblər. Fərdi söhbət kimi telefon söhbəti növbə gözləmə prinsipinə əsaslanır, hər bir danışan növbəsini dəyişir və danışmaq hüququ verir. Telefon söhbəti epizodunun ümumi forması gündəlik salamlamalarla başlayır, bir və yaxud daha çox mövzularla inkişaf edir və stereotip yekunla başa çatır. Lakin telefon söhbətinin adı söhbətlə struktur cəhətdən oxşarlığına baxmayaraq, onun mühüm fərqləndirici xüsusiyyəti də vardır. İştirakçılar bir-birlərini görmədiyi vaxtda onlar yalnız işarə və mesajlara bel bağlamalı olurlar. Onlar bir-birlərini yalnız səslərindən tanıya və adlarından müəyyən edə bilirlər. Və hər bir söhbətin özəlliyi (salamlamalar, mövzu ilə tanışlıqlar və irəliləmələr, yekunlar) özünün üzbəüz söhbətin müqayisəli xüsusiyyətlərindən struktur və qarşılıqlı əlaqəsi ilə fərqlənir. İlk öncə, üzbəüz

söhbət qarşılıqlı birgə iştirakla başlayır, telefon söhbəti isə birtərəfli çağırış verməklə, zəng edən ilə başlayır. Telefonla zəng edən şəxs zəng vurmaqla çağırışlar verir, beləliklə, həmsöhbətinin fəaliyyətinə mane olur. Bu cür başlanğıc vasitəsilə zəng vuran qarşılıqlı fəaliyyətində üstün mövqedə durur. Buna görə də, hər iki tərəf ən azı söhbətin əvvəlində qarşılıqlı ünsiyyət zamanı bərabər əməkdaş olurlar. Telefon zəngi zəng vuran şəxs tərəfindən planlaşdırılır, lakin cavab verənin gözləmədiyi anda baş tutur. Həqiqətən də, telefon zəngləri hər zaman sözü kəsir: Onlar həmişə cavab verənin bəzi fəaliyyətinə mane olur, hətta, işi saxlayır və ya nəticəsiz qoyur. Prinsipcə, bir şəxs telefon zənginə cavab verib-verməməsi seçimini edirsə, çox halda insanların əksəriyyəti telefona cavab verirlər. Həqiqətən, “telefona cavab vermək məqsədilə edilən telefon çağırışları davam edən fəaliyyətin əlaqələrini kəsmək tələbinə çevrilmişdir” (Hopper, 1992, səh.57).

Daha sonra, zəng vurana üstünlük verilir ki, o həmsöhbətinin (ən azı nəzərdə tutulan həmsöhbətin) şəxsiyyətini müəyyən etsin, yaxud telefona cavab verən telefon zəngini eşitsin, lakin cavab verməzdən əvvəl zəng edənin şəxsiyyətini müəyyən edə bilsin. Nəhayət, çağırışlar və açılışın strukturuna görə zəng edən ilk mövzunu açmaq mövqeyində olacaqdır. İlk mövzu səciyyəvi olaraq zəngin səbəbi ilə bağlıdır.

Bütün bu xüsusiyyətlər “zəng edənin hegemonluğu” termininə gətirib çıxarır. Gəlin, telefon söhbətinin hər iki – struktur və qarşılıqlı əlaqə komponentlərini göstərmək üçün bəzi telefon məlumatlarına göz gəzdirək, yadda saxlayaq ki, bütün qarşılıqlı fəaliyyət növləri kimi telefon söhbətləri də dialoqlardan təşkil olunur və hər iki iştirakçının müştərək fəaliyyəti nəticəsində ortaya qoyulur. Buna görə də, biz bu cür baş verən dəyişiklik növlərinin yaranmasında iştirak edən hər iki tərəfin formala-

rına baxacağım. Aşağıda telefon söhbətinin başlanması ilə bağlı nümunə verilmişdir:

H: H'lo? (Alo?)

R: Harriet? (Harriettir?)

H: Yeah. (Bəli.)

R: Hi! (Salam!)

H: Hi! (Salam!)

Burada zəngə cavab verən (H) adi qaydada, "Alo" deməklə, zəng vuranın (R) çağırışlarına cavab verir. Onu da qeyd edək ki, cavab verən şəxs şəxsiyyəti müəyyənləşdirmək məqsədilə istifadə olunan səs nümunəsi ilə zəng vurana cavab verir. Zəng vuran telefon çağırışına cavab verən şəxsin təsdiqlədiyi həmsöhbətinin şəxsiyyətini müəyyən etməklə ona cavab verir. Həmçinin, qeyd edək ki, zəng vuran şəxs telefona cavab verənə şəxsiyyətini təqdim etmək, zəng vuranı müəyyən etmək üçün cavab verən səs nümunəsi ilə cavab verir. Bu açılış prosesi daha sonra salamlamalar, zəng vuranın (R) söhbətə başlanğıcını qoyması ilə müşahidə olunur. Zəng vuranla cavab verən arasındakı oxşar dərəcələr onların növbə ilə danışdıqları mövzunun məzmununa da təsir edir. Misal olaraq, zəng vuran şəxs hər hansı bir iş ofisinə qeyri-şəxs zəng etməklə, məlumat almaq, xahiş və ya tələb məqsədli zənglər kimi zəng etmə səbəbini bildirməzdən əvvəl ilk olaraq özünü tanıtmalıdır. Salamlama mübadiləsi belə vəziyyətlərdə ötürülə bilər.

Aşağıda verilənlər açılış, müəyyənləşdirici təsdiqlər, salamlama və əsas mövzuya keçidi müəyyənləşdirən telefon danışığının başlanğıcına dair bir nümunədir (Schegloff, 1986, 115).

R: Hello. (Salam.)

C: Hello Ida? (Salam İda?)

R: Yeah. (Bəli.)

C: Hi, This is Carla. (Salam, Danışan Karladır.)

R: Hi, Carla. (Salam, Karla.)

C: How are you? (Necəsən?)

R: Okay. (Oldu.)

C: Good. (Yaxşı.)

R: How about you? (Bəs sən?)

C: Fine. Don wants to know... (Yaxşı. Don bilmək istəyir ki...)

Bu parçanı təhlil edən zaman biz belə nəticəyə gələ bilərik ki, bu iki danışan şəxs bir-biri ilə tanışdırlar, lakin yaxın əlaqələri yoxdur. Onların tanış olması ehtimalı, bir-birinə yalnız adları ilə müraciət etmələri faktına əsaslanır. Onların qohum və ya yaxın münasibətdə olmaması ehtimalı isə onların bir-birini səslərindən deyil, adlarından istifadə etməklə tanıdıqları faktına əsaslanır. Başlanğıc danışmaq zamanı, zəng edən tərəfindən edilən telefon zənginə cavab vermək ilə danışığa başlanılır. Bu cavab isə daha sonra bir neçə müəyyənləşdirmə (həm özünün, həm də digərinin) ilə davm edir, daha sonra isə müxtəlif salamlama tərziləri ilə danışmaq başlayır. Birinci hissə salamlama sözləri ilə başlayır: "Salam" (rəsmi) və "Salam" (qeyri-rəsmi). İkinci hissə isə, qrammatik baxımdan suallardan ibarət olan parça ilə başlayır, lakin həmin hissə açılış və sosial əlaqə əlamətləri ilə müşayiət olunur. Bu suallar və cavablar, struktur və məzmun baxımından şablondur, onlar heç bir məlumatdan ibarət olmayaraq, sadəcə danışığı aparmaq üçün qarşılıqlı istəyin təsdiqləndiyini bildirirlər. Zəng edənin sonuncu salamlama və hal-əhval tutma növbəsi ("Yaxşı") fasilə verilmədən mövzunun təqdimatı ilə davam etdirilir. Bu ardıcılıqlar, telefon danışığının tərkibini göstərir. Hər iki iştirakçı, nəyin baş verdiyini və müvafiq növbə üçün kontekstin müəyyənləşdirildiyini təsdiq edir.

Yadda saxlayın ki, "zəng edənin hegemonluğuna" müvafiq olaraq, məhz zəng edən bütün növ mübadilələrə başlamağa

təşəbbüs göstərir. Zəng edən, müraciət olunan şəxsin müəyyənləşdirilməsini təmin edir, özünü təqdim edir, salamlamağa və hal-əhval tutmağa başlayır və ilk mövzunu təqdim edərək ilkin konteksti müəyyənləşdirir. Telefon danışıqlarının adətən "nə isə haqqında" olduğunu qeyd etmək maraqlıdır. Bir-birini küçədə görəndə tanış şəxslər arasında baş verən adi danışıq və şablon salamlamalardan fərqli olaraq, telefon danışıqları əsasən salamlamadan xüsusi mövzuya keçid ilə fərqlənir. Kiməsə sadəcə olaraq zəng edib salamlamaq və daha sonra danışıq bitirmək gülməli olardı. Yaxın münasibətdə olan şəxslər arasındakı telefon danışıqlarında əsas diqqət nisbi olaraq danışıq mövzusunə yetirilmir. Bu isə zəng edən şəxsin telefona cavab verən şəxs ilə sadəcə olaraq əlaqəsini bir daha təsdiqləməsi üçün yerinə yetirilir. Tanışlar arasındakı telefon danışıq, adətən məlumat almaq və ya planların təsdiq edilməsi səbəbindən baş verir. Tipik olaraq cavab verən şəxs, iş və məsələni müəyyənləşdirir və bu halda o, özünü adı ilə təqdim edə və ya etməyə bilər. Onlar həmçinin müəyyən danışıq üçün açılış suallarından da istifadə edə bilərlər. Məsələn, (Hopper 1992, səh.78):

*A: Cancer Information Service. May I help you?*

*Xərçəng Məlumatı Mərkəzi. Sizə necə kömək edə bilər?*

*B: Yes, I was wondering if there was a possibility of getting a list of the foods that are available to reduce risk of cancer?*

*Bəli, mən xərçəng riskini azaldacaq qidaların siyahısının əldə edilməsinin mümkün olması ilə maraqlanmaq istərdim.*

Burada ilkin danışıqdan sonra zəng edən dərhal zəngə səbəb olan xüsusi suala keçir. Salamlama tamamilə buraxılır. Bununla yanaşı, növbəti nümunədə zəng edən şəxsi məlumatlarını təqdim edir və müəyyən xüsusi məlumatların

əldə edilməsi üçün öz məqsədinə nail olmaqdan ötrü salamlama və hal-əhval tutma bölməsini danışıq əlavə edir:

*A: Metro Allergy Associates. This is Alice.*

*Metro Allergiya Assosiasiyası. Danışan Əlisdir.*

*B: Hi there, Alice, this is Sandy Welch.*

*Salam, Əlis, danışan Səndi Velçdir.*

*A: Hi*

*Salam.*

*B: Um, I have a problem, my husband is Barry Welch. Do you think maybe Dr. Hart might consider calling him in a prescription for amoxicillin instead of having to see him.*

*Mənim bir problemim var. Həyat yoldaşım Bərri Velçdir. Sizin fikrinizcə, Həkim Hart onunla görüşməkdənsə, amoksisilin üçün resept təyin etməkdən ötrü ona zəng edə bilər?*

Burada isə, zəng edən iki gedişatı birləşdirmişdir, müəyyən fəaliyyət və ya tədbir üçün şəxsi tələb və dostcasına mehriban danışıq. Bu strategiya isə cavab verənin tələb olunan şeydən imtina etməsini çətinləşdirərək, müsbət cavabın və ya nəticənin əldə edilməsini ön plana çəkir.

Digər ölkələrdəki telefon danışıqlarının öyrənilməsi göstərir ki, Birləşmiş Ştatlarda da rast gəlinən telefon danışıq növbəli danışıq və müvafiq ardıcılıq əsasında qurulur. Cavab verənlər, əsasən mədəni cəhətdən və ya ənənəvi olaraq müvafiq seçilmiş hissələr ilə cavab verirlər. Daha sonra isə müəyyən salamlama hissələri gəlir, bu isə çox güman ki, əsas mövzuya keçməmişdən əvvəl müəyyən başlanğıc təşəbbüs danışıqları ilə davam etdirilir. Bununla yanaşı, cavab verən tərəfindən verilən müəyyən ilkin cavablarda da fərqlər mövcuddur. Məsələn, Fransada telefon zəngi bir kəsin müdaxiləsi kimi nəzərdə tutulur, belə ki, burada zəng edən şəxsin telefon zəngi üçün əsaslı səbəbi olmalıdır (Godard, 1977). Zəng edənlər, səciyyəvi olaraq, adətən zəng etdiklərinin təsdiq edilməsini soruşa və ya



özlərini adları ilə təqdim edə bilərlər və ya onlar cavab verən şəxsin işinə mane olduqları üçün üzr istəyə bilərlər.

Hollandiyada hər iki telefon danışığı iştirakçısı özünü təqdim edir. Cavab verənin ilk danışığı onun öz adını deməsi ilə başlayır, daha sonra isə zəng edən özünü təqdim edir. Bu ardıcılıq "Sabahınız/axşamınız xeyir" kimi salamlama ifadələrinin işlədilməsi ilə başlaya və başlamaya bilər (Houtkoop-Steenstra, 2002, səh.276). 1995-ci ildə yad insanlara edilən telefon danışqlarının tədqiqi zamanı, Houtkoop-Steenstra müəyyən etmişdir ki, telefona cavab verənlərdən yalnız 9 faizi özünü təqdim etməmiş, yəni məsələn Hollandiya versiyası olan "salam" və "bəli" sözlərindən istifadə etməmişlər. Qadınlar bildirmişlər ki, onlar zəng edənin adını öyrənməmişdən əvvəl özlərini təqdim etməyə cəhd etməmişlər, lakin təhlillər göstərir ki, özünün təqdim edilməsi və ya salam verilməsində heç bir cins fərqinə elə də çox önəm verilməmişdir. Bununla yanaşı, ilk olaraq cavab verən tərəfindən özünün təqdim edilməsi halında müəyyən cins fərqlərinə əhəmiyyət verilmişdir. Həm kişilər, həm də qadınların ilk olaraq özlərini təqdim etməsi demək olar ki, eyni səviyyədədir (33%-32%), lakin qadınların ilk olaraq öz adlarını bildirməsi kişilərin başlanğıcda öz adlarını bildirməsindən sonra müşahidə olunmuşdur (15%-25%), qadınlar soyadlarını bildirdikdə bu hal kişilərdə iki dəfə artıq baş vermişdir (52%-21.5%). Yekun olaraq, təxminən 21.5% qadın, heç bir kişi belə özünü və soyadını təqdim etmədikdə belə, adını və soyadını bildirmişdir.

Telefondan istifadənin ilk onilliklərində zəng edən əsasən öz rolunu çağırın, hər iki şəxsin bir-birini təqdim etməsi ardıcılığında danışığa ilkin başlayan, salamlaşan və suallar verən və ilk mövzunun təqdimatçısı kimi yerinə yetirmişdir. Bununla belə, son onilliklərdə yeni texnologiyalardan geniş şəkildə istifadə edilməsi müəyyən üstünlüklərin cavab verən

şəxsə keçməsinə təmin etmiş və ya ən azından iştirakçılar arasındakı əlaqənin bərabərləşdirilməsinə kömək etmişdir. Cavab vermə vasitələrindən istifadə zəngə cavab verən şəxsin onların danışqlarının dayandırılıb-dayandırılmamasını təyin etməyə imkan verir. Avtomatik olaraq telefon nömrəsini əks etdirən texnologiyalar və bununla yanaşı, zəng edənin müəyyənləşdirilməsi, telefona cavab verən şəxsin onlara kimin zəng etdiyini bilməyə və telefona cavab verib-verməməsi qərarını müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Bundan əlavə, zəngin gözləndirilməsi texnologiyaları isə zəngin özünün dayandırılması imkanına malikdir. Zəng gözlətmə vasitəsi, hazırki – iştirakçılar və üçüncü tərəf arasındakı əlaqənin seçilməsi imkanını təmin edir. Zəngin gözləndirilməsi və zəng edənin müəyyənləşdirilməsi sistemi ilə abunəçi seçim etmək üçün daha ətraflı məlumatı əldə etmək imkanına malik olur. Bu texnologiyalar isə müdaxilələrin əsas hissəsinə çevrilir, çünki indi telefon danışqlarının özlərinə digər zəng vasitəsilə müdaxilə edilə bilər.

#### **14.4. Nəzakət qaydaları və ya nəzakətlik haqqında nəzəriyyələr**

İnsanlar bir-biri ilə danışan zaman onlar adətən "yetkin" danışanlar olduqlarını göstərmək üçün mədəni normalara əməl etməyə çalışırlar. Robin Lakoff pragmatik səriştə qaydalarının iki əsas hissəsini təklif edir (1973, səh.296).

1. *Aydın ol.*
2. *Nəzakətli ol.*

İdeal olaraq danışanlar çalışırlar ki, hər iki tərəfin tələblərini yerinə yetirsinlər. Bununla yanaşı, əgər bu qaydalar bir-birinə

qarşı zidiyyət təşkil edərsə, R.Lakoff iddia edir ki, bu anda nəzakətlilik qaydaları üstünlük təşkil edir, çünki “aydınlıq əldə etməkdənsə, danışıqda incikliyə yol verilməməsi və daha nəzakətli olunması vacibdir “...belə ki, bir çox qeyri-rəsmi danışıqlarda mühüm ideyaların həqiqi əlaqəsi münasibət və ya əlaqələrin qurulmasında ikinci dərəcəli rola malikdir” (*Robin Lakoff, 1973, səh. 297-298*).

R.Lakoff-un nəzakətlilik üçün müddəaları(postulatları) aşağıdakılardan ibarətdir: (*Robin Lakoff, 1973, səh.198*)

1. *Nəyəmə məcbur etmə*
2. *Fikirlərini bildir.*
3. *Mehrriban – dost kimi hiss etməsinə çalış.*

Bu qaydalar həqiqətən də anlaşılandır, lakin onlar bununla yanaşı mürəkkəbdirlər, çünki dillər onların ifadə edilməsi üçün müxtəlif forma və vasitələri təmin edir. Məsələn, məchul növdə olan birləşmələr - “Nahar verilir” cümləsi birbaşa “Yemək yemək istərdin?” sualından daha nəzakətli səslənir. Birinci cümlə, Qayda 1-ə müvafiq olaraq, müraciət olunan şəxsi bezdirməkdənsə, şəxslərəasi məsafənin qorunub saxlanılmasına və onların daha nəzakətli olmasına səbəb olur.

Danışanlar asanlaşdırıcı və ya məsələni sadələşdirə biləcək ifadələrdən istifadə etməklə 2-ci qaydaya (fikrini bildirmək) əməl edirlər. Danışan şəxs dinləyicinin öz fikrini təsdiq və ya inkar etməsindən asılı olmayaraq çatdırmasına şərait yarada bilər, məsələn, “Məncə getmək vaxtıdır” və ya “Getmək vaxtıdır, elə deyilmi?”

Qayda 3 (Mehrriban – dost kimi hiss etməsinə çalış) mədəni mənə və ya kontekst baxımından bu qaydalar arasında ən fərqlisidir. Lakoff-un bütün qaydalarında olduğu kimi, o iştirakçıların öz oxşar modellərini və davranış normalarını paylaşmalarını nəzərdə tutur, çünki həmin normalar və

modellər danışıqı əvvəlcədən güman edilən və ya nəzərdə tutulan anlayışlara görə qiymətləndirir.

Nəzakət qaydalarının vahid prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi üçün edilən cəhdlərdə Peneloup Braun və Stefan Levinson (1987) əsasən ingilis, Tzeltal (Meksikanın doğma dili) və Tamil (Hindistanda danışılan dil) dilində linqvistik faktları müqayisə etmişlər. Onlar təklif etmişlər ki, hər yerdə nəzakətli davranış, əməkdaşlıq ehtimalına əsaslanır, çünki bu bütün sosial qruplar, əməkdaş üzvlər arasındakı konflikt və zidiyyətləri minimallaşdırmağa hesablanıb. Braun və Levinsonun yanaşmasına əsasən, nəzakətlilik şəxsiyyət ilə əlaqədardır və o, “fərdin özünü qiymətləndirməsi” və ya “hər bir üzvün özü üçün bilmək istədiyi ictimai özünü təsdiq kimi müəyyənləşdirilir. Şəxsiyyətin siması anlayışı müxtəlif niyyət və arzuları özündə ehtiva edir, belə ki, o bütün insanların malik olduğu və ya malik olmaq istədiyi şeyləri əks etdirir. Bu istəklər əsasən iki cür olur:

1. *Müsbət istəklər: təsdiqlənməli arzu (müəyyən mənalarda).*
2. *Mənfi istəklər: bir kəsin hərəkətinə mane olmayacaq arzu.*

Bu arzu və istəklər vahidlik təşkil etməsinə baxmayaraq, onlar “müxtəlif tipli mədəni xüsusiyyətlərə tabedirlər – hansı hərəkətlər təhlükəlidir, hansı tip insanların xüsusi hüquqları və imtiyazları var və xüsusilə də, hansı tip insanlar yüksək qiymətləndirilir (sosial əlaqə, münasibət kimi anlayışlar baxımından)”.

Yekun olaraq, müxtəlif sosial kateqoriyaya mənsub insanların bu keyfiyyətlərə sahib olması az və ya çox dərəcədə olmasından asılı olaraq fərqlidir, məsələn, daha aşağı mövqeyə malik insanların yüksək mövqeyə malik insanlar ilə danışan zaman alicənab və ya ədəbli olmaları gözlənilir.

## Mövzu 15

### Dil və mədəni kimlik

#### 15.1. Mədəni kimlik

Sosial qrup üzvlərinin danışdığı dil və həmin qrupun oxşarlığı arasında təbii əlaqənin olduğu güman edilir. Danışanlar vurğuya, tələffüzə, lüğət tərkibinə, diskurs nümunələrinə əsasən özlərinin bu və ya digər nitq və ya diskurs cəmiyyətinin üzvü olduğunu müəyyən edirlər. Onlar bu üzvlükdən, məxsus olduqları qrupun eyni dilindən istifadə etməklə sosial əhəmiyyət və tarixi davamlılıq hissi kimi şəxsi güc və qürür əldə edirlər.

Bəs kimin hansı qrupa məxsus olduğunu necə müəyyən etmək olar? B.Malinovski tərəfindən araşdırılmış Trobriyander kimi bircinsli cəmiyyətlərdə, hər bir kəsin ümumi mədəni təcrübəyə və gündəlik üz-üzə qarşılıqlı əlaqələrə əsasən hansı qrupa məxsus olduğunu müəyyən etmək olar, lakin müasir, tarixi cəhətdən mürəkkəb, azad cəmiyyətlərdə hər hansı bir sosial qrupun və onun üzvlərinin linqvistik və **mədəni kimliyinin** sərhədlərini müəyyən etmək daha çətindir.

Misal üçün etnik mənsubluğu götürək. Le Paje və Tabouret-Kellerin 1982-ci ildəki Belizin (əvvəllər Britaniya Hondurası) olduqca çox qarışıq əhalisi arasında apardığı tədqiqat zamanı aşkar etdilər ki, müxtəlif insanlar müəyyən meyarlara - fiziki xüsusiyyətlərə (saç və dəriyə), ümumi görünüşə, genetik əsilli-

liyə, milliyyətə görə özlərini "İspan, Kreol, Maya və ya Belizean" kimi müxtəlif xalqlara aid edirlər. Dildən nadir hallarda etnik mənsubluğu müəyyən edən meyar kimi istifadə olunur.

İrqa əsaslanan qrup oxşarlığını müəyyən etmək daha asandır və demək olar ki, eyni Ağ və ya Qara irqin üzvlərinin arasında hələ də çoxlu genetik fərqlər vardır.

Məsələn, 1983-cü ildə Cənubi Afrika hökuməti 690 adamın irqi təsnifatını dəyişdi: Qarışıq rənglilərin 2/3-i Ağlar, Qaraların 71-i Qarışıq rənglilər oldu və Ağlar 11-i başqa irqi qruplar arasında yenidən bölündü. Və əlbəttə ki, verilmiş irqi səciyyəvi xüsusiyyətlə dil və ya dildən istifadənin arasında heç bir zəruri əlaqə yoxdur. Regional oxşarlıq da eyni dərəcədə mübahisəlidir.

1984-cü ilin fevral ayında "London Times" da verilən məlumatda bildirilirdi ki, Sovet kitabı olan "*Dünyanın əhalisi*" iddia edirdi ki, Fransanın əhalisi "Fransızlardan, Alzas sakinlərindən, Hollandlardan, Bretonlardan, Basklardan, Kataloniyalılarından, Korsikalılardan, Yəhudilərdən, Ermənilərdən, Qaraçılardan və başqalarından ibarətdir". Fransız Kommunist lideri Corc Marçes bu faktla qəti razılaşmadı: "O dedi ki, bizim üçün fransız milliyyətinin hər kişisi və qadını fransızdır. Fransa çoxmillətli dövlət deyil. O bir millətdir, uzun bir tarixin məhsuludur..."

Hər hansı bir dildə mövcud olan inama, mədəni uyğunluğa baxmayaraq, insanlar bir çoxlarının yalnız başqaları ilə uzunmüddətli dialoq apardığı zaman deyil, onlarla müəyyən fikir ayrılıqları, mübahisələr zamanı da dəyişməyə meyilli olduqlarını güman edirlər. Məsələn, Hər hansı bir mühacirin öz ölkəsi ilə əlaqədar-sosial sinfinə, siyasi baxışına və ya iqtisadi vəziyyətinə aid düşüncəsi, Türk və ya Müsəlman olması kimi halların onun vətənpərvərliyi və ya dini ilə əlaqədar olduğu

yeni ölkədə digərləri tərəfindən açıq-aydın görünür. Lakin sonralar uyğun olaraq onun şəxsi düşüncəsi və ya mədəni kimliyi dəyişə bilər.

“Köhnə ölkə”yə vətən həsrətinə görə, Benedikt Andersonun “uzun məsafədən millətçilik” adlandırdığı kimi o, türklərdən daha çox türk olmağa meylli ola bilər. Onun danışdığı türk dili bir neçə ildən sonra bugün Ankara küçələrində danışılan türk dilindən bir qədər fərqli, mənsub olduğu cəmiyyət isə bugünkü faktiki Türkiyədən daha çox “təsəvvür edilə bilən cəmiyyət” ola bilər.

## 15.2. Mədəni stereotiplər

Məsələ dövlətin bürokratik sistemi və şəxsin mənsubluğu-nun insana təsir etməsi ilə irqi, etnik, milli oxşarlığı bərabərləşdirməkdir. Qrup oxşarlığı əvvəldə işlətdiyimiz metaforada deyildiyi kimi, təbii hadisə deyil, mədəni anlayışdır.

Bizim kiminsə sosial oxşarlığını anlamağımız daha çox mədəni cəhətdən müəyyən edilir. Bizim insanların mədəniyyəti və dilini anlamağımız öz mədəniyyətimizdə gördüklərimiz və ətrafımızda mövcud olan stereotiplər ilə şərtlənir. Qrup oxşarlığı etnik, irqi, milli anlayışlar və ya stereotiplərin mərkəzləşməsi və yayılması məsələsidir. Aşağıdakı misala diqqət yetirək.

Le Paje və Tabouret-Keller Sinqapurdakı Hindli və Çinli arasındakı fərqi çətinlik çəkmədən deməyi iddia edən kişi haqqında danışmışdır. Bəs görəsən, o, rəsmi Sinqapurlu - Çinli, Malayziyalı, Hindu və ya başqa “etnik” kateqoriyalara aid olduğunu fərləndirmədən öncə, küçədə gördüyü tünd dərilili Malayziyalı olmayan şəxsin Hindu və açıqdərilili avropalı olmayan şəxsin çinli olduğunu dərhal necə müəyyənləşdirə bilər?

Ola bilsin ki, o, müxtəlif irqi siniflər olan digər bir mühitdə, küçədəki insanların müəyyən görünüşlərinə əsasən də müxtəlif izahatlar verə bilərdi. Onun təəssüratı Benjamin Uorfun dediyi kimi, öz cəmiyyətində geniş yayılmış sinif anlayışlarından irəli gəlirdi. Bu anlayış, öz növbəsində, ona “Bütün çinlilər mənə oxşayır” stereotipinə müvafiq olaraq, oxşar etnik kateqoriyalara görə digər Çinliləri müəyyənləşdirməkdə də kömək edirdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir cəmiyyət irqi və etnik kateqoriyaları yalnız müəyyən qruplara görə müəyyən edir. Belə ki, Ağlar özlərini adətən dərilərinin rənginə görə deyil, mənşəyinə və ya milliyətinə görə oxşadırdılar. Ağ irqə nənsəblüğe əsasən mədəniyyətin oxşarlıq düşüncəsi fikrini söyləmək bir qədər gülünc ola bilər. Məsələn, Birləşmiş Ştatlarda iki Danimarkalı qadının cavan Afrikalı oğlanla söhbətinə diqqət yetirək. Oğlan qadınların Danimarka dilində söhbət etdiklərini eşidərkən onların hansı mədəniyyətə mənsub olduqlarını soruşur. Bu zaman qadınların çaşdığını görən oğlan, gülümsəyərək: “Baxın, mən qarayam və bu mənim mədəniyyətimdir. Bəs sizinki nədir?” deyərək fikrini aydınlaşdırmağa çalışır. Qadınlar gülərək, Danimarka dilində danışdıqlarını və Danimarkadan gəldiklərini söyləyirlər. Maraqlıdır ki, oğlan Danimarkalılardan fərqli olaraq, qrup oxşarlığı meyarı olaraq dildən istifadə etməzdi.

Avropalıların oxşarlığı ənənəvi olaraq, etnik və irqə nisbətən, daha çox dil və milli vətəndaşlığa, “bir millət = bir dil” kimi xalq nümunəsinə əsasən formalaşmışdır. Lakin hətta Avropada da bu, elə də sadə məsələ deyil. Məsələn, almanca, fransızca danışan Alzas sakinləri, öz ərazilərinin tarixi və ailə bioqrafiaları ilə əlaqədar olaraq, özlərini ilk Elzas sakinləri, fransızlar və ya almanlar hesab edirlər. Fransada anadan olan və böyüyən, valideynləri Alzas sakini olan hər hansı bir gənc fransızca danışmasına baxmaraq, özünü Fransada Alzas sakini

adlandırır, lakin eyni zamanda belələri ölkədən kənarında, xaricdə fransız kimi hesab olunmağı üstün tuturlar.

Dünyanın digər yerlərindən olan misallar da dil-mədəniyyət oxşarlığının həqiqətən də necə mürəkkəb bir əlaqə olduğunu göstərir. Məsələn, Çinlilər qarşılıqlı-anlaşılmaz dildə-dialektlərlə danışmaqlarına baxmayaraq, özlərini etnik cəhətdən Çinli kimi göstərirlər. Bir çox Çininin oxumağı və yazmağı bilməməsinə baxmayaraq, bütün Çin qrup oxşarlığının əsas faktorları - çin işarələri ilə yazı sistemi və xaleoqrafiya incəsənətidir.

Hər hansı bir etnik qrup ilə bir dili uyğunlaşdırmadakı çətinliyin digər nümunəsi olaraq Britaniyadakı Sixlərin vəziyyətidir. Məsələn, Sixlərin mədəniyyət və dini fərqliliklərinin ictimai tanınmasını itirmək qorxusu olduğundan, Six dini liderləri qrup oxşarlığını dəstəkləmək məqsədilə məktəblərdə Pəncab dili öyrədilir, özlərinəməxsus saç üslubu və xüsusi çalmalar geyinmək kimi müəyyən qaydalar da daxil olmaqla xüsusi təlimlər keçilirdi. Lakin buna baxmayaraq, Hindistanda, Pakistanda və ya Britaniyada nə Pəncab dili, nə də çalma geyinmək Sixlər üçün səciyyəvi deyildi.

Dillərinin faktiki olaraq yox olmasına baxmayaraq, bir çox mədəniyyətlər hələ də sağ qalmış (məsələn, Yəhudi mədəniyyətinin İdişləri, Amerikan Qara mədəniyyətinin Qullahı, Karib hövzələrində Şərqi Hindistan mədəniyyətinin Hindistan dilləri); bəziləri təcrid olunmuş cəmiyyət olduğundan və ya öz dillərini saxlamaq məqsədilə hökmran dili öyrənmişlər (məsələn, Luiziana ştatında Akad Fransızlar).

Beləliklə, Yeni Meksikada, Taos-un bir keşişi Meksika-İspan dilində danışanları İngilis dilini sağ qalmaq vasitəsi kimi öyrənməklə, öz İspan mədəniyyətlərini və İspan dilini yaşatmağa həvəsləndirərək, Amerikan işğalçılığına qarşı mədəni müqavimətə rəhbərlik etdi.

### 15.3. Milli kimlik əlaməti kimi dillərin çarpazlaşması

Miqrasiya şəraitində mədəniyyətin yaşamasının bir yolu da bir neçə diskurs cəmiyyətində meydana gələn bir sıra müxtəlif mənaların öhdəsindən gəlməkdir. Dünyada insanların əksəriyyəti çoxdilli və ya eyni dilin müxtəlif variantları olan cəmiyyətdə yaşayırlar və bir-birlərinə qarşılıqlı təsir edirlər-məsələn, Latin Amerikalılar Los-Ancelsdə, Pakistanlılar Londonda, Ərəblər Parisdə və s. Bununla yanaşı, Nyu Yorkda və ya Atlantada Qara Amerikanlar mövzudan, vəziyyətdən və s. asılı olaraq, bir-biriləri ilə ünsiyət saxlamaq üçün müəyyən bir yol seçirlər. Tez-tez etnik ünsiyət zamanı meydana gələn belə dil çarpazlaşmalarına kod dəyişməsi - yəni bir dil elementinin digəri ilə yerdəyişməsi, onların digər sözə, cümləyə çevrilməsi və nitqin digər səciyyəvi xüsusiyyətləri aiddir. Dil çarpazlaşması danışanlara ünsiyət zamanı nəinki münasibəti dəyişməyə, həmçinin onların istifadə etdikləri diskurs cəmiyyətlərinə olan həmrəyliyi nümayiş etdirməyə və onların hansı cəmiyyətə mənsub olduqlarını anlamağa imkan verir. Dil çarpazlaşması ilə söhbət edənlər mədəniyyətin oxşarlığını nümayiş etdirirlər. Beləliklə, məsələn, Birləşmiş Ştatlardakı məktəbdə iki nəfər ikidilli 12 yaşlı Meksika gəncləri söhbət edirlər. M məktəbdən qayıdıandan sonra F-in nə işlə məşğul olduğunu soruşur. M və F adətən öz dillərində - İspan dilində danışırırlar.

*-M: Mira, me pongo a hacer tarea, despues me pongo leer un libro, despues me pongo a hacer matematica, despues de hacer matematica me pongo a practicar en el piano, despues de terminarse en el piano=*

*-F: =you got a piano?*

-**M:** *I have a piano in my house, don't you guys know it?... No me digas que no sabia... yo lo dije a Gabriel y a*

*Fernando ... todo el mundo.*

-[**M:** *Look, I do homework, then I read a book, then I do science, I do math, after doing math I practice the piano, after I finished with the piano=*

-**F:** *= you got a piano?*

-**M:** *I have a piano in my house, don't you guys know it? ...*

*Don't tell me that you didn't know... I told Gabriel and Fernando... everybody]*

M-in pianinosunun olması faktı F-in hakim Anqlo-amerikan dilindən istifadə etməsi ilə təəccübünü göstərməkdən daha çox M-in müxtəlif sosial mədəniyyətə mənsub olduğuna işarə edir. M ingilis dilində cavab verməklə öz mənsubluğunu bildirir, ancaq siniflərindəki təvazökar (sanballı) nəsiləndən olan Latin Amerikalı yoldaşları ilə həmrəyliyi göstərmək üçün dərhal İspan dilində danışığını davam etdirir.

Eyni mədəniyyətə mənsub olduğu halda həmin dili qəbul etməkdən imtina etmək təhqir kimi başa düşülə bilər. Belə ki, aşağıdakı iki Qara Amerikalı DJ və müğənni arasındakı müsahibəyə diqqət yetirək:

**DJ1:** *So whatz up wit da album shottie?*

**SG:** *What's up with the album shottie*

**DJ1:** *Oh, excu:::se me. How are things progressing with your upcoming album? (laughter)*

*Come on, girl! You know what I'm sayin'. You know you know da terminology! Don't front!*

**DJ2:** *Yeah, an' if ya don't know, now ya know (laughter)*

**DJ1:** *Or at leas ack like ya know!*

**SG:** *I know, I know, I'm jus' messin' wit y'all.*

Dil çarpazlaşmasından digərləri ilə münasibətdə çoxsaylı mədəni mənsubluğu göstərmək və ya bir-birləri ilə zarafat etməklə də daha mürəkkəb mövqelər üçün istifadə edilə bilər. Bir neçə mədəniyyətə mənsub olanların bir dilin intonasiyasını digərinə daxil etmək və ya bir dilin ifadələrindən sitat kimi danışılarında istifadə etdiyi hallara tez-tez rast gəlinir. Beləliklə, məsələn, Pakistanlı gənclərin, İngilis dilində danışan yerli sakinlərin Britaniya məktəbində öz Anqlofob müəllimlərinin təsirinə müqavimət göstərmək vasitəsi kimi Asiya ingilis dili və ya Kreol ingilis dilindən istifadə etdiyi aşağıdakı misala diqqət yetirək:

**BR:** *attention gents*

**Asif:** *yeh alright*

**Alan:** *alright*

**Asif:** *yeh*

**Kazim:** *(Asiyalının ingilis dili üslubunda) I AM VERY SORRY BEEN JAAD*

**Asif:** *(Asiyalının ingilis dili üslubunda) ATTENTION BENJAMIN*

...

**BR:** *concentrate a little bit*

...

**Kazim:** *(Kreol ingilis dili ilə) stop moving dat ting around (Rampton, Ben. Crossing: Language and ethnicity among Adolescents. Longman 1995, pages 115-6.)*

Mədəni kimlikdən danışdıqdan sonra, biz müxtəlif vəziyyət və müxtəlif həmsöhbətlərin iştirakının təsiri ilə öz milliyətlərini və oxşarlıqlarını təsnif etmək üçün cəmiyyətlərin istifadə etdiyi kateqoriyaları fərləndirməliyik. Belə ki, əvvəlki sadələşməyə və stereotiplərin olduqca tez-tez göstərilməsinə əsaslandığı halda, axırıncı sosial mühit ilə əlaqədar fərqli olur. Mədəniyyətin

oxşarlığı Edmond Laforestin göstərdiyi kimi, həm başqaları tərəfindən danışılan dili qəbul etmək, həm də onu qəbul etməklə, öyrənməklə həmin dilə şəxsi, emosional cəhətdən yanaşmaq məsləsidir.

#### 15.4. Linqvistik millətçilik

Bir dil variantının eyni bir milli cəmiyyətin üzvü ilə əlaqəsinin olması linqvistik millətçilik adlanır. Məsələn, Fransa İnkilabı dövründə milli dil ilə milli mədəniyyətin əlaqəsi anlayışı regional dialektlər çoxluğunu sistemli şəkildə əvəz etməyi nəzərdə tuturdu. 1790-1792-ci illərdə L'Abbe Gregoire Fransada danışılan 30 yerli ləhcəni dil və etnik cəhətdən siyahıya almaq bəhanəsi ilə Fransız əyalətlərində yaşayan vəkil, keşiş və siyasətçilərə anket sorğusu göndərdi. Məlumdur ki, bu tədqiqat nəticəsində Jakobins bu ləhcələrin sonralar sistemli şəkildə məhv edilməsi layihəsini qurdu. Tarixçilər Fransada yerli dialektlərin məhv edilməsini şüurlu hökumət siyasətinin milli və ya ideoloji birlik üçün, yaxud kənd mədəniyyəti üzərində burjua Paris mədəniyyəti hakimiyyətini yaratmaq üçün və yaxud Katolik Kilsəsinin güclü mədəni inhisarını pozmaq üçün edildiyini müakirə etmişlər. Dilçilik müharibələri daha çox siyasi və mədəni müharibələr idi. Dünyada Fransız dilində danışanların şəbəkəsini inkişaf etdirmək və onu fransızdillə mədəniyyətlə əlaqələndirmək kimi cəhdlər geniş yayılmış İngilis dilinə zidd olan bir vasitə kimi nəzərə alınmalıdır. Fransız dili mədəni saflığı təmin edən, fransız milli institutu olan "Academie Française" tərəfindən nəzarət edilərək beynəlxalq dil kimi saxlanıldığı kimi, beynəlxalq dil kimi ingilis

dilinə də Anqlo-Amerikan qəzetlərinin təşəbbüskarlığı ilə elmi dərnəklərdə nəzarət edilirdi.

Müasir millətin on səkkizinci əsrdə burjuaziya təsəvvüründən yaranmış və öz təsir və yayılması üçün kapitalizmdə yeri olmasına çətinliklə inanmış bir cəmiyyət olması sübut olunmuşdur. Müasir millət insanlar tərəfindən möhkəm sərhədləri olan məhdud cəmiyyət, həmçinin ali, suveren dövlət kimi təsəvvür edilir; yoldaşların qardaşlıq cəmiyyəti olaraq onlar öz ərazi bütövlüklərini və ya iqtisadi maraqlarını müdafiə etmək üçün mübarizə aparmağa hazır olurlar. Mədəni varlıq kimi müasir millətin belə nümunəsi, əlbəttə ki, utopiyadır. Bu, homogen sosial dünyaya əsaslanan təcrid olunmuş, müstəqil və homogen dil sistemi, bir sözlə utopiya olduğundan dilin oxşar təsviri ilə əks olunmuşdur. Belə təsəvvürlər məntiqə uyğundur və bizim "milli oxşarlıq, eynilik" adlandırdığımız anlayışa öz töhfəsini verir.

Beliz kimi yeni etnik dövlətlər yarananda, milli kimliyin adı bir kateqoriyası əks təsir kimi İspaniyalıq və Mayalıq kimi digər kateqoriyalara təzyiq göstərə bilər və öz növbəsində İspan və Maya milləti Beliz haşiyəsinə uyğun gəlmədiyi üçün, lakin yeni fəvqəlmilli ittifaqları formalaşdırmaq istədiyi üçün yenidən üstünlük əldə edə bilərlər. Buna misal olaraq Avropada linqvistik və mədəni cəhətdən Bask və Katalon oxşarlıqlarının, Fransa və İspaniyanın milli sərhədlərinin kəşiməsini göstərmək olar, və bu yolla mədəni kimliyin vahidləri kimi ərazi ilə millətin, regional dillə milli dilin əvəz edilməsi baş verir.

Etnik dövlətlər milli kimliyi ya milli dil, ya da çoxmədəniyyətlilik anlayışı ətrafında mərkəzləşdirməklə belə separatçı meyillərə cavab verirlər. Birləşmiş Ştatlarda ABŞ İngilis Hərəkatı tərəfindən İngilis dilini rəsmi milli dil elan etməklə Konstitusiyada düzəlişlər etmək cəhdləri, tək cə qarşılıqlı linq-

vistik kəşfiyata deyil, həmçinin mədəni homogenliyi də təmin edən təşəbbüs kimi başa düşülür. Sosial cəhətdən bölünmə və çoxsaylı mədəniyyətin mövcud olduğu dövrdə, dil “Sizin danışığınıza qulaq asım və mən sizin hansı millətə mənsub olduğunuzu deyəcəm” şüarına müvafiq olaraq, dil təkcə müəyyən göstəricilərə görə deyil, həmçinin rəmzi dəyərinə görə də inkişaf edir. ABŞ İngilis qanunvericiliyi və anti-miqrasiya qanunvericiliyinin arasındakı əlaqə tənqidçilər tərəfindən dəfələrlə göstərilmişdir.

Bir və yalnız bir dilin istifadəsi siyasi sədaqətin əlaməti kimi başa düşülür. “Mən on ildir ki, fransızam və hələ də bacarmıram ki...” fikri birdilli olmağın üstünlüyünə işarə etməsinə baxmayaraq, ikidilli olmağın uğursuzluğa məruz qalması demək deyildir.

Ənənəvi olaraq insanlar seçim və ya ehtiyaclarından asılı olaraq, miqrantlar və kosmopolitlər kimi ikidilli və ya çoxdilli olublar.

### 15.5. Standart dil, mədəni totem

Bu mədəni kimliyin ifadə olunduğu üsul süni şəkildə yaradılmış **standart dil** vasitəsilə müxtəlif dialektlərdən əmələ gəlmişdir. Dil bir çox yerli və kənar şəxslər arasındakı fərq göstəricisi olaraq seçilsə, o, rəsmi qrammatika və lüğətlər vasitəsilə müəyyən dəyişikləri qoruyub saxlaya bilər və milli təhsil sistemi vasitəsilə tədris edilə bilər. Məsələn, qədim yunan dövründə kiminsə dili yunan dili deyildisə, onu “barbar” adlandırırdılar, yəni pis mədəniyyətdən olan əcnəbi. O vaxtdan bəri, “barbar” termini düzgünlüyün və ya saflığın müasir standartlarını pozan dilin istənilən cür istifadəsini göstərir.

Xarici təsirlərə və daxili tənəzzülə qarşı milli linqvistik dəyərin qorunması üçün Milli Akademiyası olan bir çox ölkələrdə, standart dilin düzgün istifadə olunmaması insanlar tərəfindən təkcə linqvistik uğursuzluqlar kimi deyil, həmçinin estetik və mənəvi təhqir kimi də başa düşülür.

Qeyd etməliyik ki, standart dil yazılı dil formasıdır və fərqli, aydın çap xüsusiyyətini saxlamaqla müxtəlif siyasi, iqtisadi və ideoloji maraqlara xidmət edir. Lakin məlumdur ki, hətta savadlı insanlar “yaxşı” dil istifadəsi haqqında bir çox dəyərli fikirlər söyləsələr də, onlar özləri də danışdıqları zaman yararsız hesab etdikləri “barbarizm”lərdən (kobud sözlərdən) istifadə edirlər. Hər bir dialoji görüş zamanı mədəniyyətin yenidən formalaşması daim dili hər hansı bir mədəni yoluxmadan qorumaq məqsədinə mane olur.

Bir dialekt müxtəlifliyinin milli və müstəmləkə hökmranlığından və ya hər hansı bir ideologiyanın qabaqcadan düşünlülmüş, mərkəzləşdirilmiş təzyiqi ilə bir dilin digərlərinə təsir etməsindən, yaxud qabaqcadan düşünlülmüş planlaşdırma (İngilis dilinin Fransız dili, Meksikada İngilis dilinin İspan dili üzərində), yaxud da yayılmış ictimai qüvvələrin təsiri ilə bir dilin digərlərini sıxışdırıb sıradan çıxartmasından sonra dil simvolik dəyər əldə edir və mədəni qrupun totemi olur. Hakim dilin totemləşməsi üstünlük təşkil edən dillərin mövqeyinin azalmasına səbəb olur.

Öz mədəni və siyasi kimliyinin təhdid olunduğunu hiss edən hər hansı bir qrup üzvlərinin “öz dillərinin” saxlanılması və ya yenidən bərpa olunmasına xüsusi əhəmiyyət verdikləri ehtimal olunur.



## 15.6. Linqvistik və mədəni imperializm

1985-ci ildən etibarən linqvistik hüququn insanın əsas hüquqlarından hesab olunması yeni məna kəsb etdi. Dünyada ingilis dilinin geniş yayılması hadisəsi ilə linqvistik hüquqlar xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Dil, ərazi və ya mədəni kimlik arasında yaranmış simvolik əlaqədən başqa, bir dilin dünyada daha geniş yayılması ilə qlobal ideologiyaların hamıya məlum olmasını təmin edən "linqvisizm" adlanan digər bir əlaqə də vardır. Fillipson-un İngilis linqvistik imperializminin linqvisizmin bir növü kimi göstərdiyi "*Linguistic Imperialism*" kitabında dedi ki, "Linqvisizm, dil əsasında təşkil olunmuş qruplar arasındakı güc və resursların (maddi və mənəvi) qeyri-bərabər bölünməsinə icra edən, təşkil edən və çoxaldan ideologiya, strukturlar və təcrübələrdir" (*Oxford University Press, 1992, page 47*).

Hər bir kəs maddi və mənəvi gücünün olmamasına baxmayaraq, dil əsasında mövcud olmuş qrupa öz mənsubluğunu görə bilər. İnsanlar iqtisadi və ideoloji cəhətdən səlahiyyəti olmadığını hiss etdikləri zaman dil mədəni bütövlüyün əsas simvolu ola bilər. Buna baxmayaraq, hər bir mənanın nəyəyə aid olduğu işarələr dünyasında, nəyin təsir və nəyin linqvistik imperializmin səbəbi olduğunu fərqləndirmək çətinidir.

İngilis dilinin geniş yayılması danılmaz bir faktdır, bu, müəyyən anqlo-amerikan mədəniyyəti və ya həyat təzi ilə bağlıdır, lakin belə uzunmüddətli gedişdə insanların hər hansı bir dildə çoxsaylı mədəni faktları yaratmaq üçün diqqətəlayiq imkana malik olub-olmadıqları aydın deyildir.

Bu o demək deyil ki, linqvistik çoxluq öz-özlüyündə fayda deyildir. Babilərin təhdidi ayrı-ayrı qarşılıqlı anlaşılmasız dillərin arasında sədd çəkmək deyil, bir dilin digər dillər üzərində inhisarı demək idi. Babil dövründə, insanlar adi bir dildə

danışdıqları üçün hələ də sadə bir məqsəd üçün çalışmaları bir qədər təhlükəli idi. Müqayisə oluna bilməyən dillərdəki qarşılıqlı anlaşılmasızlıqların öhdəsindən gəlmək insanlardan birgə işləmək tələb edir. Buna görə də anti-inhisar qanunları kimi, dil hüquqları da dəstəklənən olmalıdır və bu, mədəniyyət və dilin arasındakı bilavasitə əlaqələrə görə deyil, hər bir dilin özünəməxsus icmanı və ya fərdi təmin etdiyi səbəbdən insanların dünyanı və bir-birini başa düşməsi deməkdir.

Dil və mədəni kimlik arasındakı əlaqə, dil fərd və sosial qrup arasındakı əlaqənin ən əhəmiyyətli göstəricidir. Bunlar arasındakı hər hansı bir uyğunluq və ya uyğunsuzluq Rixter şkalasında qeydə alınır. Dil bizim ayrılmaz tərkib hissəmizdir-o bizim düşüncəmizi və dünyagörüşümüzü artırır. Dil bizim dünya ilə əlaqəmizi təmin edir.

Hal-hazırda dilçilik elmində dil və mədəniyyətin əlaqəsi ənənəvi müzakirə edilən problemlərdən biridir. Belə ki, dil bizim düşüncə tərzimizlə və davranışımızla əlaqəlidir və digərləri ilə münasibətimizə təsir edir. Hər bir şəxsin sosial və mədəni kimliyinin möhkəm, dəyişməz mahiyyəti olduğu halda, dil vasitəsilə müxtəlif təqdimatların kaleydoskopları və insanların özlərini ifadə etmək təzi tam həllini tapmamışdır. Bu dəyişkənlik dil daşıyıcısının rolu, mədəni uyğunluq, çarpaz mədəniyyət, qarşılıqlı mədəniyyət və çoxmədəniyyətli ünsiyyət və tanınma siyasəti kimi məlum olan anlayışları əhatə edən mələlələri qismən izah edir.

## 15.7. Dil daşıyıcısı kimdir?

Dilçilər qrammatik düzgünlüyün *dil daşıyıcılarının* təbii duyğularına əsasən və dil daşıyıcısı olmayan qarşı tərəflə ünsiyyət

qurmaq üçün müvafiq dil normasından istifadə etməklə icra olunduğunu nəzərdə tuturlar. Dil daşıyıcıları dilin “əsl, düzgün” istifadəsini təmsil etməklə yanaşı, onun ilkin (orijinal) mədəni mənasını da təmsil etdikləri üçün, ənənəvi olaraq dil müəllimləri kimi təbii nüfuzdan zövq alanlardır. Son zamanlarda dil daşıyıcısının səlahiyyəti ilə yanaşı, kimliyi də müzakirə obyektidir. “Dil daşıyıcısı”, doğrudan da, xarici görünüş və davranışın stereotip xüsusiyyətləri kimi, tələffüzün, qrammatikanın və lüğətin seçilmiş xüsusiyyətlərinə əsaslanan məzmunudur. Məsələn, valideynləri türk olan və türk soyadı daşıyan, lakin Almaniyada anadan olduğu, böyüdüüyü və təhsil aldığı üçün Alman dil daşıyıcıları kimi qəbul edilən uşaqlar xaricdə dil tədrisi işi ilə bağlı müraciət edəndə bəzi çətinliklər yaranır. Belə adətlər ictimai təxəyyüldə bir milli stereotip ilə bir dilin əlaqəsidir. Dil daşıyıcısı birdilli, bir mədəniyyətə aid olan, öz doğma dilində (standart) danışan və bir milli mədəniyyətdə yaşayan şəxsdir. Əslində, insanların əksəriyyəti müxtəlif dillərə və ya dil müxtəlifliklərinə bölünür və müxtəlif və ya qarışıq mədəniyyətlərin içində yaşayırlar. Beləliklə, biz yenidən xüsusiyyət/mədəniyyət müzakirəsi ilə üzləşirik. İnsanların anadan olduğu yerə yaxud da hər hansı bir mədəni qrupun üzvü olduğuna görə dil daşıyıcısı olması tam aydın deyildir.

### 15.8. Mədəni əsillik, mənsubluq

Dil daşıyıcısına aid müzakirənin böyük bir hissəsi təxminən iki anlayış ətrafında cəmləşdirilmişdir: əsillik və uyğunluq. Standart dillərin yaradılması ilə etnik dövlətlər həm vətəndə, həm də xaricdə emosional oxşarlığı bərpa etməyə xidmət edən

mədəni əsilliyin standartlaşdırılması anlayışı fikrini irəli sürmüşlər. Fransız zərifliyi, Alman bacarığı, Amerikan dəyişkənliyi kimi stereotiplər münasib faktarlara görə tanınan və müraciət edilən yığcam yazı simvollarıdır. Onlar hər bir unikalığı qiymətləndirmək üçün biz və başqaları arasındakı mədəni sərhədlərin çökilməsinə kömək edirlər. Dil öyrənənlər daim xarici dili öz dilləri kimi bilmək, onlar kimi davranmaq, məsələn Fransızlar kimi yemək və Almanlar kimi nizam-intizamlı olmaq, Yapon və ya Çinlilər kimi salamlamaq kimi qaydaları, mədəni hərəkətləri öyrənməyi arzulayırlar. Başqalarının dilini öyrənmək arzusu nəticə etibarilə onlar kimi davranmaq və düşünməklə nəticələnir.

Buna baxmayaraq, dildə əsillik və uyğunluq anlayışlarına dair iki məsələ müzakirə obyektidir. Birincisi, bir milli cəmiyyət çərçivəsində - yaş, sosial status, cins, etnik mənsubluq, irq kimi bir-biri ilə əlaqəli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq bir mühitdəki əsillik digər mühitdə uyğunluq kimi görünə bilər. İkincisi, dil öyrənənlərə əsillik anlayışını qəbul etdirməyi istəməmək onların öz əsilliklərinin əhəmiyyətini azalda bilər. Beləliklə, mədəni uyğunluq dil öyrənənlərin hər hansı bir mühitdə xarici dili mənimsədiyi və onu öz ehtiyac və maraqlarına uyğunlaşdırdığı zaman meydana gəlir. Öz dilini qorumaqla başqa şəxsin dilini mənimsəmək və kiminsə mədəniyyətini başa düşmək, bir neçə dil və mədəniyyətlər arasında vasitəçilik etmək bacarığının, başqa sözlə mədəniyyətlərarası və multikultural ünsiyyətin bir aspektidir.

## 15.9. Çarpaz mədəniyyət, qarşılıqlı mədəniyyət və multikulturalizm

Mədəniyyətin necə müəyyən edilməsindən və hansı qayda-qanundan törəməsindən asılı olaraq, eyni milliyyətdən, eyni sosial və etnik mənşədən, eyni cinsdən, eyni yaşdan olmayan insanların arasındakı ünsiyyətə yanaşmada müxtəlif terminlərdən istifadə olunur.

Çarpaz mədəniyyət (Cross-cultural), qarşılıqlı mədəniyyət (Intercultural) terminləri adətən milli dövlətlərin siyasi sərhədləri çərçivəsində iki mədəniyyət və ya iki dilin qarşılaşmasına aid olunur. Bir millət - bir mədəniyyət - bir dil formulu o deməkdir ki, dövlətin milli sərhədlərini keçərək "mədəniyyət şoku" nun baş verməsi hipotezi təsdiqlənir. Xarici dillərin tədrisində çarpaz mədəniyyət yanaşması ilə digərlərinin milli dilini öyrənməklə onları başa düşmək üçün yollar axtarılır.

Qarşılıqlı mədəniyyət termini də həmçinin eyni milli dilin sərhədləri çərçivəsində müxtəlif mənşədən, sosial mədəniyyətdən olan insanlar arasındakı ünsiyyətə aid edilir.

Hər iki termin çinli ilə amerikalı, afrikalı ilə amerikalı, aşağı və yüksək təbəqə, kişilərlə qadınlar arasındakı ünsiyyət əlaqəsini səciyyələndirmək üçün istifadə edilir. Mədəniyyətlər-arası ünsiyyət etnik azlıq təşkil edən mədəniyyətlərlə dominant mədəniyyətlər arasındakı dialoqa əsaslanır və ikidillilik, ikimədəniyyətlilik məsələləri ilə bağlı olur.

Multikulturalizm (çoxmədəniyyətlilik) termini tez-tez iki mənada işlədilir. İctimai mənada o, müxtəlifmədəniyyətli cəmiyyətlərdə olduğu kimi müxtəlif nəsillərdən və mənşədən olan insanların bir yerdə yaşamasını göstərir. Fərdi mənada isə multikulturalizm müxtəlif diskurs icmalarına mənsub şəxsləri səciyyələndirir və buna görə də, belə şəxslər müxtəlif mədəniyyətləri və dildən istifadə üsullarını birləşdirmək və uyğunlaşdırmaq üçün dil resurslarına və sosial strategiyalara malik olurlar. Müxtəlif mədəniyyətlərə aid şəxslərin mədəni kimliyi qarşılıqlı əlaqə mühitindən asılı olaraq çoxsaylı dil daşıyıcılarına nisbətən daha çox "mövzu mühitində" özünü göstərir.

## 15.10. Tanınma siyasəti

Nəhayət, biz "tolerantlıq", "şəfqət göstərmə" və ya siyasi cəhətdən digər mədəniyyətlərin siyasi "tanınması" adlanan çətin və mürəkkəb məsələyə keçirik. İnsanların həm fərdi, həm də sosial qrup şəklində oxşarlıqlarına görə tanınmalarına ehtiyac duyulur. Lakin bu iki tələb uyğun olmaya bilər.

Ayrıca fərd kimi, onlar demokratik cəmiyyətin qanunla bütün insanlara eyni münasibət və insan hüquqlarının müdafiəsi səlahiyyətinə malikdirlər; ancaq hər hansı bir mədəni qrupun üzvləri kimi onların xüsusi hüquqları və tanınma səlahiyyətləri də olur. Başqa sözlə, "Mən sizin məni özünüz kimi tanımağınızı istəyirəm, ancaq eyni zamanda, mənim sizdən necə fərqli olduğumu bilməyinizi də istəyirəm". Sadəcə olaraq sual olunur: hər bir kəs eyniliyi və ya fərqliliyi tanımalıdır mı?

Burada "biz eyniyik,amma fərqliyik" kimi ifadə olunan tanınma mübarizəsini, "mən" və ya "sən" "Biz" ola bilərik, çünki bizim ümumi məqsədimiz var və biz ümumi fayda üçün işləyirik ehtimalına əsaslanır. Lakin ümumi məqsəd və nəyin faydalı olmasının ümumi müəyyənliyi, hər hansı bir fərqliliyə və dünyagörüşə mane olur. Həm ümumilik, həm də fərdilik qeyri-bərabər gücün, səlahiyyətin və legitimliyin əsas faktlarını daha çox işıqlandıran anlayışlardır. Bununla yanaşı,biz

bürokratik və özünəməxsus oxşarlığı qarışdırmamalıyıq. Beləliklə, biz digər mədəniyyətlərin dəyərlərinə qiymət verməyimiz üçün istifadə etdiyimiz mədəni kateqoriyaların ümumi olduğunu fikirləşməyəcəyik.

Bütün dünyadakı çoxsaylı miqrasiyaları nəzərə alaraq demək olar ki, hər bir industrial cəmiyyətdəki bəzi məsələləri həll etmək siyasətçilər üçün müşkülə çevrilmişdir. Sinqapur və ya ABŞ kimi çoxmillətli, çoxirqli uyğunluğu irəli sürən milli hökumətlər faktiki olaraq, daima "irqi" və "etnik" identikliyə diqqəti cəlb etməklə etnik fərqləri artırma bilərlər. Belə fərqlərə din də kömək edə bilər.

Sinqapurda Çin Daoistlərinin və ya Buddistlərin, Hinduların, Müsəlman Malayziyalıların fərqli inam və adətləri milli Sinqapurlu kimliyinə güclü tələbin olmasına baxmayaraq, mədəni və etnik separatizmi qoruyub saxlayır. Bu fərqlər həmçinin təhsil sistemi vasitəsilə möhkəmlənə bilər. Belə ki, Birləşmiş Ştatlarda xüsusi mülkiyyət vergiləri əsasən yerlərdə etnik və fərqli irqə mənsub uşaqların təhsil aldığı məktəblərə yönəldilir.

İnsanların nə irəlicədən müəyyən edilən sosial quruluşa, nə də ümumi və milli cəhətdən qəbul edilən mənəvi prinsiplərə etibar etmədiyi müasir şəhər cəmiyyətlərində öz mədəni kimliyini müəyyən etməsi üçün digərləri ilə açıq dialoqa girməsi lazımdır. Kommunikativ təcrübələr ailə, məktəb, iş, peşəkar təşkilat, kilsə tərəfindən müəyyən olunmuş və öz rolu və vəziyyəti, səciyyəvi dəyər və adətləri, davranış və ideologiyaları üzrə yaradılmış şəbəkəni əks etdirir. Bu, bizim kiminsə mədəni kimlik sərhədlərini müəyyən etdiyimizə əsasən mümkün ola bilər. Coğrafi mobillik, həyatın dəyişikliyi və qəribəlikləri hər bir şəxsə gündəlik görüşlər zamanı nəzərdən qaçmış çoxsaylı sosial oxşarlıqlar verə bilər.

Buna baxmayaraq, dil və mədəniyyət arasındakı əlaqənin belə müxtəlif mədəniyyətlərə aid təsviri sənaye cəhətdən inkişaf etdirilmiş intellektual ənənədən törəmə kimi tanınmalıdır.

Dil və mədəniyyət arasındakı müxtəlif əlaqələrin bu qısa icmal bizi işarələrin və onların mənalarının öyrənilməsindən mədəniyyətin oxşarlığı və mədəni inkişaf məsələlərinə gətirib çıxardı.

Eyni dərəcədə əhəmiyyətli olan məsələlərdən biri də dil və mədəniyyətin tədqiqində kəskin semiotik əlaqəni mümkün qədər dəyişmək və insanlar arasındakı müxtəlifliyi və fərqi göstərməkdən ibarətdir.

## Mövzu 16

### Sosial seqmentləşmə və linqvistik variasiya: siniflər və irqlər

Bu üç danışan şəxslər barədə nəyi üzə çıxarmaq olar?

"Where's toity-toid street?" ("Otuz üçüncü küçə harada yerləşir?")

"We has a little fire, keeps us warm." ("Qızınmaq üçün bir az odumuz var.")

"It's just not convenient cause the office be closed on weekends." ("Bu indi mümkün deyil, çünki həftəsonları ofis bağlı olur.")

Danışanların bu cümlələrdə işlətdiyi dil Amerika və Böyük Britaniyada istifadə olunan "standart" dil formalarından fərqlənir. Bununla belə onların tələffüzü, sözlər və qrammatik konstruksiyalar təsadufi və idiosinkratik deyil. Onlar müəyyən sosial qrup, icma və şəbəkənin nitqində istifadə olunan danışq qaydalarına əsaslanır. Danışanların hamısı olmasa da, bir çoxları gündəlik işlətdikləri səs və sözlərdən istifadə edirlər. Beləliklə, bu tip nitq insanların müəyyən bir sosial qrupa və icmaya aid olduqlarını göstərir.

Birinci nümunədə, "Where's toity-toid street?" cümləsi Nyu-Yorkun aşağı zümrəsinə mənsub olan dialekt stereotiplərindəndir. Danışan frikativ "th" səsini "t" ilə, (thirty-third)-dəki "ir"-i "oy" diftonqu ilə əvəzləyir.

İkinci cümlə isə Britaniyanın aşağı təbəqəsinin danışq nümunələrindəndir. Bu cümlədə cəm halları üçün işlənən "have" forması yerinə təkdə işlənən "has" formasından istifadə edilir.

Üçüncü danışan isə yerli Afro-Amerikan ingiliscəsinə xas olan şivəyə uyğun olaraq "be" felini dəyişmədən istifadə edir. Afro-Amerikan yerli ingiliscəsinin "be" felini danışqda dəyişməz olaraq saxlanması hal, vəziyyət və ya hərəkətin vərdiş olunmuş, adi, gündəlik olmasını nəzərə çatdırmaq üçün istifadə olunur.

Bu üç nümunədən görüldüyü kimi, müxtəlif şivələrdən istifadə edən icmalar öz danışq üslublarında səlis, ardıcıl və müəyyən qanunauyğuluqlara əsaslanırlar. Bu danışq üslubları standart qəbul olunmuş fonetik, qrammatik və leksik qaydalardan fərqlənsə də, müxtəlif icmaların, sosial şəbəkələrin danışq forması kimi qəbul olunmuşdur.

Müxtəlif icmalara məxsus insanlar arasındakı fərq onların aid olduqları sosial faktorlara (gender, yaş, irq, etnik qruplaşma və tutduqları məşğuliyyətlərə) görə fərqlənir. Burada biz diqqətimizi nitqin sosial təbəqələr və irqlərdən asılılığının dünyanın hər nöqtəsində nə qərəcədə mühüm olmasına yönəldəcəyik. Belə ki, sosial fərqlənmə həm nitqə, həm də onun cəmiyyət tərəfindən necə qəbul olunmasına öz təsirini göstərir.

#### 16.1. Sosial təbəqələşmə

**Sosial təbəqələşmə** cəmiyyətdə baş verən qruplaşmaların əhalinin müxtəlif laylarındakı bərabərsizliyi deməkdir. Bu qeyri-bərabərlik gəlir (qazanc), peşə, təhsil, sosial-iqtisadi və siyasi durum kimi faktorlara əsaslanır. Sadalanan bu faktorlar

bu və ya digər şəkildə sosial təbəqələşməyə gətirib çıxarır. Sosiologiya və antropologiyada təbəqələşmənin yaranması və inkişafı haqqında olan mülahizələr həmişə mübahisəli olub və biz bu bölmədə bu haqda tədqiqat aparmırıq, sadəcə sosial-lingvistik parametrlərin dil variasiyalarına təsirini təhlil edirik. Belə ki, müxtəlif ictimai təbəqələrə aid qrupların nitqləri də müəyyən səslərin, sözlərin və qrammatik xüsusiyyətlərin təkrarlanmasını nümayiş etdirir. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən faktlardan biri də odur ki, hər təbəqəyə aid olan insanlar iradi və ya qeyri-iradi şəkildə danışanın nitqinə və üslubuna əsaslanaraq özünün və ya başqalarının hansı sosial təbəqəyə aid olduğunu qiymətləndirə bilərlər.

## 16.2. Kasta

Sosial təbəqələşmə *kasta* sistemində olduğu kimi sabit və ya tamamilə qeyri-sabit ola bilər. *Kasta* insanların doğulduqları və aid olduqları icma üzvlüyünü dəyişmək imkanından məhrum olunmuş sosial qrupları xarakterizə edən bir termdir. Əsasən Hindistanda üstünlük təşkil edən bu sistem şəxsiyyətin davranışında da həlledici rol oynayır. Məskunlaşma, məşğuliyyət, evlilik seçimləri və hər bir şey mənsub olduqları kastaya bağlıdır. Belə ki, müəyyən kasta üzvləri Hindistanın müəyyən olunmuş kəndlərində yaşayır, xüsusi təyin olunmuş işlərlə məşğul olur və öz qruplarına aid insanlarla ailə həyatı qururlar. Bir çox hallarda keçirilən rituallar və hətta geyim üslubları kastalar arasında fərqlənir. Dil də, öz növbəsində, sosial iyerarxiyanın bir göstəricisi olur.

Şimali Hindistanın 5000 əhalisi olan və 31 kastaya ayrılan Xalapur əyalətindən götürülən danışiq nümunələri orada

yaşayan əhalinin bir neçə səsi tam fərqli şəkildə tələffüz etdiklərini üzə çıxarmışdır (*Gumperz, 1971*). Daha yüksək təbəqə sayılan Brahminlər və Racputlar Hindistanın rəsmi dili hesab edilən Hindi dialektinin yerli Xari Boli şivəsindən istifadə edirlər. Daha aşağı kastalar və ya "toxunmazlar" əsasən ağır zəhmət tələb olunan işlərlə məşğul olurlar.

Aşağıdakı siyahı Xalapur əyalətində tələffüz modellərində müşahidə olunan ziddiyyətləri əks etdirir (*Gumperz, 1971, səh.32-33*).

A. Samitlərdən əvvəl işlənən /a/, /u/, /o/ diftonqları /a/, /u/, /o/ tək saitləri ilə əvəzlənir:

Nö	Standart	Dəyişikliyə uğramış sözlər	Azərb. dilinə tərcümə
1.	<i>baıl</i>	<i>bal</i>	<i>qarğıdalı qıçası</i>
2.	<i>jhuil</i>	<i>jhul</i>	<i>peyin</i>
3.	<i>khoir</i>	<i>khor</i>	<i>axur</i>

B. Vurğusu saitə düşən hecalarda /u/ səsi /ʌ/ səsi ilə əvəzlənir:

Nö	Standart	Dəyişikliyə uğramış sözlər	Azərb. dilinə tərcümə
1.	<i>nulana</i>	<i>n<sup>ʌ</sup>lana</i>	<i>alaq</i>
2.	<i>dut<sup>ʌ</sup>i</i>	<i>d<sup>ʌ</sup>t<sup>ʌ</sup>i</i>	<i>örtük</i>

Oral saitlər burun saitlərilə əvəzlənir:

Nö	Standart	Dəyişikliyə uğramış sözlər	Azərb. dilinə tərcümə
1.	<i>ik</i>	<i>ɪk</i>	<i>şəkər çuğunduru</i>
2.	<i>jua</i>	<i>jüa</i>	<i>zarafat</i>

Xalapurun yerli məskunları ilə müsahibə onu göstərdi ki, onlar kastalara məxsus danışq üslublarından xəbərdardırlar. Ali kastalara mənsub insanlar qeyri-standart danışq formalarını savadsızlıq və geridəqalmışlıqla əlaqələndirirlər. Aşağı siniflər isə bu normalara daha həssaslıqla yanaşırlar. Onlar bu fərqlərin səbəblərinə aydınlıq gətirə bilməsələr də, uzun-uzadı yüksək siniflərin aşağı təbəqələri təhsil almaq imkanlarından məhrum etdiklərini izah etməyə cəhd edirlər. Bu reaksiyalar bir daha onu ifadə edir ki, tələffüzün və danışq üslubunun fərqlənməsi insanların sosial mənşəyinə bir damğa, bir göstəricidir.

Bütövlükdə, dil müsbət və ya mənfi qəbul oluna bilməz, sadəcə ayrı-ayrı təbəqələr tərəfindən fərqli səslənə bilər. Dil variantlarını tənqid etmə cəhdləri, əslində, sosial ayrı-seçkilik yaratmaq deməkdir. Bu tendensiya təkrar olaraq, bu və ya digər formada cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri, qrupları arasında həmişə özünü göstərəcəkdir.

### 16.3. Sinif

Birləşmiş Ştatlar kimi böyük cəmiyyətlərdə sosial təbəqələşmə quruluşuna görə siyasi, iqtisadi, ictimai münasibətlər şərtlərinə əsasən *siniflər* formasında olur.

Bir çox sosiolinqvistik tədqiqatlar göstərmişdir ki, siniflər müxtəlif atributlar, məşğulliyət növü, gəlir və təhsil səviyyəsinə görə ayrılır. Siniflərin müəyyən olunmasında belə yanaşma səthi olduğuna görə mübahisəlidir. Açıq-aydın olaraq qruplaşmalar şəklində seçilən kastalardan fərqli olaraq, siniflər haqqındakı sosiolinqvistlərin yürütdüyü anlayış qeyri-səlisdir. Sosiolinqvistik tədqiqatlarda sinif haqqında ətraflı araşdırmalar

aparılmadan ümumi mülahizələr söylənilmişdir. Sosial və iqtisadi fərqlər cəmiyyət üzvlərinin həyatdakı mövqelərinə, yaşayış tərzlərinə, təhsillərinə, məşğulliyətlərinə və siyasi baxışlarına da öz təsirini göstərir. Bu fərqlər, öz növbəsində, sinif anlayışına yekun vurur və əlbəttə, linqvistik sahəyə də öz təsirini göstərir. Dildən istifadə siniflər arasında olan fərqləri daha qabarıq əks etdirir və gücləndirir. Danışanlar həm yüksək sinifə, həm də aşağı sinifə məxsus danışq üslubundan istifadə etsələr də, tərzin təkrarlanması, yəni tezliyi danışanları fərdiləşdirir.

Elmi araşdırmalarda bir neçə ölkənin önə çəkdiyi sosial və linqvistik bağlılığın müxtəlif aspektləri təhlil edilmişdir. Tədqiqatların hansı metodologiya ilə aparılmasına ehtiyatla yanaşılmalıdır. Sosiolinqvistik araşdırma iki mülahizədən biri üzərində qurulur. Birincisi, tədqiqatçılar mümkün qədər çox, yüzlərlə, bəzən minlərlə danışq nümunələri toplayırlar. Vilyam Labov Nyu-York Citidə çoxsaylı insanlar arasında apardığı danışq nümunələrinə əsaslanaraq tədqiqatlarını yekunlaşdırmışdır. İkinci yanaşmada isə səciyyəvi sinifə aid olan az sayda insanlardan istifadə olunur. Onların təmsil etdikləri nitq aid olduqları sinifdə daha geniş yayılmış üslubdur. Jakelin Lindenfeldin fransız dili əsasında və Jan van de Broekun holland dili əsasında apardığı tədqiqatlar bu qəbildəndir. Bu alimlərin müxtəlif siniflərə məxsus üslublar əsasında gəldikləri nəticə maraqlı və ümumi götürdükdə düzgün olsa da, istifadə olunan metodologiyanın daha çox ehtimallara və ya faktlara əsaslanması sual doğurur.

## 16.4. Sinif və Şəbəkə

Sinif və dili tədqiq etməzdən öncə, sinif və şəbəkə arasındakı fərqi və əlaqəni də nəzəri cəhətdən təhlil etməliyik. İki müxtəlif növ ictimai təşkilatların üzərində diqqətimizi cəmləşdirilmək üçün sinif və şəbəkə arasında olan fərqi ayırd etmək çox faydalı olardı. Lesley Milroy və Ceyms Milroy bu haqda yazırlar: "Sosial sinif daha geniş-ictimai, siyasi, iqtisadi strukturları və prosesləri, lakin sosial şəbəkə isə cəmiyyət və ictimai təşkilatın fərdlərarası səviyyəsini izah etmək üçün nəzərdə tutulan bir konseptdir" (1992, səh.2). L.Milroy və C.Milroya görə iki müxtəlif münasibət növləri sinif və şəbəkə arasında olan səviyələrə əsasən mövcuddur. Sinfi sistemlər "konfliktlər, parçalanmalar və bərabərsizliklərə", şəbəkələr isə "konsensus" şəklində qüvvədə qalmağa əsaslanır. Siniflər arasında fonetik və qrammatik formalaların linqvistik variasiyalarına baxmayaraq, sosial şəbəkələr daxilində linqvistik uyğunluq daha çox nəzərə çarpır. Coğrafi məskunlaşma, ailə bağları və iş yerləri də şəbəkədaxili üzvlər arasında olan dil normalarına təzyiq edir.

L.Milroy və C.Milroya görə aşağı təbəqəli siniflərdən ibarət cəmiyyətlərdə sosial şəbəkələşmə və birlik daha güclü və tipikdir. Əksinə, coğrafi mobillik, qohumluq və yaxınlıq əlaqələrinə xüsusi diqqət verməyən orta sinifdən ibarət cəmiyyətlərdə isə zəif sosial şəbəkələşmə üstünlük təşkil edir.

## 16.5. Sinif əsaslı şifrələr (kodlar)

Fərqli dil üslublarından və ya şifrələrdən istifadə fərdin cəmiyyətdəki yerinə də təsir edir. Beysl Bernşteyn qeyd etmişdir ki, fərqli siniflərin danışq üslubları düşüncələrinin

fərqliliyinə və dünyanı da fərqli dərk etməyə gətirib çıxarır. O, fərqli sosial siniflərə aid olan iki müxtəlif dil şifrələrini təsvir etmişdir. B.Bernşteynə görə orta sinfin nitqi "dəqiq seçilmiş", tərkibində ismin, sifətin və felin də yer aldığı "universal qaydalara" uyğun olması ilə xarakterizə olunur. Tam əksinə, fəhlə sinfinin danışq üslubu daha "məhdud" və "dar çərçivəli" şifrələrdən istifadə olunması ilə seçilir (1971, səh.175).

B.Bernşteyn irəli sürdüyü fikri orta və fəhlə siniflərindən olan uşaqların nitqi ilə təsdiqləyib. Aşağıdakı sitatlar bunu əyani şəkildə aydınlaşdırır. Bu nümunələrdə 5 yaşlı uşaqlardan ardıcıl şəkildə düzülmiş dörd şəkli təsvir etmək xahiş olunub. Burada göstərilən nümunələrin Bernşteynin fərziyyəsinə əsaslanmasına baxmayaraq, uşaqların nitqinin kəlmə-kəlmə verilmədiyini də bilmək vacibdir.

**1. Orta sinfin işlətdiyi şablon:** *Three boys are playing football and one boy kicks the ball and it goes through the window the ball breaks the window and the boys are looking at it and a man comes out and shouts at them because they've broke the window so they run away and then that lady looks out of her window and she tells the boys off. "Üç oğlan futbol oynayır və onlardan biri topa zərbə vurur və o, pəncərəyə dəyərək onu sındırır. Onlar buna tamaşa edir və bu zaman bir kişi bayıra çıxıb pəncərəni sındırdıqları üçün onların üstünə qışqırır və nəticədə onlar qaçıb gedirlər, sonra isə həmin qadın öz pəncərəsindən boylanaraq oğlanların uzaqlaşdığını deyir".*

**2. Fəhlə sinfinin işlətdiyi şablon:** *They're playing football and he kicks it and it goes through there it breaks the window and they're looking at it and he comes out and shouts at them because they've broken it so they run away and then she looks out and she tells them off. "Onlar futbol oynayır və o, zərbə vurur, o, pəncərəni sındırır və onlar buna tamaşa edirlər. O, pəncərəni sındırdıqları üçün bayıra çıxıb onların üstünə qışqırır, sonra isə o, bayıra boylanır və onların uzaqlaşdıklarını deyir".*



Bu iki üslub arasındakı əsas fərq onunla səciyyələnir ki, fəhlə sinfinə daxil olan uşaqların nitqində istinadlar və əvəzliliklər anlaşılmaz və qarışıqdır (məs., “he kicks it and it goes there”). Nəticədə, uşaqların danışığındakı ehtimallar və istinadlar ancaq, öz ortaq həmsöhbətləri tərəfindən anlaşılan şəkildə tətbiq olunub. Əksinə, orta sinfin istifadə etdiyi dil ehtimallara yol verilmədən, tam anlaşılan tərzdə tətbiq olunub (“one boy kicks the ball and it goes through the window”).

B. Bernşteyn iddia edir ki, danışiq şablonunda istifadə olunan aydın istinadlar birbaşa kontekstdən kənarında belə danışanın fikrini və dəqiq nə barədə nəqləməsinə anlamaq imkanı yaradır, bu da bilavasitə potensial şəkildə danışanın hansı sosial sinfə aid olmasını göstərir. Əksinə, məhdudlaşdırılmış danışiq şablonları nəql olunan fikri yalnız kontekstə görə anlamağa imkan verir. Beləliklə, “siniflər sisteminin təsiri müəyyən həddə seçilən danışiq şablonlarında da özünü nümayiş etdirir”.

Bernşteynə görə, müxtəlif sosial siniflərə məxsus olanlar fərqli ifadə vasitələrindən istifadə edir, fərqli düşünür və beləliklə, dünyanı da fərqli qəbul edirlər. Sepir və Uorfun fikirlərini təqlid və inkişaf etdirən Bernşteyn bəyan etmişdir ki, “dil müəyyən sosial qrupun düşüncə, duyğu və davranış formasının bünövrəsini, sintezini və güclənməsini təmin edən əsas vasitədir. Bu özlüyündə müəyyən ideyaların ifadəsini məhdudlaşdırmasa da, mütləq ideya və ümumiləşdirmələr başlanğıcda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (1971, səh.43).

Səlis və ya qarışıq və anlaşılmaz danışiq şablonlarından istifadə edərək düşüncə və təəssüratlarını müxtəlif üslublarda ifadə edən cəmiyyət üzvləri sosial siniflərdə də təbəqələşir, nəticədə bu onların cəmiyyətdəki roluna və yerinə təsir edir. Bundan əlavə orta sinfin aydın və məharətli danışiq üslubu fəhlə sinfinin üzvlərini daha yüksək siniflər qarşısında

utandırır (bax: Van de Brok, 1977). Nəticədə, fəhlə sinfinin mürəkkəb qəbul etdiyi dil şablonu onların rəsmi üslubda yazıb-oxumalarında da çətinliklər yaradır.

Dil və sinfə dair araşdırmalar bir daha göstərdi ki, insanların sosial təbəqələşmələri çox güclü şəkildə linqvistik variasiyalarda əks olunur. Danışanların konteksti qavraması, nitqdəki modifikasiyalara subyektiv yanaşmaları fərdin iyerarxiya sistemində hansı yeri tutmasına təsir edir.

Yuxarı sinif üzvlərinin danışiq üslubu onların cəmiyyətdə tutduqları ictimai vəziyyətlərinə görə nüfuzunu qoruyub saxlamaqdadır. Daha aşağı statuslu adamların istifadə etdikləri danışiq (davranışlarına bağlı olaraq) nümunələri cəmiyyətdə və dilçilikdə etibarsız qəbul olunur. Nitqlərinin mənfi qəbul olunmasından xəbərdar olduqları üçün onlar yuxarı sinfə mənsub insanların danışiq normaları ilə uyğunlaşmağa cəhd edirlər. Sinfi ayrı-seçkilik nəinki həyat şəraitinə, həm də şəxsiyyətin formalaşmasına da öz təsirini göstərir.

Ailə həyatı kontekstindən baxdıqda, insanlar öz rollarında yalnız bir aktyor kimi deyil, həmçinin bir natiq kimi də sosiallaşırlar. Qarşılıqlı ünsiyyət və münasibətlər nəticəsində ailədəki uşaqlar öz hüquq və məsuliyyətlərini öyrənirlər. Dil və siniflərə dair tədqiqatlar aparmış Beysil Bernşteynin elmi işlərinə istinadən Erika Huls (1989) iki Holland ailəsində ümumi ünsiyyətlər əsasında araşdırmalar aparmışdır. Ailələrdən biri (“yuxarı təbəqə”yə aid ailə) fabrikaçılıq edən direktora, digər ailə (“aşağı təbəqə”yə aid ailə) isə süpürgəçiyə mənsubdur. (Qeyd edək ki, hər iki ailədəki anaların da çalışmalarına baxmayaraq, Huls ailələrin təsvirində ataların tutduqları vəzifələrə istinad edir: Fabrik direktorunun arvadı bağça müəlliməsi, süpürgəçinin arvadı isə ev qulluqçusu vəzifəsində işləyir) Hər iki ailənin uşaqlarının yaş həddi 2-11

arasındadır və hər iki ailənin 5 yaşında qızları var. Tədqiqat bu 5 yaşlı qızlar üzərində cəmləşib.

Hulsun tədqiqatı üç ünsiyyət və münasibət formasına - bir-birini əvəz edən vəziyyətlərə, buyuruqların verilməsi, qəbul olunmasına və "məktəbdəki danışq üslubu"na əsaslanıb. Hər iki ailə rəqabətliyin tətbiqində mütləq və nisbi baxımdan əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqləniblər. Belə ki, bu nisbətə 7,8 faizi "yuxarı təbəqə"yə aid ailənin, 4,6 faizi isə "aşağı təbəqə"yə aid ailənin üstünlüyünü təşkil edir. "Yuxarı təbəqə"yə aid ailənin hər bir üzvü "aşağı təbəqə"yə aid ailədən fərqli olaraq rəqabətçilik siyasətinə daha çox əhəmiyyət verirlər.

Ailə içində sosial mövqe və yaş həddi fərdin qarşılıqlı ünsiyyətdə üstünlüyü baxımından qalib gəlmə ehtimalını artırır. Hər iki ailədə analar 70 faiz, atalar 50 faiz, daha böyük uşaqlar 40 faiz, ən kiçik uşaqlar isə daha az uğur qazanırlar. Hər iki ailədə ikitərəfli ünsiyyətin təhlili onu da aşkar etmişdir ki, analar kiminlə ünsiyyət qurmalarından asılı olmayaraq daha uğurludurlar. Uşaqlar analarına qarşı rəqabət aparmaq iqtidarında deyillər. Atalar isə orta səviyyəli bir rolda, yəni arvadları ilə rəqabətdə uduzur, uşaqlara qarşı uğur qazanırlar. "Yuxarı təbəqə"yə aid ailələrdə uşaqlar ailə üzvləri ilə ünsiyyətdə, sonradan valideyinləri və özlərindən böyük bacı-qardaşları ilə söhbəti istiqamətləndirmək bacarığı qazanırlar. Özlərindən yaşca böyüklərlə rəqabətə davam gətirə bilməsələr də, bu ünsiyyət texnikaları onların gələcək həyatlarında və müxtəlif kontekstlərdə üstün olmaları üçün bir zəmin yaradır.

Tədqiqatlardan məlum oldu ki, bu strategiya bütün uşaqlar üçün eyni olsa da, "yuxarı təbəqə"yə aid ailələrin uşaqlarında bu xüsusiyyət daha qabarıq əks olunub. Hər iki ailədə uşaqlar ünsiyyəti daha çox öz anaları, və ya özlərindən kiçik uşaqlarla yaratmağa üstünlük verirlər.

Nəhayət, hər iki ailədə aparılan araşdırmalara görə buyuruqların və əmrlərin verilməsindəki tezliklər də eynidir. Bundan əlavə, hər iki ailədə verilən buyuruq və tapşırıqların yarından çoxu analar tərəfindən tətbiq olunur. Bununla belə, seçilmiş üsullardakı fərqlər də özünü göstərir. Belə ki, "yuxarı təbəqə"yə aid ailədə buyuruq və göstərişlər mürəkkəb linqvistik quruluşları ilə təzahür etdiyi halda, "aşağı təbəqə"yə aid ailədə buyuruq və göstərişlər dolaylı bəyan edilir. Buyuruq və əmrlər güc tətbiq olunması və müraciət formasına görə də fərqlənir. "Yuxarı təbəqə"yə aid ailədə müraciət şəxsi arzu və ehtiyaclardan irəli gəlsə, "aşağı təbəqə"yə aid ailədə bu müraciət olunanın haqqları, vəzifələri və itaət olunmadığı halda cəzalandırma xəbərdarlığı ilə ifadə olunur.

"Məktəbdəki danışq üslubu" kateqoriyasına pozitiv həvəsləndirmə (məsələn, mükafatlandırma, təsdiqetmə, qarşılıqlı razılıq) daxildir. Məktəb daxilindəki danışq xüsusiyyətlərinə evdə də bələd olan uşaqdan məktəbdə eyni davranışı gözləmək olar. Huls belə nəticəyə gəlmişdir ki, "məktəb danışq üslubu" "aşağı təbəqə"yə aid ailədən fərqli olaraq, "yuxarı təbəqə"yə aid ailədə daha çox rast gəlinir. Valideyinlər öz uşaqlarını bu davranış formalarına təhrik edir, uşaqlar da öz növbəsində bu rəftar üsullarından başqa uşaqlarla ünsiyyətlərində istifadə edirlər. Beləliklə, bu ailələrin uşaqları cəmiyyət qarşısında hüquq və məsuliyyətlərini qavramaları, başqaları ilə ünsiyyət zamanı sərgilədikləri ədəb-ərkanları, məktəb daxilində də tələb olunan müəyyən davranış qaydalarına bələd olmaları ilə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Nəticə etibarilə, "yuxarı təbəqə"yə aid ailədən olan uşaqlar rəqabət aparmağa, söhbəti arzuladıqları kimi meyilləndirməyə, şəxsi münasibətləri və davranışları qiymətləndirməyə, verbal ünsiyyət zamanı fikirlərini savadlı və aydın şəkildə çatdırmaq bacarıqlarına hazır olurlar. Əksinə,

aşağı təbəqədən olan uşaqlar qarşılıqlı münasibətlərdə üstünlüyə daha az can atırlar, kənardan qoyulmuş qayda-qanunlara tabe olurlar, məktəb daxilində baş verən interaktivliyə qarışırlar. Sadalanan fərqlər özlüyündə müsbət və ya mənfi mənə daşımasa da, iyerarxik sinfi cəmiyyətdə daha imtiyazlı qəbul olunan müəyyən danışq və ünsiyyət formalarından məharətlə istifadə etməyi bacaran insanlar cəmiyyətdə öz hörmət və nüfuzlarını təsdiqləyirlər. Beləliklə, siniflər cəmiyyətində belə insanlar başqalarına nisbətən daha böyük nüfuz qazanırlar. Nəticədə, nitqin sosial bərabərsizliyə təsir edən amillərini bir daha görə bilirik.

### 16.6. İrqi: Afrika əsilli Amerikalıların danışdığı ingilis dili

Bütün dünyada olduğu kimi Amerika Birləşmiş Ştatlarında da insanların irqi mənsubiyyəti onların işlətdikləri dilə öz təsirini göstərməkdədir. Afrika əsilli Amerikalıların əksəriyyəti Qara Amerikalıların Danışq Dili (QADD) adlandırılan şivədə danışirlər. Onların bir qismi istisnasız olaraq bu şivədə danışsa da, bəziləri ancaq konkret situasiyalarda (məsələn, dostları və ya ailə üzvləri ilə danışarkən) ondan istifadə edir və digər ünsiyyətlərini (məsələn, məktəbdə ya da işdə) standart ingilis dilində qururlar. Qara Amerikalılar həm də söhbətin mövzusunda, söhbətə yanaşma tərzindən və tərəf müqabilindən asılı olaraq istənilən vaxt bir danışq üslubundan digərinə keçə bilirlər.

QADD ilə əlaqədar tədqiqatlarda bu şivənin həm linqvistik, həm də sosial cəhətləri təsvir edilmiş, sənədləşdirilmişdir. Biz isə burada başlanğıc olaraq QADD ilə standart ingilis dili

arasındakı struktur fərqlərdən bəhs edəcək, daha sonra QADD şivəsinin istifadəsinin və dəyərləndirilməsinin həmin şivədə danışanların sosial davranışı, şəxsiyyəti ilə necə əlaqəli olduğunu və bu cəhətləri necə əks etdirdiyini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq.

Bütün digər şivələr kimi QADD şivəsinin də özünəməxsus fonoloji və qrammatik qaydaları var. Bu qaydaların əksəriyyəti standart ingilis dilinin qaydaları ilə eyni olsa da, QADD dialektində mütəmadi olaraq təkrarlanan bəzi cəhətlər var ki, bütövlükdə nəzərdən keçirildikdə həmin cəhətlərin bu dialektə özünəməxsus xarakter verdiyi aydın olur. Linqvistikada QADD-ın mənşəyi haqqında çox mübahisələr olmuş, bu mübahisələr əsasən onun cənub regionu ləhcəsindən yarandığını iddia edənlərlə Afrikadan gətirilən qulların danışdığı və Afrika dillərinin sintaktik, semantik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən kreol dillərindən yarandığını müdafiə edənlər arasında olmuşdur. Hazırda dilçilər belə bir razılığa gəlmişdir ki, QADD şivəsinin formalaşmasında hər iki mənbə öz rolunu oynamışdır. Onun bəzi cəhətləri cənub ştatlarının ağ dərilili kəndli əhalisinin ləhcəsinin (bu ləhcə həmin kəndlilərin Şotlandiya və İrlandiyadan olan əcdadlarının ləhcəsini əks etdirir), bəzi xüsusiyyətləri, eləcə də fel sistemlərinin bir neçə qrammatik aspektləri hələ ilk kreolların danışq dilinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. V.Labov bununla əlaqədar əsas mülahizələri aşağıdakı qaydada qruplaşdırmışdır (1982, səh.192; qeyd edək ki, Labovun istifadə etdiyi "Zəncilərin ingiliscə danışq şivəsi" müasir "Qara Amerikalıların danışq dili" termini ilə eyni mənanı verir):

- Zəncilərin ingiliscə danışq şivəsi ingilis dilinin özünəməxsus fonoloji və sintaktik qaydaları olan və bu qaydaların digər şivələrin qaydaları ilə artıq uyğunlaşdırıldığı alt sistemidir.

• Bu şivə özündə cənub ləhcələrinin bir çox fonoloji, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini cəmləşdirir; zəncilər isə cənub ştatlarında yaşadıkları dövrdə bu bölgənin ləhcələrinə təsir etmişdir.

• Şivənin bəzi cəhətləri hazırda Karib dənizi adalarında yaşayan kreolların ləhcəsinə yaxın olan ilkin kreol dilinin təsiri ilə formalaşmışdır.

• Şivədə felin tərz sistemi xeyli inkişaf etmişdir. Bu sistem ingilis dilinin digər ləhcələrindən xeyli fərqlidir və əslində bu fərqlilik zəncilərin ingiliscə danışdığı şivəsinin semantik quruluşunun hazırda inkişaf etməkdə olduğunu göstərir.

QADD şivəsinin linqvistik özəllikləri haqqında danışarkən unutmamaq lazımdır ki, bu şivədə danışan insanlar situasiyanın rəsmilik dərəcəsindən və digər sosial amillərdən, o cümlədən tərəf müqabili ilə münasibətlərin mahiyyətindən və müzakirə edilən mövzudan asılı olaraq müxtəlif üslublarda danışırlar

## 16.7. Qara Amerikalıların danışdığı dilinin quruluşu

Aşağıda ilk olaraq QADD-ın əsas fonoloji və morfoloji xüsusiyyətləri sadalanmış, daha sonra isə şivənin unikal fel tərzlər sistemi müzakirə ediləcəkdir. QADD şivəsinin unikal qrammatik xüsusiyyətləri ABŞ ərazisində yaşayan Afrika əsilli Amerikanların danışdığı dialekti üçün xarakterikdir. ABŞ-ın cənub ştatlarında yaransa da QADD artıq regional deyil, ölkə səviyyəsində danışılan şivəyə çevrilmişdir.

**Sözün sonunda gələn samitlərin ixtisarı.** İngilis dilinin bütün şivələrində sözün sonunda iki (və ya daha çox) samit bir yerdə olarsa və növbəti söz samitlə başlayarsa, normal danışığı dili ilə

danışanlar bir neçə samitlə bitən sözlərdə sonuncu samiti ixtisara salırlar. Məsələn, *last night - las night*. QADD şivəsində danışanlar da aktiv nitq fraqmentinin sonunda və ya növbəti söz saitlə başlanarsa, samitləri eyni qaydada ixtisar etməklə yanaşı həmin samit qruplarında dəyişiklik edirlər: *She came in las`*.

Bununla belə, samit qruplarında ixtisar aparılması heç də həmişə belə sadə olmur. İngilis dilində sözün sonunda gələn bəzi samitlər morfoloji dəyişikliklərin seçilməsində mühüm rol oynayır. /t/ və /d/ səsləri fonem olmaqla yanaşı fellərin sonunda keçmiş zamanı bildirmək üçün də istifadə olunur: "I liked (/laykt/) the movie" və ya "they solved (/salvd/) the problem". Sözün sonunda gələn samit müəyyən qrammatik funksiya icra edərsə, onun ixtisara salınma (silinmə) ehtimalı böyük olur. Con Bo (*John Baugh, 1983*) Los Angelesin yaşlı sakinlərinin nitq nümunələrindən böyük kolleksiyaya hazırlamış, bəzi fonoloji və morfoloji cəhətlərin baş vermə ehtimalını hesablamışdır.

Gələcək bitmiş zamanı ifadə edən "be done". Felin bu formasından gələcəkdə başlayıb başa çatacaq (tamamlanacaq) hadisəni ifadə etmək üçün istifadə olunur. İstifadə şəkli: *be done* + felin keçmiş zamanı.

a. *We be done washed all the cars by the time Jojo gets back with the cigarettes (Jojo siqaret alıb gələndə kimi biz bütün maşınları yuyub qurtarmış olacağıq).*

b. *I'll be done bought my own radio waitin on him to buy me one (Deyəsən, onun mənə radio almasını gözləyə - gözləyə özüm alası olacağam).*

Vurğulu "been". Vurğunun "been" sözünə qoyulması keçmişdə baş vermiş hadisəni ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bəzi hallarda bu formadan keçmişdə hər hansı bir hadisənin

başlayıb başa çatmasını, bəzən də keçmişdə başlayan və hazırda davam edən hadisəni ifadə edirlər:

- a. *We been lived here (Biz burada yaşayırdıq).*
- b. *I been had that job (Mən o işdə işləyirdim).*

Felin tərzinə diqqəti çəkən “*steady*” sözü. “Steady” felin davamedici formasını vurğulayır və bir hadisənin ardıcıl və arası kəsilmədən davam etdiyini göstərir. Adətən felin davamedici formaları ilə işlənir və bütün hallarda canlı subyektlərə aid olur.

- a. *He all the time be steady complainin bout somethin (O elə həmişə nədənsə şikayət edir).*
- b. *Them fools be steady hustlin everybody they see (Bu axmaqlar gördükləri hər kəslə yatmağa çalışır).*

Çoxdəfəlik inkar: Bir çox ingilis şivəsində gündəlik danışq dilində çoxdəfəlik inkardan istifadə olunur. QADD üçün çoxdəfəlik inkardan vurğulamaq və üslubi effekt almaq məqsədi ilə geniş istifadə edilməsi xarakterikdir.

- a. *They didn't never do nothing to nobody (Onlar heç vaxt heç kimə heç nə etməyib).*
- b. *He ain't not never gon say it to his face (O heç vaxt heç bir vəchlə bu sözü onun üzünə deməyəcək).*
- c. *They can't do nothing if they don't never try (Heç bir cəhd etməsələr heç, vaxt heç nə edə bilməyəcəklər).*

## 16.8. Şərait və kontekst

Bütün digər dillərdə olduğu kimi, QADD şivəsində də danışanlar içində olduğu vəziyyət və şəraitə qarşı çox həssas

reaksiya verir, öz danışıqlarını söhbətin kontekstinə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Bo (Baugh) küçədə danışılan dil üzərində apardığı təhlildə qeyd etdiyi kimi, insanlar tərəf müqabili ilə tanışlığın dərəcəsindən, onunla nə səviyyədə həmrəy olmasından asılı olaraq müxtəlif üslubi alternativlərdən istifadə edirlər. “Bütün insanlar onlarla eyni normalarla düşünən tərəf müqabili ilə ünsiyyətdə olarkən özünü daha rahat hiss edir və əslində, iki həmsöhbət arasında qarşılıqlı anlaşmanın yolunu tapmağın ən effektiv vasitələrindən biri danışq tərz, dildən istifadə tərzidir” (1983, səh.33). QADD şivəsinin özünəməxsus özəllikləri qeyri-rəsmi şəraitdə, insanların eyni həyat təcrübəsi, eyni gələcək planları və mənəvi dəyərləri paylaşdığı durumlarda çox tez-tez təkrar olunur. Lakin, rəsmiyyət tələb olunan hallarda və ya bir qədər məsafə saxlamaq lazım olanda standart ingilis dilindən istifadə olunur. Bunun (Baugh) dil üslubunun söhbətin kontekstinə qarşı həssaslıq dərəcəsinin riyazi ifadəsi kimi təklif etdiyi və fonoloji dəyişkənlərin müxtəlif nitq hadisələrində baş vermə ehtimalını göstərən ehtimallıq dəyərləri bunu göstərir ki, qeyri-rəsmi vəziyyətlərdə bu şivədə danışanların “-s” şəkilçisini ixtisara salması ehtimalı 0.615 (1.000 üzərindən), rəsmi söhbətlərdə isə 0.378-dir. Digər linqvistik özəlliklərdə də bənzər dəyişkənlik müşahidə edilmişdir.

İnsanlar söhbət edərkən əksər hallarda tərəf müqabili ilə müqayisədə öz statuslarının nə olduğunu çox yaxşı dərk edir və öz davranışlarını da buna uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Harlemdə yeniyetmə oğlanlar arasında aparılmış tədqiqat (Labov, 1972) göstərmişdir ki, onlarla müəyyən qədər rəsmi üslubda söhbət edərkən cavabları qısa olur və bir qədər çəkinərək fasilələrlə cavab verirlər. Lakin uşaqlar çəkinib utanmadıqları hallarda çox danışqan olur və hətta danışarkən sözlərdən yaradıcı şəkildə istifadə etməyə çalışırlar. Birinci

halda "uşaq asimmetrik vəziyyətdə olur və belə hesab edir ki, deyəcəyi hər sözdən onun əleyhinə istifadə oluna bilər. O, belə vəziyyətlərdə bildiyi bütün üsullardan maksimum istifadə edərək ağzından heç bir şey qaçırmağa çalışır". İnsanların sosial cəhətdən özünü rahat hiss etdiyi ikinci vəziyyətdə isə onlar öz fərdi xüsusiyyətlərini, biliklərini və rəylərini həvəslə və sərbəst şəkildə ifadə etməyə çalışırlar. Söhbətin mövzusunda asılı olaraq dil üslubunun dəyişməsi ilə əlaqədar aparılan bir başqa tədqiqatlar da eyni nəticəni vermişdir. Məsələn, burada Belçikalı van de Broekin araşdırmasını nümunə olaraq göstərmək olar. Həmin araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aşağı təbəqə nümayəndələri rəsmi vəziyyətlərdə özlərini rahat hiss etdikləri vəziyyətlərdən fərqli olaraq daha sadə sintaktik konstruksiyalardan istifadə edirlər.

Bəzi tədqiqatların nəticələri Qara Amerikalıların danışq dilinin xitab edənə xitab olunan arasında həmrəylik nümayiş etdirmək üçün tez-tez istifadə olunan önəmli bir vasitə olduğunu nümayiş etdirmişdir. Xüsusilə də, rəsmi dildən sadə xalq dilinə keçiddən danışanın icmanın üzvü olduğunu ön plana çəkmək, tərəf müqabilləri ilə emosional bağlantı qurmaq üçün istifadə olunur. Linda Nelsonun 1990-ci ildə apardığı və Nyu-Yorkda, cənubi Nyu Cersi və Filadelfiyada yaşayan Afrika əsilli Amerikalı qadınların öz həyat tarixçələrini danışdığı tədqiqatında belə məlum olmuşdur ki, qadınlar rəsmi ingilis dilində danışmağa başlasalar da, tez-tez sadə xalq dilinə müraciət edirlər. Bəzi hallarda belə keçidlər müsahibə götürülən qadının duyğularını daha dəqiq ifadə etmək üçün baş versə də, bir çox hallarda Linda Nelsonun özünün reaksiyası, sözləri respondentləri buna təhrik etmişdir. Nelson sonradan qadınların QADD şivəsindəki şifahi nitq fraqmentlərini normal ingilis dilinə "tərcümə etmişdir", onlardan tərcümə olunan variantla öz işlətdikləri variant arasında bir fərq görüb-

görmədiklərini soruşmuşdur. Cavabların əksəriyyətindən məlum olmuşdur ki, respondentlər sadə xalq dilinin emosionallığı daha dəqiq ifadə etdiyini düşünür. Məsələn, qadınlardan biri uşaq vaxtı ailəsinin kasıb olduğu haqda danışarkən belə bir cümlə işlətməmişdir: "Girl, you better get that 5-cent pack of Kool-Aid!" ("Qızım, sən yaxşısı budur o 5 sentlik "Kool-Aid" paketindən birini götür!"). Nelson bu cümləni standart ingilis dilinə çevirərək ("We really had to just go and get those 5-cent packs of Kool-Aid!" - "Bizim gedib o 5 sentlik "Kool-Aid" paketlərindən almaqdan başqa çarəmiz yoxdur!") qadından onun öz cümləsi ilə onun dəyişdirilmiş variantı arasındakı fərqi soruşmuşdur. Onun cavabı belə olmuşdur: "Sizin versiyanız (standart ingilis dili) sadəcə olaraq bu və ya digər sözə diqqəti çəkir. Mənim cümləmdə isə "5-cent pack" ("5 sentlik paket") ifadəsi əslində bir çox növdən olan əşyalara verilmiş ümumi addır. Biz satın ala bilməyəcəyimiz bir çox şey haqqında belə improvizasiyalar etməyə məcbur olurduq". Valideynlərinin təsiri barədə danışarkən qadın demişdir: "I always had an ear to what older folks talkin bout". ("Mən həmişə böyüklərin nə haqqında danışdığını bilmək istəyirdim"). Nelson bu cümləni "I always listened to what the older people were talking about" ("Mən həmişə böyüklərin danışığına qulaq asırdım") cümləsi ilə müqayisə etməsini istəyəndə onun cavabı belə olmuşdur: İşlətdiyim cümlədə mən oturub qulaq asmaqla yanaşı söhbət edən böyüklərin yanında olmağı arzulamağı, yəni istəyimin sadəcə onları pusmaq olmadığını demək istəmişəm. Mənim cümləm ayaqqabı ilə dolu qutudan, sizin cümləniz isə kibrit qutusunda bəhs edir. Mən sözlərimə mənəviyyət də qatmaq istəyirəm.

Bu sözlərdən sonra respondent Nelsona yaxşı, dostcasına münasibət göstərdiyini ifadə etmişdir: "Mən sizinlə özümü rahat hiss edirəm. Bəzi mənaları ifadə etmək üçün gündəlik

istifadə etdiyim ləhcəyə müraciət etməli oldum və bu mənim üçün çətin olmadı”.

QADD şivəsindən istifadənin sosial aspektləri özünü xüsusilə məktəblərdə və təhsil praktikasında daha qabarıq şəkildə göstərir. QADD şivəsində danışan uşaqlar bir çox amillərdən qaynaqlanan konflikt vəziyyətləri ilə üzləşirlər. Buraya ilk növbədə müəllimlər tərəfindən uşağın danışığına mənfi münasibət göstərilməsi, uşaqların məktəbdə uğur qazanmaq həvəsi və öz sinif yoldaşları tərəfindən qəbul olunmaq kimi bəzən gerçəkləşməsi çətin olan istəkləri daxildir. Bir də ki, uşaqlar bu konfliktləri nəinki öz davranış tərzlərinə, hətta şəxsən özlərinə düşmən hesab etdikləri mühitdə həll etməli olurlar. QADD şivəsini standart ingilis dilindən fərqləndirən cəhətlərə görə çox vaxt müəllimlər uşağın nə demək istədiyini tam başa düşmür və ya onların dediklərini səhv başa düşür. Bundan başqa, qeyri-standart nitq üslubuna mənfi münasibət müəllimlərin həmin üslubdan istifadə edən uşaqlara yaxınlaşmaqdan imtina etməsi ilə nəticələnir.

Bu məsələlərdən bəziləri 1977-ci ildə Miçiqan federal məhkəməsində baxılan işdə qaldırılmışdır. Bu məhkəmə işi valideynlərin öz uşaqlarının məktəbdə qənaətbəxş təhsil almaması, bunun isə uşağın əqli qabiliyyətinin zəif olması ilə deyil, müəllimlə şagird arasında qarşılıqlı mənəvi və linqvistik yaxınlaşmanın olmaması iddiası ilə başladılmışdı. İddiaçılar yerli Ann Arbor məktəbində şagirdlərin təhsil sahəsində üzləşdikləri çətinliklərin aradan qaldırılması üçün heç bir iş görülmədiyini iddia edirdi. QADD şivəsinin mənşəyi və quruluşu haqqında bir çox dilçini dinlədikdən sonra hakim Coyner (Joiner) 1979-cu ildə özünün tarixi sayıla biləcək qərarını qəbul edərək iddiaçıları haqlı hesab etmiş, Ann Arbor məktəbinə müəllimlərin QADD şivəsi haqqında səhv fikirlərinin düzəldilməsi, şagirdlərə standart ingilis dilinin

öyrənilməsində kömək göstərilməsi sərəncamı vermişdir. Hakim Coynerin düşüncəsinə görə “həmin məktəbdə mövcud olan dil çətinliyi özünü müəllimlərdə şagirdlərə qarşı qeyri-şüuri olaraq formalaşan mənfi münasibətdə göstərmişdir” (*sitatı Labov gətirmişdir, 1982, səh.193*). Məktəbin pedaqoji şurası həmin sərəncamdan sonra QADD şivəsinin özəllikləri barədə məlumatlandırmağa və şagirdlərin standart ingilis dilini daha dərinədən öyrənməsinə kömək üçün bəzi tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır.

Məktəb mühitində standart ingilis dilindən istifadə etməkdə çətinlik çəkən və ya ondan tamamilə imtina edən şagirdlərə bəzən digərləri çox aqressiv münasibət göstərir və hətta bəzi hallarda belə uşaqlara “çətin öyrənən”, “əqli cəhətdən zəif” damğası vurulur. Uşaqların linqvistik problemləri əslində müəllimlərin onlar haqqında mənfi düşüncədə olması və onların bunu dərk edərək müəllimin tələblərinə qəsdən əməl etməmələri ilə izah olunmalıdır. Bundan başqa, həmin uşaqlara sinif yoldaşları tərəfindən edilən təzyiq də bəzən böyük rol oynayır. Digər şagirdlər çox vaxt standart ingilis dilində danışmayanlara lağ edir, onları öz aralarına qəbul etmirlər. Uşaqların əksəriyyətinin ən böyük arzularından biri də öz həmyaşıdları tərəfindən qəbul olunmaqdır və həm müəllimin onların bəyənmədiyini düşünən, həm də sinif yoldaşlarının mənfi münasibətini görən uşaqlar çıxış yolunu standart normalara üsyan etməkdə görür. Labovun tədqiqatları göstərmişdir ki, Harlemlı oğlanların üzündən oxumaq qabiliyyəti onların həmyaşıdları tərəfindən necə qəbul edilməyindən asılıdır. Oğlanların küçə qrupları içindəki statusu ilə onun oxuma qabiliyyəti arasında tərs mütənəsb asılılıq olduğu müəyyən edilmişdir: küçədə “hörməti” çox olan uşağın üzündən oxumağa görə aldığı qiymətlər aşağı olmuşdur (1792, *səh.247*). Mətni oxumaqda çətinlik çəkmək digər təhsil

göstəricilərinə də mənfi təsir edir və uşağın ömür boyu bütün işlərdə aşağı göstəricilər əldə etməsi, bununla da maddi vəziyyətinin daima çətin olması ilə nəticələnə bilər.

Valideynlərin öz uşaqlarının danışmaq üslubuna qarşı münasibəti də onun məktəbdə aldığı qiymətlərə öz təsirini göstərir. Valideynlərin öz uşaqlarına yanaşma tərzləri çox vaxt xeyli mürəkkəb olur. Onlar bir tərəfdən uşaqlarının standart ingilis dilində danışmağını istəyir, digər tərəfdən də sadə danışmaq dilinin böyük sosial və mədəni əhəmiyyəti olduğunu başa düşür. Kaliforniya ştatının Oakland və East Palo Alto şəhərlərində apardığı tədqiqatda Mari Huver (Mary Hoover) valideynlərin öz uşaqlarının müxtəlif sosial kontekstlərdə nümayiş etdirdikləri danışmaq üslublarına olan münasibətini sənədləşdirmişdir. Huver "Zəncilərin danışdığı standart ingilis dili" ilə "zəncilərin danışdığı sadə dili" bir-birindən ayırmışdır. Birinci danışmaq tərzini standart sintaksis ilə xarakterizə olunsa da Afrika əsilli Amerikalıların istifadə etdikləri bəzi fonoloji xüsusiyyətlərə də malikdir. Məsələn, samit qruplarında ixtisar aparılması, "r" səsinə çox az istifadə olunması, sözün sonunda gələn samitlərin yumşaldılması. Bununla belə, sonda gələn samitlərin morfoloji dəyişikliyi göstərmək funksiyasını icra etdiyi hallarda (yiyəlik halı və ya üçüncü tək şəxsin sonunda gələn /-s/, keçmiş bitmiş zamanın /-ed/ şəkilçiləri) həmin samitlər ixtisara salınmır. Bundan başqa, standart QADD şivəsində digər dillər üçün xarakterik olan bəzi konkret cəhətlər və xüsusi təyinatlı sözlər də mövcuddur (1978, səh.69).

Müxtəlif gəlir səviyyəsinə malik və müxtəlif sosial qruplara daxil olan valideynlərə də onların uşaqlarının cəmiyyətində, evdə, məktəbdə baş verən həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi söhbətlərdə həm QADD şivəsindən, həm də standart ingilis dilindən istifadə etməsinə necə baxdıqları barədə sual verilmişdir. Huver valideynlərin müxtəlif dinləmə, danışmaq,

oxuma və yazma kanallarından hansına üstünlük verdiyi ilə də maraqlanmışdır. Onun tədqiqatı göstərmişdir ki, konkret, dəyişməz yanaşma tərzini olmasa da, valideynlər ünsiyyətin baş verdiyi şəraitə, söhbətin mövzusunə və ünsiyyət kanalına qarşı həssaslıq nümayiş etdirmişdir. Onlar həm danışmaq, həm də standart dilin əhəmiyyətli olduğunu təsdiqləmiş, danışmaq dilindən evdə və ictimaiyyət arasında istifadə edilə biləcəyini, yazı və ya mətn oxunmasında isə bunu istəmədiklərini ifadə etmişlər. Valideynlərin əksəriyyəti məktəbdə xalq dilindən istifadənin əleyhinə olmuş, uşaqlarının standart ingilis dilində təhsil almasına üstünlük vermişdir. Aşağıdakı cədvəldə Huverin tədqiqatının nəticələri ümumiləşdirilmişdir:

#### Zəncilərin danışmaq dili ilə əlaqədar sosiolinqviistik qaydalar

Ünsiyyət kanalı	Evdə		Cəmiyyətdə		Məktəbdə	
	Rəsmi	Qeyri-rəsmi	Rəsmi	Qeyri-rəsmi	Rəsmi	Qeyri-rəsmi
Dinləmə	+	+	+	+	-	-
Danışmaq	+	+	+	=	-	-
Oxuma	Məlum deyil	-	Məlum deyil	-	=	-
Yazma	-	-	-	-	=	-

+ qəbul edilir

- qəbul edilmir

= demək olar ki, qəbul edilə bilər

QADD şivəsinə qarşı müsbət münasibət Afrika əsilli Amerika mədəniyyətinin fərqli cəhətlərinə, bu mədəniyyətin nümayəndələrinə məxsus siyasi görüşlərə, onların özləri haqqında düşüncələrinə olan müsbət münasibətlə əlaqəlidir. Daha yüksək gəliri olan insanlar evdəki qeyri-rəsmi mühitdə və cəmiyyət arasında QADD şivəsindən istifadə etməyi daha çox istəyir və onların Afrika əsilli Amerika mədəniyyətinə olan münasibəti ümumilikdə müsbətdir. Huver bu cəhəti



valideynlərin öz nitq üslublarının standartlarına daha çox nəzarət etməsi ilə izah edir: Standart ingilis dilini yaxşı bilən insanlar bəzi mövzularda sadə danışq dilindən istifadə olunmasına heç də pis baxmır. Standart ingilis dilini çətinliklə danışan valideynlər isə uşaqlarının onu öyrənməsini istəyir. Belə valideynlərdə “ayrı-seçkiliyə gətirib çıxaran səbəblərdən birinin də nitq üslubundakı fərqlərin olduğu iqtisadi sistem” barədə çox qatı fikirlər formalaşmış olur.

Bir daha qeyd edək ki, öz linqvistik göstəriciləri əsasında qiymətləndirildiklərini biləndə insanlar davranışlarını dəyişdirməyə çalışırlar. Lakin, nitqin linqvistik özəlliklərinə görə müsbət və ya mənfi münasibət göstərilməsinə daha geniş, əhalinin bəzi təbəqələrini sırf onların nitqinə görə tənqid edən sosial kontekstdən baxmaq lazımdır. Bərabərsizlik mövcud olan şəraitdə heç bir iqtisadi, siyasi gücü olmayan qrupların üzvlərinin çiyinə böyük yük qoyulur – onlardan dominant cəmiyyətin qoyduğu normalara əməl etmək tələb olunur. Afrika əsilli Amerikalıların əksəriyyəti, bu QADD şivəsi ilə standart ingilis dilinə olan münasibətlərdəki ziddiyyətlərlə daha da çətinləşən dilemma ilə üzləşirlər. Nitq üslublarının tabe olduğu sosial qaydalar haqqında yazan Ceneva Smitermana (Geneva Smitherman) görə, “Qaraların cəmiyyətdəki mübarizədə tab gətirə bilməsi üçün onlardan iki linqvistik formadan ustalıqla istifadə etmək tələb olunurdu – qaraların arasında “qara dilində” danışmaq (bu mühitdə “düzgün nitq” neqativ bir abu-hava ilə “ağların dilində danışmaq” kimi xarakterizə olunurdu) və bəyaz Amerikanın gündəlik həyatında iştirak edə bilmək üçün “ağların dilində danışmaq” (1984, səh.108).

Detroytun zəncilər yaşayan içəri məhəllələrindən birində aparılan tədqiqat göstərmişdir ki, hətta kiçik icmalarda da insanların sadə xalq dilinə xas tələffüzdən və qrammatik

formalardan istifadəsində fərqlər mövcuddur. Volter Edvardz (Walter Edwards, 1992) aşkar etmişdir ki, belə fərqlər nitq daşıyıcılarının öz icmalarının həyatında nə dərəcədə iştirak etməsi və icmalarına bəslədikləri emosional bağlılıq duyğusunun intensivliyindən asılıdır. Edvardz insanların öz mədəni kimlikləri haqqında düşüncələrini ölçmək üçün bir indeks sistemi işləyib hazırlamışdır. Bu Xalq dili mədəniyyəti indeksi qoyulmuş 10 suala cavab əsasında müəyyən olunmuşdur. Bu sualların arasında respondentlərin dost və qohumlarının əksəriyyətinin həmin məhəllədə yaşayıb-yaşamadığı, gündəlik əlaqələrinin çoxunun məhəllədəki qonşuları ilə olub-olmadığı, gələcəkdə məhəllədə qalmaq istəyib-istəmədikləri və uşaqlarını böyütmək üçün məhəllələrinin yaxşı yer olub-olmadığı barədə suallar olmuşdur.

Edvardz 33 kişi və 33 qadının nitqlərindən nümunələr toplamış və QADD şivəsi tələffüzündə 4 özəlliyə (3 saitın tələffüzü və /r/ səsinin olmaması ya da olması), 1 qrammatik özəlliyə rast gəldiyini (indiki zamanda köməkçi felin olması) müəyyən etmişdir. Gözlənilməli kimi, insanların QADD şivəsindən istifadəsinin ona Xalq dili mədəniyyəti indeksinə görə verilən xalla çox yaxından əlaqəli olduğu meydana çıxmışdır. Yəni, öz məhəlləsi ilə öz kimliyini daha yaxından əlaqələndirən şəxslər QADD şivəsinin özəlliklərindən daha çox istifadə etmişdir. Bu fakt həm qadınlarda, həm də kişilərdə eyni şəkildə özünü biruzə vermişdir, çünki, Edvardz qadınlarla kişilərin QADD şivəsinin özəlliklərindən istifadəsində heç bir fərqlərin olmadığını aşkarlamışdır.

Bununla belə, respondentin hansı yaş qrupuna aid olması QADD şivəsindən istifadəyə təsir etmişdir. Yaşlı respondentlər (40-59, 60 və daha yaşlı) QADD şivəsinin özəlliklərindən gənc respondentlərə nisbətən daha çox istifadə etmişdir. Edvardza görə, xalq şivəsi və standart ingilis dili gənc yaşlı

respondentlərin nitqində birləşmə meyli göstərir ki, bu da hər iki üslubun birləşməsinə və QADD şivəsini fərqləndirən cəhətlərin itməsinə gətirib çıxarır. Bu nəticə həqiqəti əks etdirirsə, buradan belə nəticə çıxır ki, Detroytdakı məhəllə Labovun və Hərrisin (1986) tədqiqat apardığı Filadelfiyadakı məhəllədən fərqlidir (həmin icmada QADD ilə standart ingilis dili qarışdırılmırdı). Bundan başqa, Edvardz müəyyənləşdirmişdir ki, iki gənc yaş qrupuna aid respondentlərdən 26-39 yaş arası olanlar standart ingilis dili tələffüzündən çox, QADD şivəsindən isə çox az istifadə edir. Bu cəhəti izah etmək üçün Edvardz şəbəkə nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. Onun szöhrinə görə, "həmin qrupdan olanlar coğrafi cəhətdən daha çox səyahət edir və standart ingilis dilini danışanlarla daha tez-tez ünsiyyətdə olur", ən gənc qrupun nümayəndələri isə "daha çox öz valideynləri və yaşlılarla ünsiyyətdə olurlar".

İnsanların öz nitqlərinin linqvistik xüsusiyyətlərini dəyişdirmək istəyinə əlavə təsir edən amillərdən biri də onlara təklif olunan iş yerləridir. Corctaun əyalətinin Cənubi Karolina sahillərində yerləşən bəzi zənci məhəllələrində Patrisiya Nikolsun (*Patricia Nichols, 1983*) apardığı tədqiqatlarda respondentlərin linqvistik üslubu ilə onların işi, cinsiyyəti, yaşı arasında müəyyən əlaqənin olduğu aşkarlanmışdır. Burada danışq dillərinin diapazonu Qulla dilinin (Afrikalıların və ingilislərin dillərinin qarışığından yaranan kreol dili. Hazırda Karolina və Corciya sahillərinə yaxınlıqdakı adaların əhalisi bu dildə danışır) təsiri ilə formalaşmış ləhcədən, QADD şivəsindən və standart ingilis dilindən ibarətdir.

Yaşlı qadınlar kreol dilinə ən çox uyğunlaşdırılmış qeyri-standart nitq formaları işlətdiyi halda, gənc qadınlar standart ingilis dilindən daha çox istifadə edir. Kişilər arasında üslub fərqi nümayiş olunsada, belə görünür ki, bu fərqlərlə kişilərin

yaşı arasında əlaqə elə də güclü deyil. Genderlə əlaqədar nitq fərqləri gənc kişi və qadınlarda özünü daha qabarıq göstərir: qadınlar standart ingilis dilindən, kişilər isə xalq şivəsindən istifadə edir. Nikols bu fərqi fərqli yaş və gender qrupları üçün iş imkanlarının müxtəlif olması ilə izah etmişdir. Kişilər əsasən kənd təsərrüfatı və tikinti sahəsində iş tapır və həmin işlərdə nisbətən uzun müddət işləyirlər. Bu iki işin heç birində, kişilərin bu işləri öz məhəllələrində tapdığını və həmkarlarının elə məhəllədən olan dostları, tanışları olduğunu nəzərə alsaq, standart ingilis dilini bilmək tələb olunmur. Qadınlara təklif olunan işlər isə, əksinə, son onilliklərdə xeyli dəyişmişdir. Yaşlı qadınlar əsasən evdar qadın olur, mehmanxanalarda təmizlik işləri görür ya da fermalarda işləyir ki, bu işlərdə də standart ingilis dilində danışmaq tələb olunmur. Son zamanlarda qadınlara daha çox ofis işləri, satıcılıq, tibb bacısı və müəllimlik təklif olunur ki, bu işlərdə də standart ingilis dilini bilmək tələb olunur. Çox vaxt gənc qadınlar linqvistik bacarıqlarını təkmilləşdirmək və işləri ilə əlaqədar əlavə biliklər əldə etmək üçün təhsillərini davam etdirirlər.

Bir sözlə, Afrika əsilli Amerikalıların QADD şivəsinə münasibəti ikili xarakter daşıyır və sadəcə onların yaşadıkları icma, məhəllə ilə məhdudlaşmır. Əslində, "Afrika əsilli Amerikalılardan ibarət icma" termininin özü səhv termdir, çünki, həmin icmanın tərkib etibarını ilə homogen olduğunu ifadə edir. Əksinə, bütün digər icmalar kimi, Afrika əsilli Amerikalıların üzv olduqları icmalarda da sinif təbəqələşməsi mövcuddur və icma üzvlərinin həyat təcrübəsi, öz nitqlərinə yanaşma tərzləri xeyli fərqlənir. Bununla belə, zəncilərin əksəriyyəti ya birbaşa, ya da dolayı yollarla ikişivəliliyin üstün və dəyərli tərəflərini getdikcə daha dərindən dərk etməyə başlayır. Yəni, QADD unikal kimliyi ifadə edən, vurğulayan bir nitq üslubudur. Bu şivədən istifadə qrup daxilində həmrəylik

yaradır və belə həmrəyliyi simvolizə edir. Zəncilərin yaşadığı icmaların daxilindən və kənardan Amerikanın ümumi nitq normalarına əməl olunması istiqamətində təzyiqlə yanaşı, əslində QADD şivəsində də yaxşı danışmaq tələbi də mövcuddur. Təhsil müəssisələri, media və digər sosial yayım şəbəkələri Afrika əsilli Amerikalılara standart ingilis dilinin normalarına əməl etmələri istiqamətində təzyiq etməkdədir (bu müəssisələrdə işə girmək və ictimai sahələrdə özünə yer tapa bilmək üçün). Bu yanaşma tərzini zəncilərə yaxşı tanış olan mənfi münasibət və ayrı-seçkilik düşüncələrindən qaynaqlanır. Bununla belə, zəncilərin özləri də bu yanaşma tərzlərini mənimsəyir ki, bu da onların sosiallaşmasının intensivliyini və yuxarıda qeyd etdiyimiz mənfi münasibətə tez-tez rast gəlməsinin təzahürüdür. Lakin standart ingilis dilində danışan zəncilər öz ailələri və həmyaşıdları tərəfindən mənfi münasibət görə bilər, çünki, QADD şivəsi qrup həmrəyliyi bir göstəricisi rolunu oynayır. Buna görə də, QADD şivəsindən tamamilə imtina edən Afrika əsilli Amerikalılar məxsus olduqları təbəqənin insanları tərəfindən öz kimliyini, icmasını unutmuş şəxs kimi qarşılanır.

QADD şivəsi ilə standart ingilis dilinə aid meyar və dəyərlərin razılaştırılması, uyğunlaşdırılması da o qədər asan məsələ deyil. Bu iki şivəni danışan şəxs yəqin ki, onlarla əlaqədar bir-birinin ziddi olan ikili xarakterli düşüncələrlə əlləşmək məcburiyyətindədir. Heç şübhəsiz, bu məsələlər Afrika əsilli Amerikalıların icmalarının daxilində hələ çox mübahisələrə səbəb olur və olacaqdır ki, bu da siyasilər, icma liderləri, yazıçılar, media nümayəndələri, ulduzlar tərəfindən tez-tez dilə gətirilməkdə, müzakirəyə çıxarılmaktadır (*Lippi-Green, 1997, səh.185-197*). Bu debatların mürəkkəbliyi, eləcə də ona qarşı edilən təzyiqlərə, daşıyıcılarının müxtəlif ibarələrlə

damğalanmasına baxmayaraq QADD şivəsi hələ də ən canlı ünsiyyət vasitələrindən biri olaraq qalmaqdadır.

Huver, Edvardz, Nikolz və Lippi-Green tərəfindən aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu və ya digər şivədə danışan icmaların tərkibi homogen deyil. Əksinə, linqvistik üslublardan istifadəyə həyat şəraiti güclü təsir edir və insanların hansı şivə ilə danışmağa qərar verməsi çox vaxt onların məxsus olduqları icmanın sosial və iqtisadi həyatında iştirak şəklindən asılı olur.

Afrika əsilli Amerikalıların əksəriyyəti (həm yaşlılar, həm cavanlar) əksər nitq üslublarının daşıyıcıları kimi, iki şivədə danışirlər. Yəni, onlar öz ana dillərinin ən azı iki şivəsində heç bir çətinlik çəkmədən sərbəst danışa bilirlər.

## Mövzu 17

## Danışiq üslubu

Üzbəüz verbal (sözlü) ünsiyyətdə, danışığın nitq xüsusiyyətlərinin seçimi iştiracılara real informasiyanın ötürülməsindən doğan bir tərəflilik və ya obyektivlik, şəxsi iştirak etmə hissini verə bilər. Situasiya və mədəniyyət kontekstlərinin müxtəlifliyi çeşidli danışiq üslubları tələb edir.

Məsələn, iki müsahibəni müqayisə edək. Birincidə məqsəd informasiya əldə etməkdirsə, ikincidə məqsəd dostlar arasındakı keçmiş təcrübəni bölüşməkdir.

Almaniyada jurnalist və gənc usta köməkçisi arasındakı müsahibə:

*A: And where do you work? (Bəs siz harada işləyirsiniz?)*

*B: I work in the metal industry. (Mən metal sənayesində işləyirəm)*

*A: uhuh... why did you choose that particular job? In the metal industry? (a... nə üçün siz xüsusi olaraq bu işi seçdiniz? Metal sənayesində?)*

*B: Well... it was ... so to speak ... the job of my dreams . I wanted to work, but not particularly an intellectual job, but a more physical one. (Yaxşı...düzünü desəm bu mənim arzuladığım iş idi. Mən işləmək istəyirdim, ancaq xüsusi intellekt tələb edən işdə yox, fiziki işdə).*

*A: So... you can say that you chose that job yourself? (Nəhayət, siz deyə bilərsiniz ki, bu işi özüünüz seçdiniz?)*

*B: I chose that job myself. (İşi özüüm seçdim). (Kramsch Claire, Discourse Analysis and Second Language Teaching. Washington, D.C: Center for Applied Linguistics. 1981, page 62)*

İdarə olunan, üst-üstə düşməyən növbələrin uzlaşması, müsahibə götürənin professional, birtərəfli, obyektiv cəhdi və vacib informasiya ilə tez bir zamanda görünmək arzusunda olan gənc usta köməkçisinin ehtiyatlı cavablarından biz nitq hadisəsinin "müsahibə" adlandırıldığı tipik üslubu tanıyıyıq. Bu ədəbi jurnalist üslubu natiqlik üslubundan tamamilə fərqlidir. Bunu dostlar arşındakı söhbətdən görmək olar:

Hər ikisi Nyu Yorkdan olan yəhudi mədəniyyətini bölüşən Piter və Deborah arasındakı söhbət.

*Peter: What I've been doing is cutting down on my sleep. (Nə edirəmsə yuxuma girir).*

*Deborah: Oy! (sighs). Ay (Ah çəkir)*

*Peter: And I've been... and I. (Və mən olmuşam .... və mən)*

*Deborah: I do that too but it's (mən də bunu etmişəm) painful. (Ancaq bu ağırdır).*

*Peter: Yeah. Five, six hours a night, (Hə gecədə 5, 6 saat) and (və)*

*Deborah: Oh God how can you do it. You survive? (Ay Allah, necə edə bilmisən Sağsan?) (Tannen, Deborah. Conversational Style. Anayzinhg Talk Among Friends. Norwood, N. J.: Ablex 1984, page 82).*

Burada Piter və Deborahın ümumi mədəni mənşəyi aydın danışiq üslubu ilə baş verir. Bu zaman paralingvistik siqnallar, məsələn, ah çəkmələr və nidalar halına acımaya, şəxs əvəzliliklərinin istifadəsi həm danışanın, həm də eşidənin iştirakına, tez-tez bir-birlərinin sözlərini kəsmələri və fikirlərinin üst-üstə düşməsi yüksək səviyyəli danışiq əlaqəsinə işarə edir. Qeyd edək ki, Deborah özü bu fenomenləri belə şərh edir. Müxtə-

sərlik, şüur, dəqiqliyi ilə seçilən daha mədəni danışiq üslubuna malik başqa mədəniyyətin dinləyiciləri ardıcılığı, tez-tez təkrar olunan siqnalları, nidaları əlaqəlilik kimi yox, əksinə onların ünsiyyət məkanına müdaxilə kimi şərh edirlər. Onlar Piter və Deborahı dözülməz və soyuqqanlı boşboğazlar kimi dərk edə bilirlər.

Natiqlik – mədəni bütövlük müsahibələr və dostluq söhbətlərindən göründüyü kimi müxtəlif mədəni janrlarda fərqli şəkildə reallaşır və əksinə sinif otağındakı danışiq zamanı müxtəlif mədəni ənənələrin bir janrda birləşməsi müşahidə olunur. Məsələn, Oreqonda hindistanlı uşaqlar ailələrində böyüklərə sakitcə qulaq asaraq və izləyərək öyrənməyə, cəmiyyətin ictimai hadisələrində bir bütöv kimi iştirak etməyə öyrəşiblər. Sınıfda hamının ingiliscə danışmasına baxmayaraq, bu uşaqların davranışı onların Anqlo-Amerikan sinif yoldaşları və müəllimlərinin davranışından nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Onlar çox vaxt sakit qalır, biliklərini nümayiş etdirmək üçün sualları cavablandırmağa can atmır, müəllimin nəzərini cəlb etmək üçün rəqabət aparmır və daha çox öz yaşidləri ilə birlikdə işləməkdə maraqlı olurlar.

Şübhəsiz, insanlar müxtəlif situasiyalarda müxtəlif danışiq üslubları nümayiş etdirə bilirlər. Biz bir şəxs və ya bir mədəniyyəti bir danışiq üslubu ilə bərabər tutmaqdan çəkinməliyik. Məsələn, Deborah və Piter müsahibə situasiyalarında mədəni danışiq üslubunu gözəl mənimsəməyə qadirdirlər. Sözügedən hindistanlı uşaqlar isə sinifdən kənarında yaşidləri ilə aktiv həmsöhbət ola bilirlər. Hərçənd ki, temperament və tərbiyədən asılı olaraq insanlar hər hansı bir situasiyada bu və ya digər üslubu işlətməyə meyillidirlər. Bu üslub, öz növbəsində, onların mədəni kimlik hissini formalaşdırır. Aid olduqları diskurs cəmiyyətlərinin bərabər hörmətə layiq dəyərlərini əks etdirən bütün danışiq üslubları eyni gücə malik deyil.

Məsələnin həlli üçün yerli cəmiyyətlərin təsir gücündən azad, müxtəlif dəyərli danışiq və öyrənmək üslublarını elə birləşdir-mək lazımdır ki, heç kəsin dəyər hissi sıxışdırılmış olmasın və nəticədə hər kəs üçün aparıcı danışiq üslubu əlyətər olsun.

### 17.1. Nəqletmə üslubu

Mədəniyyətin danışiq üslubuna təsiri həmçinin nəqletmədə də danışığın nitq və mədəni xüsusiyyətlərinin fərqli təsnifatında özünü göstərir. Məsələn Vilyam Çeyfin **“Armud hekayəsi”** filmindən istifadə edərək Tanen Anqlo-Amerikan və Yunan mənşəli yerlilərdən filmi öz sözləri ilə danışmağı xahiş edir. Tanen filmi belə nəql edir:

Film armudları ağacdan toplayan, sonra aşağı enib onları yerdəki üç səbətdən birinə yığan bir kişini göstərdi. Bir oğlan velosipedlə gəlir və armud dolu səbəti oğurlayır. O, üzəqləşər-kən bir qızın yanından ötür, oğlanın şlyapası başından uçur və velosiped aşır. 3 oğlan peyda olur və armudları yığmaqda ona kömək edirlər. Onlar onun papağını tapıb qaytarırlar və o da onlara armud verir. Sonra oğlanlar təzəcə ağacdan yerə enmiş və armud dolu səbətinin yoxa çıxdığını görən kədlinin yanından keçirlər. O, oğlanların armud yeyə-yeyə getdiklərini görür. *(Tannen, Deborah. “What’s in a Frame?” In Framing in Discourse. Oxford University Press 1993, page 21).*

Tanen Amerikan qadınlarının ingilis dilində, yunan qadınlarının yunan dilində nəqletmələrini müqayisə edərək hər bir qrupun özünəməxsus nəqletmə üslubunun olduğunu söyləmişdir. Yunanlar tez-tez xarakterlərin davranışı haqqında (məsələn, oğlan armudları oğurlamamalı, yaxud ona kömək edənlərə təşəkkür etməli idi), yaxud filmin süjeti haqqında

(məsələn, bu kənd həyatından bir parça, yaxud balaca uşaqların bir-birinə kömək etməsidir) mühakimələrini söyləməklə “daha yaxşı hekayələr” danışirlar. Bunun əksinə olaraq Amerikanlar “daha yaxşı hafizə” ilə hadisələrin orijinal ardıcılığını, yadda saxlaya bildikləri bütün detalları deyirlər. Onlar öz mühakimələrini filmi hazırlayanların texnikasını şərh etməyə istifadə edirlər (məsələn, kostyumlar inandırıcı deyil, yaxud filmin musiqisi süjetə uyğun gəlmir). Görünür, Yunanlar hekayəni müşahidəçini maraqlandıran tərzdə, filmin süjet xəttini şərh etməklə daha çox şəxsi iştiraka əsaslanan interaktiv təcrübəyə əsaslanırlar. Amerikanlar isə məktəbin tələblərinə uyğun tapşırığa yaxınlaşmaq üçün öz hazırlıqlarına söykənirlər. Hər bir qrup tapşırığı öz mədəniyyətlərinə uyğun fərqli nitq və mədəni xüsusiyyətlərdən istifadə etməklə hazırlamışdır.

Bu misalı bütün Yunanlara və Amerikanlara şamil etmək və yaxud Yunanlar Amerikanlardan yaxşı hekayə söyləyirlər fikrini irəli sürmək əlbəttə ki, düzgün olmazdı. Əvvəldə söylədiyimiz kimi hər bir mədəniyyət qarışıqdır, yəni o müxtəlif alt mədəniyyətlərin məcumusudur. Bu misaldan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, eyni bir situasiya və eyni bir tapşırığı müxtəlif mədəniyyətli insanlara verdikdə onlar həmin situasiya və tapşırığın tələblərini müxtəlif cür şərh edəcəklər və fərqli davranış tərzini sərgiləyəcəklər.

## 17.2. Müsahibələr

Müsahibələr, sözün əsl mənasında ünsiyyətin ümumi adı formasıdır. Etnoqraflar davamlı olaraq suallar verirlər və sualların çoxu da mövzu haqqında müəyyən bilik əldə etməklə olur. Bu mənada, “etnoqrafların” sualları səsləndikləri kimi

faydasız deyildir. Onlar həmin anda olmasa da, bəzən bir az gec tədqiqatçı üçün informasiya mənbəyi ola bilər. Hətta elə vaxt olur ki, tədqiqatçı (çox vaxt əlində qeyd dəftəri və diktofon) hər hansı spesifik sahəyə aid əvvəlcədən hazırlanmış sualları xüsusi biliyə malik cəmiyyət üzvünə verir. Linqvistik antropoloqlar üçün isə müsahibə tədqiq etdikləri nitq mübadilələrini başa düşməkdə əhəmiyyətli olan mədəni informasiyanın mənşəyini əldə etmək üçün qazanılmış vaxt ola bilər. Sosiolinqvistik metodlara əsaslanan alimlər üçün (*Labov 1972*) müsahibə qrammatik formaları, üslubu variasiyaları və dilə yanaşmaları öyrənən linqvistik korpusun əldə edilməsi üçün bir əsas ola bilər (*Hill and Hill, 1986*). Belə hallarda, dilçi ekspertləri deyil, dildə danışanları axtarır və bu zaman əsas yanaşmalardan biri kimi danışanın təmsalında müsahibə zamanı nitqin necə təqdim olunması götürülür. Belə yanaşma yerli bilik və kommunikativ təcrübələrə keçid əldə etmək üçün müsahibə situasiyasının uyğunluğunu tələb edən ümumi işin bir hissəsidir. Məsələn Vilyam Labova görə (*1984, səh.29*) üzbəüz müsahibələr dəfələrlə təhlilə ehtiyacı olan qeydə alınmış nitqin həcm və keyfiyyətinin əldə edilməsində yeganə vasitədir.

Linqvistik antropoloqların çoxu bu ümumi prinsip ilə razılaşırmır və bəzi hallarda faydalı olmasına baxmayaraq inanırlar ki, müsahibələr mədəni linqvistik təhlillər üçün çox nadir hallarda zəngin mənbə ola bilərlər.

İstər şəxsi və dünyəvi, istərsə də ictimai və xeyriyyə məqsədi ilə yerli sakinlərin gündəlik qarşılıqlı ünsiyyətlərini müşahidə etmək və lentə almağın əvəzi yoxdur. Müasir audio və video texnologiyalar, hətta danışan tədqiqatçının qarşısında oturub birbaşa mikrofonu danışmasa belə, yüksək nəticə əldə etməyə imkan verir. Əgər müsahibə vacib sayılırsa, onda müsahibəni necə idarə etmək və gözləntiləri bilməkdən ötrü bəzi məhdudluqlar nəzərdə tutulmalıdır.

### 17.3. Müsahibənin mədəni ekologiyası

Müxtəlif amillərdən asılı olaraq tədqiqatçının suallarına da reaksiya fərqli olur. Buraya informasiya formatının müzakirə olunacaq mövzunun tərtibinə və əldə olunmuş informasiyanın yerli təcrübələrə uyğun olması da aiddir. Suallar xüsusi əhəmiyyət kəsb edən elm sahələri üzrə ola bilər. İctimai danışıqlar və ya ixtisaslaşmış bilik (tibb, genealogiya) buraya aid edilə bilər və yaxud da elm sahəsi kimi o qədər də əhəmiyyəti olmayan uşaqlarla bağlı fəaliyyətlər (söz oyunları, uşaq mahnıları, uşaqların nitqlərindəki səhvlər) ola bilər.

Bəzi cəmiyyətlərdə bu cür mövzulara giriş qeyri-peşəkarlar üçün yasaqlana bilər. Bu cür hallar Avstraliyalı aborogenlər və bəzi yerli Amerika dini mərasimləri ilə bağlı baş vermişdir. Əgər hər hansı bir sahənin işçisinə məhdudiyətlər qoyulmuş müqəddəs mərasimdə iştirak etməyə icazə verilibsə, onlara olan inamı təhqir etməməlidir. Bu hadisə haqqında hər hansı məlumat diqqətlə ölçülüb-biçilməli və həmin cəmiyyətin üzvləri ilə razılığa gəlinməlidir.

Tədqiqatçılar hər bir cəmiyyətin "müsahibə"yə dair özlərinə məxsus anlayış tərzini olduğundan xəbərdar olmalıdırlar. Çox hallarda bir mədəniyyət hər hansı bir nitq hadisəsinə malik olmaya bilər. Bu halda müsahibəni aparan tədqiqatçıların cəhdinə informasiyanı verən və ya öyrənən yerli millətin üzvlərinin reaksiyaları anlaşılı şəkildə nəzərə alınmalıdır. Məsələn, O.K.Elinor (1974, 1976) verdiyi məlumata görə, Madaqaskarda insanlar nə mütəxəssislərlə, nə də qeyri-mütəxəssislərlə vacib informasiyanı bölüşmək həvəsində olmamışlar. Dünyanın əksər cəmiyyətlərində olduğu kimi

genealogiya (nəsl/soy tarixi) qısqançılıqla qorunur və tədqiqatçılar bu məsələ haqqında dəqiqliklə danışmağa həvəsi olan birini tapana kimi aylarla və hətta illərlə gözləməli olurlar. Saomada insanlara şəxsi motivasiyalar haqqında suallar vermək yersiz sayılır. "Nə üçün bunu etdin?" tipli suallar etiraz doğuracaq və sorğunu davam etdirmək nəticəsiz qalacaqdır. Samoanlar fikirlərinin daxili vəziyyəti haqqında psixoloji izah və fərziyyələri dilə gətirməyi xoşlamırlar. Araşdırıcılar tərəfindən belə təcrübələrdə iştirak etmək təklifi uyğun sayılmır və hətta təhlükəlidir. Məsələn, hazırkı çətin durumla bağlı keçmiş hadisələrin yenidən canlandırılması köhnə yaraları qanadır və emosiyalara yol açır.

Unutmamaq lazımdır ki, informasiyanın insanlardan alınması qiymətli bir şeyin onlardan götürülməsi hissini oyadır. Tədqiqatçıya dostcasına dediyi hər hansı bir söz və ya jest sonradan bütün dünyada minlərlə insanların bölüşdüyü məlumatın bir hissəsinə çevrilir. Buna görə verilən hər hansı bir ödəniş şəxsi təcrübənin itirilmə hissini lazımınca ödəyə bilmir.

Tədqiqatçılar həmçinin "yerli sorğu-sual ekologiyasını" ("Ecology of questioning") da öyrənməlidirlər. Başqa sözlə, onlar kimi, nə vaxt, necə sorğu-sual etməyə kimin icazəsi olmasını aşkarlamalıdırlar. Qərb cəmiyyətlərində sorğu-sual etmə öyrənmə prosesinin ilkin mərhələlərində gözlənilir və icazə verilir. Amma dünyanın əksər yerlərində sorğu-sual etmə təcrübəsiz biri üçün uyğun sayılmır. Çarlz Briqqz müsahibə ilə Şimali Nyu Meksikanın Meksikano icmasında oyma haqqında öyrənməyə cəhd edərkən hər cür prosedur problemlərlə üzləşdi (1986, səh.43). İnsanlar ya birbaşa onun suallarına cavab vermirdilər, ya da məhdud və ya açıq-açıqına əks informasiya ilə təchiz edirdilər. Xoşbəxtlikdən Briqqz öz cəhdlərini lentə alırdı. Bununla o öz suallarını və məsləhətçilərinin cavablarını diqqətlə öyrənərək eyni situasiyalara düşmüş tədqiqatçılara

kömək ola biləcək müsahibə prosesində yeni bilgi əldə etdi. Bu material Meksikanolularla bağlı tədqiqatda etdiyim kommunikativ səhvlərə aydınlıq gətirir. Güman edirəm ki, standart İspan dilini və onların cəmiyyəti üçün qəbul olunan tədqiqat lahiyəsini bilməyim və dostluq münasibətlərinin inkişafı mənə müsahibəni başlamağa imkan verəcəkdi Eyni zamanda inanırdım ki, müsahibələr ictimai-mədəni və sosiolinqvistik bacarığın əldə olunmasında ən yaxşı vasitə olacaqdır. Çünki, mən cəmiyyətin daxili ənənələrindən xəbərsiz idim və lazımı pragmatik bacarıqlarım da yox idi (*Briggs 1986, səh.64*). Briqqz aşkar etdi ki, ənənə və ya oyma haqqında bilgi almaq üçün o ənənəvi şagird roluna girməlidir. Ev sahiblərinin üstün tutduğu qayda ona bir parça taxta və cib bıçağı verib oymağı öyrənməkdə kömək etmək idi. Ancaq bu yolla Briqqz oyma və icma mədəniyyəti haqqında müfəssəl məlumat əldə edə bildi. Sonra mən onların cümlələrini təkrarlamaqla əlavə informasiya əldə edə biləcəyimi aşkarladım: "Sənin atan məzəli adam olub, elə deyilmi?" Beləliklə, mən uyğun öyrənmə metodu və minimal bacarıq səviyyəsi əldə etdim. Lopezlər oyma sənəti ilə bağlı informasiyanı verməkdə həvəsli idilər. Xoşbəxtlikdən, cütlük belə vaxtlarda mənə maqnitafonu işə salmağa icazə verirdi. Bu onların məni necə öyrətdikləri barədə məlumatlandırır (Briggs: 1986, səh.65).

#### 17.4. Yerli dillərin müəyyən edilməsi və istifadəsi

Etnoqrafik tədqiqat üçün istifadə olunan dilin təcridi zamanı, Gumperzin "ünsiyyət matriksi" adlandırdığı "boşluğu" yaratmaq mühüm amillərdən biridir (*Gumperz 1986, səh.464*). Bu o deməkdir ki, biz Hindistanda şəhər cəmiyyətini tədqiq

edərkən ingilis dilini və ya Şimali Kaliforniya və Texasdakı İspan əhalisinin ingilis dili bilgiləri tədqiq olunarkən isə ispan dilini kənara qoymamalıyıq. Qarşılıqlı ünsiyyət , xüsusi hallarda kodun uyğunluğu əlbəttə ki, tədqiqat əsasında empirik məsələ kimi qəbul olunmalıdır. Məlumatın toplanması metodu isə nəzəri məsələdir. Məhz buna görə də yerli əhali ilə nitq janrları və nitq üslubları haqqında müsahibələri keçirməklə yanaşı həmin cəmiyyətə mənsub olan üzvlərin iştirak etdiyi hadisələrlə birbaşa əlaqəsi olmaq mümkündür.

Sözsüz ki, tədqiqatçılar tədqiq etdikləri insanların dilləri ilə tanış olmaq üçün əllərindən gələni etməlidirlər. Bu yalnız müsahibələri tərcüməçisiz idarə etməyə deyil, həm də ətrafda nə baş verdiyini başa düşməkdə də kömək edir.

Başqa xalqın dilini öyrənməyin vacib dəyəri yalnız müsahibələri tərcüməçisiz apara bilmək və ya etnoqrafik yazıları yerli terminlərlə təchiz etməkdən ibarət deyil. Onun dəyəri yerlilərin nə dediklərini başa düşmək və bir-birləri ilə ünsiyyət zamanı bunu necə etməklərindədir (*Witherspoon 1977, səh.7*).

Bəzi adekvat olmayan etnoqrafların yerli dildə danışma cəhdləri tədqiq etdikləri insanların mədəni irsinə hörmət göstərmələri kimi səslənə bilər. İctimai-tarixi səbəblərdən insanların öz dil və dialektləri barədə yaxşı fikirdə olmadığından tədqiqatçıların onların dil və dialektlərindən istifadə etməsinə müqavimət göstərə bilərlər. Başqa vəziyyətlərdə olduğu kimi bu halda da, xüsusi bir dil və ya dialektin istifadəsi həm insanlar arasında ictimai, həm də şəxsi münasibətlər üçün uzunmüddətli nəticələri olan siyasi məsələyə çevirə bilər. Təəssüf ki, keçmişdə klassik antropoloji tədqiqatların çoxu yerli dillər haqqında çox az biliyə malik tədqiqatçılar tərəfindən aparılmışdır.

Tədqiqat yerinə gəlməzdən əvvəl tədqiqatçı üçün yerli dildə səlis danışmaq çox vaxt çətin olur. Ən adi halda (öz cəmiyyəti



yətlərindən kənarda işləmələri üçün) etnoqraf dil barədə nəşə bilir (lingvistik antropoloqlar dilin tipologiyası və struktur xüsusiyyətləri haqqında minimal informasiyaya malik olmalıdırlar), amma səlis danışmırlar. Bu tipik situasiyada iki dil bilənlərlə - ya bizim ana dilində danışanlarla, ya da səlis olmasa da danışdığımız digər dildə danışanlarla işləməyə cəhd göstərmək lazımdır. Məsələn, Ceyn (1986) Mərkəzi Meksikadakı meksikanlar arasındakı *lingvistik sinkretizmin (language mixing)* tədqiqində məlumatları standart sorğuya əsaslanaraq 16 yaşında savadlı meksikanlıdan alırdı. Eyni şəxs bütün müsahibələrin ilk səs yazısı üçün cavabdeh idi. Hill və Hill (1986, səh.67-89) müsahibələrin məzmununun uzunluğu və müsahibə götürənin rolundan danışaraq oxuculara belə metodun üstünlükləri və məhdudiyyətlərindən xəbər verirdi. Şərqi Afrika, **Yeni Qvineya** və **Melaneziyanın** bəzi hissələrində tədqiqatçılar öz işlərinə **Pidgin** (ünsiyyət vasitəsi kimi işlədilən sadələşdirilmiş dil) ilə başlaya bilər və tədricən yerli dilə keçə bilirlər. Bir çox tədqiqatçıların təcrübəsinə görə bu bir neçə həftə və ay üçün əsas tədqiqat strategiyası ola bilər. Tədqiqatçıların məqsədi mümkün qədər tez bir dildə danışanlarla ünsiyyət yaratmaq olmalıdır. Cəmiyyət bir dildən çox dilə malik olduqda və ya uşaqlar valideynlərin uşaq olduğu vaxt öyrəndikləri dili öyrənmədikdə işlər daha da mürəkkəbləşir. İki dildə danışanlara əsaslanmaqdan ehtiyatlanmaq lazımdır. Birdilli cəmiyyətlərdə adətən ikinci dili öyrənməyə mühüm səbəbləri olan şəxslər vardır. Onlar çox zaman müəyyən vaxt ərzində cəmiyyətlərindən kənarda yaşayıb işləmiş adamlar və ya başqa ərazi və ölkədə qohumları olanlardır. Onlar daha çox tədqiqatçının fikirlərini və ehtiyaclarını başa düşən kəslərdir, eyni zamanda onlar yəqin ki, cəmiyyətlərinin tipik nümayəndəsi deyillər.

## 17.5. Yazılı ünsiyyət

Mənəli fəaliyyət yalnız yazı ilə diskursun təsbitinə bərabər olan obyektivlik şəraitində elmin obyektinə ola bilər (*Ricolur, 1981, səh.203*).

Yazı etnoqrafın etdiyi yeganə iş olmasa da, yazısız etnoqrafiya mövcud deyil (*Geertz, 1973*). Bu tədqiqatçının araşdırma yerinə gəlməzdən əvvəlki andan öz işinin nəticəsini təqdim edənə qədər özünü göstərir. (Onlar əvvəla, lahiyənin dəyərli olmasında məsləhətçiləri, əməkdaşları, maliyyə agentliklərini və yerli hakimiyyəti inandırmalıdırlar). Lingvistik antropoloqların fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onların spontan əlaqələri təhlil etməkdə çox rahat olan audio və video maqnitofonlara əsaslanmalarıdır. Müasir tədqiqat bütünlükdə onu əvəz edə bilməyən etnoqrafik qeydləri lentə ala bilən cihazlardan istifadə edir. Burada oxuculara bu cihazların spesifik üstünlükləri və onlarda saxlanılan informasiyanın analitik məqsədlər üçün transformasiya yolları təqdim edilir.

“Yazılı ünsiyyət” anlayışı başlanğıcdan problemləri təqdim edir. Necə yaxşı yazar olmağımızdan asılı olmayaraq, biz bilirik ki, əgər məqsədiniz verilmiş qarşılıqlı ünsiyyətin ən dəqiq qeydini aparmaqdırsa, hadisədə iştirak edən və ya müşahidəçi olan hər hansı bir kəsin təcrübəsinin zənginliyini təsvir etmək üçün yazı çox zəif texnologiyadır. Sözsüz ki, film və ya keyfiyyətli videoyazı hər hansı bir hadisə haqqında təsviri yazıdan daha çox informasiyaya malikdir. Eyni zamanda bu da həqiqətdir ki, etik, iqtisadi, praktik və nəzəri səbəblərdən hər şeyin audio-video qeydlərini apara bilmirik və bu qədər audio-video sənədlərin olması “orda olmaq” təcrübəsilə heç bir

zaman eynilik təşkil edə bilməz və elə situasiyalar ola bilər ki, yazılı qeydlər əyanidən daha uyğun ola bilər.

Yeni alətlərin, xüsusilə də elektron cihazların gündəmə gəlməsi heç də, ənənəvi etnoqrafik qeydlərin sonu demək deyildir. Etnoqrafik qeydlər video maqnitafonun tuta bilmədiyi təsvirin ölçülərini əlavə edə bilər. Birincisi “orada olmaq” təcrübəsi. Audio və video maqnitafonlar bunun yerini verə bilməz. Belə ki, bu cihazlar bizim orada olmağımızın necə baş verdiyini, necə başa düşüldüyümüzün və necə əlaqələr qurduğumuzun mühüm aspektlərini aşkara çıxarır. İkincisi, qeydlər qarşılıqlı ünsiyyətdə iştirak edənlər haqqında informasiyanın sənədləşdirilməsində istifadə edilə bilər. Buraya onların mədəni mənşəyi, sənəti, ictimai statusu, yaş, bir-birilərini tanımaları, bizimlə əlaqələri daxil edilə bilər. Bütün bunlar və sadəcə insanlarla söhbət edərkən yığılmış başqa xırda məlumatlar videonu seyr edərkən görünməyən hadisələr və insanlar haqqında geniş informasiya verir. Biz heç vaxt bilmirik ki, bir azdan bizdən nə soruşacaqlar. Ona görə də işə yarıyaq mümkün qədər çox informasiya toplamaq lazımdır. Hər şeyi bilmərik faktı, heç nəyi bilməmək üçün səbəb deyil. Hər şeyi bilmək həmişə maraqdan doğur və insanlar və situasiyalar haqqında nə bilmək istərdik hissini inkişaf etdirir. Üçüncüsü, iştirak etdiyimiz ünsiyyətlərdə “kamera”dan daha üstün bir kəs olmaq istərdik. Səhnənin müxtəlif görünmə dərəcəsindən müxtəlif rollardakı (aktiv, passiv iştirakçılar) insanların bir-birləri ilə necə ünsiyyətə girməsində maraqlı olan tədqiqatçı üçün bu mühümdür. Əldə balaca qeyd dəftərinin olması bizə tələm-tələsik qeydlər aparmağa, bəzən hətta insanlar harada oturub, kim hara gedir deyə situasiyanın cizma qarasını çəkməyə imkan verir. Bu videoya çəkilməyənləri qeydə almağa da kömək edir (insanlar kameranın arxasına keçir və ya harasa başqa yerə gedirlər). Aqlımıza yeni bir ideya gələ bilər və biz

onu tez qeyd etmək istəyə bilərik. Günün sonunda, evə qayıdarkən, bütün bu qısa cümlələr, cizma-qaralar bütünlükdə gün boyunca etdiklərimizin təsviri nəqlini verəcək. Heç də təsadüfi deyil ki, bir neçə saatdan sonra yaddaşımızda kəsilmələr baş verir və bunları aradan götürmək üçün qeydlər çox faydalı ola bilər.

## Qeyri-verbal (sözsüz) ünsiyyət

### 18.1. Qeyri-verbal hərəkətlər

İnsanlar mənanı tək şifahi nitq vasitəsilə deyil, həmçinin jestlər, üz ifadələri, bədən hərəkətləri və iki şəxs arasında olan məsafənin yaxın və ya uzaqlığı vasitəsilə də qavrayırlar. Ünsiyyətin bu aspektləri, sadəcə gözəl nitq epitetləri deyil, danışanın çatdırmaq istədiyi məlumatın tənqidi komponentləridir. Qeyri-verbal ünsiyyətə *kinesik* və *proksemik* hərəkətlər aiddir. *Kinesik* termini jestləri, üz ifadələrini, baxışları (göz kontaktı) və bədən hərəkətlərini əhatə edir. *Proksemikaya* isə toxunuş və danışan insanla arada olan məsafə aiddir.

Qeyri-verbal davranışın tədqiqi həm universal, həm də spesifik mədəniyyət nümunələrini aşkara çıxarır. İnsan bədəni geniş yayılmış fərd modeli üzərində qurulduğundan, aydındır ki, mümkün davranış hərəkətləri də bütün dünyada geniş yayılmış eyni fundamental məhdudiyətlərlə müəyyənləşdirilir. Lakin hər bir dildə insanın səs aparatının icra edə biləcəyi bəzi səslərdən istifadə edildiyindən, hər bir qeyri-verbal ünsiyyət sistemində də yalnız bəzi jestlər, üz ifadələri və s. işlədilir. Müxtəlif sistemli dillərdə "*eyni görünən*" qeyri-verbal hərəkətlər tam fərqli mənalara malik ola bilərlər, çünki *məna xalqın mədəniyyətindən asılı olaraq yaranır və formalaşır*. Sözlərin mənalari onları təşkil edən səslərdən yaranmadığı

kimi, jestlərin, ifadələrin və bədən hərəkətlərinin mənalari da birbaşa hərəkətin özündən yaranmır.

Qeyri-verbal ünsiyyəti tədqiq edən alimlər əsasən iki tədqiqat metodundan birini irəli sürürlər. Bu tədqiqat üsullarının bəzən bir-birilə ziddiyyət təşkil etmələrinə baxmayaraq, ümumilikdə onları bir-birindən ayrı şəkildə qəbul etmək olmaz. Bir tədqiqat üsulunda qeyri-verbal ünsiyyətin bioloji-davranış xüsusiyyətlərinə daha çox üstünlük verilir. Məsələn, Colli (1972) qeyd edir ki, müəyyən jestlər, bədən hərəkətləri və üz ifadələri universal səciyyəyə malik ola bilər (ən azından geniş yayılmış səciyyə daşıya bilər). Bəziləri isə primitiv mənşəli ola bilər. Collinin fikrinə əsasən insanlar və başqa primatlar sevinc, kədər hissləri keçirərkən və ya itaət və ya təhlükəyə məruz qalarkən oxşar siqnallardan istifadə edirlər.

Qeyri-verbal ünsiyyətin bioloji-davranış interpretasiyasının hələ də ümumi şəkildə qəbul edildiyinə baxmayaraq, son illər qeyri-verbal ünsiyyəti tədqiq edən antropoloqlar çox az miqdarda hərəkətin mənalariına görə universal, yəni ümumi olduğu fikrini irəli sürürlər. Onlar belə bir faktı da vurğulayırlar ki, insanın bütün davranış və hərəkətləri mədəniyyətə əsasən yaranır və ona görə də bütün məna mədəniyyətə əsasən formalaşır (Farnell, 1995).

Bəzi tədqiqatçılar jestləri, üz ifadələrini və hərəkətləri sistemləşdirməyə cəhd etmişlər ki, bu sistem vasitəsilə müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus olan davranışın müqayisəli təhlilini aparsınlar. Rey Berdvistelin (1970) tətbiq etdiyi "*kinesoqramlar*" hər bir üz ifadəsini, jesti və ya bədənin müəyyən bir hərəkətini bildirmək üçün istifadə edilən simvollardır. Dünyada qəbul olunmuş Beynəlxalq Fonetik Əlifbaya uyğun şəkildə planlaşdırıldığına baxmayaraq, bu simvolların tətbiq olunmasında problemlər yaranmışdır, çünki qeyri-verbal ünsiyyət əsasən dəyişkən xüsusiyyətə malikdir. Səslərin hissələrə

parçalanaraq ayrıca simvollarla (məs., /p/, /o/) ifadə olunmasına baxmayaraq, kinesik davranış daim dəyişkən və çoxlaylıdır. Ona görə də bir seqmentin nə vaxt bitərək, digərinin nə vaxt başladığını müəyyən etmək çətinlik yaradır. Bu səbəbdən də bəzi tədqiqatçılar alternativ olaraq Labanoteyşen sisteminə əsaslanmış şərti işarələr toplusundan istifadə edirlər ki, bu sistem ilkin olaraq 1930-cu ildə Laban tərəfindən rəqs hərəkətlərini yazmaq üçün istifadə edilmişdir (*Farnell, 1995*).

Qeyri-verbal hərəkətlərin yaranma səbəblərinə baxmayaraq, bütün davranış və hərəkətlər bir qrup daxilində olan ictimailəşmənin nəticəsi kimi öyrənilir. Şeyla Ramseyin qeyd etdiyi kimi, "Hər hansı bir mədəniyyətin nəticəsi olan şifrələrə əsasən, biz ünsiyyət qurmaq və əlaqələri nizamlamaq məqsədilə göz hərəkətlərindən və göz kontaktlarından istifadə edirik; biz insanlar arasında olan toxunuşları idarə edən sərt qaydalara əməl edirik, bizim bədənimiz sinxronik şəkildə qrupda olan digər şəxslərin ritmi ilə uyuşur və jestlərimiz nitqimizə təsir etməyə başlayır. Biz hər hansı bir mədəniyyətin tam fəaliyyətdə olan və ictimai cəhətdən dolğun bir üzvünə çevrilmək üçün bütün bu qaydaları qəbul etməliyik" (1979, səh.111).

Bəzi qeyri-verbal hərəkətlər "emblem" statusuna malikdir. Bu cür jestlər insanlar tərəfindən spesifik mənaları ifadə etmək üçün və daha çox şifahi sözləri əvəz etmək üçün işlədilən jestlər kimi qavranılır. Avro-Amerikan cəmiyyətində istifadə olunan emblemlərə razılıq bildirən baş işarələri və ya tərəddüd bildirən çiyin çəkmə jesti aiddir. Emblemlər xüsusi bir sistem daxilində işlədildiyindən, eyni hərəkətlər müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli mənalara malik ola bilərlər.

Qeyri-verbal hərəkətlərin izahında rast gəlinən bu mədəniyyətdaxili fərqlər müxtəlif etnik tarixə malik xalqlar arasında anlaşılmaqlığı səbəb olur. Bu problemin iki səbəbi ola bilər.

Birinci səbəb odur ki, bir xalqın nümayəndəsi tərəfindən işlədilən emblem və ya siqnal digər xalqda olmasın və ona görə də heç bir mənə kəsb etməsin. Problemin digər səbəbi daha ciddidir: eyni hərəkətlər hər iki xalq tərəfindən işlədilir, lakin onların mənaları fərqlidir. İnsan tanış olmadığı bir hərəkətlə üzləşərsə aydındır ki, o, ona göndərilən mesajı düzgün və ya yanlış anlaya bilər, lakin qeyri-verbal hərəkət formasına görə insana tanışdırsa, onda mesajı alan şəxs mənənin fərqli olduğunu dərk etməyərək onu öz qəbul etdiyi normalara uyğun şəkildə anlayır. "Jesti yanlış şəkildə anladığından insan müxtəlif xalqlarda bu jestin fərqli mənə kəsb etməsi faktından xəbərsiz olur və nəticədə öz yanlış anlamına əsasən hərəkət edir... Yanlış jest ünsiyyətdə pozulma yaradır, yəni tanış olan bir jestin səhv başa düşülməsi nəticədə anlaşılmaqlığı səbəb olur" (*R.Schneller, 1988, səh.155-156*).

Müxtəlif etnik qruplara məxsus olan insanlar arasında anlaşılmaqlıq bir çox mədəniyyətlərin birləşdiyi ölkə olan İsraildə qeydə alınmışdır (*R.Schneller, 1988*). İsrail əhalisinin əksəriyyətinin eyni dildə (Hebrew – ivrit) danışmasına baxmayaraq, onların müxtəlif kökdən olmaları qeyri-verbal mesajların anlaşılmasında çətinliklər yaradır. İsrail kolleclərinin birində belə bir eksperiment aparılmışdır: 14 fərqli mədəniyyətə malik kollec tələbələri Efiopiyadan gəlmiş mühacirlərin videoya çəkilmiş jestlərinə baxmışlar. Tələbələr nümayiş etdirilmiş 26 Efiopiya jestindən 85 faizini tanımışlar. Lakin bu tanış jestlərin yalnız 23 faizinin mənəsi düzgün açıqlanmışdır; 7 faizinin isə "təxmini" mənaları verilmişdir; 70 faizinin isə izahı düzgün verilməmişdir (*R.Schneller, 1988, səh.158*). Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, yanlış anlama heç anlamamaqdan daha tez-tez rast gəlinən bir haldır.

Rafael Sknellerin apardığı daha sonrakı araşdırmalar nümayiş etdirdi ki, İsrailin əsl sakinlərinin (yəni orada

qədimdən yaşamış əhalinin) istifadə etdikləri jestlərin dərk olunmasında da problemlərə rast gəlinir. Bu eksperimentdə beş müxtəlif mədəniyyət kökünə malik israililərə başqa İsrail sakinlərinin jestlərini video vasitəsilə nümayiş etdirmiş və bu jestlərin mənasını izah etməyi xahiş etmişlər. Göstərilmiş yeddi emblemdən 85 faizi tanınmış, lakin düzgün açıqlanmamışdır. Bəzi emblemlər yüksək tanınma sürətinə malik olsalar da, digər emblemlərin tanınma sürəti aşağı olmuşdur. Yanlış anlama tezliyi fərqli olmuşdur, lakin bəzi jestlər sorğu aparılanların 70 faizi tərəfindən səhv izah edilmişdir (*R.Schneller, 1988, səh.160-161*).

Bu tədqiqatlar insanın çatdırmaq istədiyi mesajla qəbul olunmuş mesaj arasında olan uyğunsuzluğu nümayiş etdirir. Əgər jestlər nitqlə müşayiət olunursa, onda əlbəttə ki, anlama daha dəqiq olur. Amma yenə də problemlər yarana bilər, belə ki, verbal və qeyri-verbal hərəkətlərin qəbul olunmuş mənalari arasında fərqlər çəşqinlik yaradır. Əlbəttə ki, ünsiyyətçi qeyri-verbal hərəkəti yanlış anladığından xəbərsiz olduğu üçün yaranmış çəşqinliyin səbəbindən də xəbərsiz olur və ünsiyyət quranlar arasında anlaşılmazlıq üzündən yaranmış bu narahatlıq getdikcə dərinləşir.

Qeyri-verbal hərəkətlərin müxtəlif mənalarda başa düşülməsinin müəyyən gərginliyə səbəb olmasına baxmayaraq, bu cür fərqlər mədəniyyətlər arasında yumora da səbəb ola bilər. Məsələn, Arizonada yaşayan Qərbi Apaçilər ağdərilili amerikalıların (Anglos) ünsiyyətində əsas yer tutan bəzi hərəkətləri zarafat mənbəyinə çevirmişlər (*Basso, 1979, səh.48-55*). Apaçilər ağdərilili amerikalılar üçün tipik sayılan, lakin özləri üçün təhiredici olan bəzi hərəkətləri öz gündəlik həyatlarında təqlid edirlər. Məsələn, kiminləsə danışıqda birbaşa həmsöhbətin gözünün içinə baxmaq və yaxud danışarkən həmsöhbətinə toxunmaq, dostcasına çiyinə şappıldatmaq və ya qucaqlayıb

sıxmaq Avro-amerikalılar üçün adi sayılsa da, Apaçilər üçün təhqiramizdir.

Bəzən bir cəmiyyət daxilində müəyyən qeyri-verbal hərəkətlər insanların həmin cəmiyyətdə tutduğu mövqeyindən xəbər verə bilər. Məsələn, jestlər, göz işarələri, təbəssüm və digər üz ifadələri, toxunuşlar və insanlar arasında olan şəxsi məsafə insanların statusunun göstəricisidir. Bir çox mədəniyyətlərdə bir qrup qeyri-verbal hərəkətlər yüksək statusun və gücün göstəricisi hesab edilir. Hakimiyyətdə olan və ya müəyyən qüvvəyə malik insanlar geniş, sərbəst jestlər etməyə daha meyillidirlər; məsələn, başqalarına gözünü zilləyərək baxmaq, "ciddi", təbəssümsüz üz ifadəsinə malik olmaq və digər insanların şəxsi əhatə dairəsini pozaraq onlara çox yaxın durmaq. Əksinə, aşağı təbəqəyə malik və ya rütbəcə aşağı olan insanlar jestlərdən məhdud şəkildə istifadə etməli, onlara baxdıqda gözlərini yayındırmalı, tez-tez gülümsəməli və onların şəxsi əhatə dairəsinə həttə onlara toxunacaq qədər yaxın durmağa icazə verməlidirlər. Yüksək statuslu insanlar geniş jestlər işlətdikləri və bununla öz vücudlarını sanki zahirən böyütdükləri halda, aşağı statuslu şəxslər başlarını aşağı salmaqla və ayaqlarını bir yerdə tutub əllərini bədənlərinə sıxmaqla öz bədən ölçülərini sanki kiçildirlər.

Bəzi xalqlarda bir sıra jestlər ümumi nəzakət göstəriciləri kimi işlədilər bilər. Yaponiyada və digər Asiya xalqlarında başqasının qarşısında baş əymək (təzim etmək) hörmət və ehtiram əlamətidir. Qarşılıqlı təzim (yəni hər iki şəxs eyni dərəcədə təzim edirlər) bərabərliyin və qarşılıqlı hörmətin əlamətidir. Qarşılıqlı olmayan təzim zamanı isə rütbəcə aşağı olan şəxs yüksək statuslu şəxsin qarşısında daha dərinlə təzim edir, yüksək rütbəli şəxs isə bu təzimi yüngülcə baş hərəkəti ilə qarşılıyır (*Morsbach, 1988, səh.190-191*).

Cins fərqlərini əks etdirən qeyri-verbal hərəkətlər Qərb cəmiyyətlərində, xüsusilə də Amerika Birləşmiş Ştatlarında qeydə alınmışdır. Yüksək statuslu insanlarla ünsiyyətə aid yuxarıda qeyd olunmuş hərəkətlər kişilərə aid edilir, lakin qadınlar daha çox subordinasiya və hörmətlə əlaqədar qeyri-verbal əlamətlərdən istifadə edirlər. Qadınlar adətən gülümsəyir, onlara baxdıqda gözlərini yayındırır, bədənlərini yığaraq məhdud jestlərdən istifadə edir və digərlərinin onların şəxsi əhatə dairəsinə daxil olmasına, yəni onlara çox yaxın durmasına icazə verirlər (*Hall, 1984; Henley, 1977*). Nensi Henli uzun araşdırmalar və müşahidələr apardıqdan sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qarışıq cinsli ünsiyyət zamanı qadınlardan fərqli olaraq kişilər onlara iki dəfə artıq toxunmuş, kişilər iki dəfə artıq qadınların baxışlarını tutmağa cəhd etmişlər və qadınlar təxminən hər dəfə onlara yönəlmiş təbəssümə təbəssümlə də cavab vermişlər, lakin kişilər qadınlar tərəfindən onlara yönəldilmiş təbəssümün yalnız üçdə iki faizinə cavab vermişlər (*N.Henley, 1977, səh. 115, 164, 176*).

## 18.2. Sükutun mənası

Sükut qeyri-verbal ünsiyyətin elə bir elementidir ki, o, mədəniyyət normalarının interpretasiyasından asılı olaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Bizim sükutu bir səssizlik (nitqin olmaması) kimi təsvir etmək cəhdimiz nəyinsə olmaması kimi açıqlanır, lakin bu "nə isə", yəni sükut – müəyyən məqsədə və əhəmiyyətə malikdir. Səssiz hərəkətlərə bütün cəmiyyətlərdə rast gəlinir, lakin onların mənası müxtəlif qrup daxilində və ya qruplar arasında fərqli ola bilər. Sükut ünsiyyətin digər növləri kimi müəyyən mənaya malikdir, lakin

bu məna onun işləndiyi situasiyadan və kontekstdən asılıdır. Onun "işlənməsinin" əhəmiyyətini xüsusi qeyd edərək deməliyik ki, sükut təsadüfən olmur, o, ünsiyyətçilər tərəfindən bilərəkdən (qəsdən) yaradılır.

Amerikan cəmiyyətində sükut fərdi şəxslər və qruplar tərəfindən bir neçə halda işlənilə bilər. Sükuta daha çox rəsmi görüşlərdə rast gəlinir, çünki burada hər bir şəxsin özünün artıq müəyyən olunmuş rolu vardır və onlar sakitcə bu rolu icra edirlər. Rəsmi situasiyalarda, dövlət və hüquqi iş şəraitində və ya tamaşa xarakterli hallarda təbii ki, insanların danışmasına müəyyən məhdudiyyət qoyulur və yaxud çox qısa, lakonik və şablon xarakterli cavablar tələb olunur.

Sükut və ya söz məhdudiyyəti də müxtəlif hallarda insanlar arasında status fərqlərini üzə çıxarır, məsələn, işçi və işəgötürən, müəllim və tələbə, böyük və uşaq arasında olan fərqləri qeyd etmək olar. Yuxarı təbəqəyə mənsub şəxslər daha çox danışmağa meyli olurlar, aşağı təbəqəyə mənsub olan insanlardan isə daha az danışmaq və ya ümumiyyətlə, sakit durmaq tələb olunur.

Amerikan cəmiyyətində insanlar arasında, xüsusilə də yaxın olmayan şəxslər arasında yaranmış sükut yaxşı qəbul olunmur. Yaxın ünsiyyət danışığından, nitqdən uzaq durmağa daha çox imkan yaradır. İşli və Brunonun fikrinə əsasən, "Nitqin funksiyalarından biri sükutdan qaçmaqdır" (*1988, səh.313*).

İnsanlar arasında görüş zamanı daha çox danışığa üstünlük verildiyindən, sükut mənfəət şəkildə qiymətləndirilir. Düşmənçilik, nifrət, biganəlik və ya qəzəb hissləri daha çox sakit, danışmayan şəxslərə aid edilir. Lakin bu hisslərdən əlavə sükut bəzən şəxsin xəyalə dalması, başqalarına olan hörməti və ya konfliktə uzaq durması əlamətləri kimi də qiymətləndirilə bilər. Bu cür ziddiyyətli interpretasiyaların səbəbi kontekstdən

asılı ola bilər və ya ünsiyyət quran şəxsin sosial və şəxsi münasibətindən irəli gələ bilər.

Göründüyü kimi, başqa mədəniyyətlərdə sükutun yaranma səbəbləri və situativ funksiyaları fərqlidir, hərçənd bəzi mədəniyyətlərarası oxşarlıqlara da rast gəlinir. Bu oxşarlıqların arasında insanların cəmiyyətdə tutduğu mövqeyinə, statusuna aid nümunələri qeyd etmək olar ki, aşağı statusa malik insanlar yüksək mövqeyə malik insanlara nisbətən daha az danışmağa və sakitliyə riayət etməyə meyllidirlər.

Mədəniyyətlərarası fərqlər sükutun gözlənilmədiyi kontekstlərdə çox rast gəlinir. Qərbi Apaçilər üçün ikimənəli situasiyalarda və ya tərəddüd zamanı sükut normal bir hal kimi qəbul edilir. Məsələn, tanış olmayan insanların görüşü zamanı, matəm mərasimində, uzun müddət səfərdə olmuş şəxslə görüşdükdə və ya qəzəbini bildirəndə (*Bassi, 1972, səh.71-79*). Bu situasiyaların ümumi, eyni bir mövzusu vardır: insan gözləmədiyi bir şəxslə ünsiyyət qurur, gözlənilməzliyin səbəbi isə ya insanın tanış olmaması və ya yaxın tanış olmaması, ya həmin şəxsi uzun müddət görməməsi və yaxud həmin şəxsin daxilən çox narahat olması ola bilər. Belə şəxslərlə ünsiyyət qurduqda insan sakitcə müşahidəçi mövqeyini tutur ki, bu situasiyanın səbəblərini araşdırsın və həmin şəxsin nə edəcəyini təxmin etsin.

Nigeriyada yaşayan İqbo etnik qrupu üçün danışmaq, söhbət və sıx canlı ünsiyyət çox vacib sayılır, ona görə də onlar üçün sakitlik qeyri-adi bir haldır. Sükuta yalnız ritual xarakterli situasiyalarda rast gəlinir. Məsələn, ailədə kimsə vəfat edərsə dörd gün ərzində kənd sakinləri evə daxil olaraq mərhumun sakitcə oturmuş ailə üzvlərinin qarşısında bir müddət sükut içində dururlar (*Nvoye, 1985, səh.186*). Sükut başqa ritual xarakterli mərasimlər üçün də norma sayılır, məsələn, qurbanvermə və ya əcdadların ruhu ilə danışma

mərasimlərində (*Nvoye, 1985, səh.186-187*). Bu situasiyalarda sükut hadisələrin əhəmiyyətini və onların adi mərasimlərdən fərqli olduğunu vurğulayır.

İqbo sakinləri sükutdan ictimai cəzalandırma vasitəsi kimi də istifadə edirlər. Günahkarlar qrupun digər üzvləri tərəfindən danışdırılmayaraq sükutla cəzalandırılırlar. Bütün kənd sakinləri günah işləmiş şəxslə və onun bütün ailə üzvləri ilə danışmaqdan intina edirlər (*Nvoye, 1985, səh.188*). Ənənəvi icma münasibətlərinin olduğu bir mühitdə günahkar tez öz səhvini düzəldir. Nəhayət, İqbo sakinləri kiminləsə düşmənçiliyi nümayiş etdirmək məqsədilə də sükutdan istifadə edirlər və həmin şəxslə görüşəndə belə salamlanırlar. Görüşüb salamlama ünsiyyət əlaməti olduğundan, sükut da təbii ki, disharmoniya əlamətidir. Ona görə də İqbolar kiminləsə görüşmək və ya danışmaqdan imtina edərlərsə, bu açıq-aydın düşmənçilik və pis münasibət əlamətidir. Qreqori Nvoye qeyd edir ki, "İqbo dilində "kiminləsə danışmamaq" ifadəsinin ekvivalenti ingilis dilində olduğundan daha pisdir, dəhşətlidir" (*Nvoye, 1985, səh.190*).

Hər hansı bir cəmiyyət üçün ümumiləşdirmə və ya stereotipləşmə apararkən, əlbəttə ki, çox ehtiyatlı olmaq lazımdır. Cəmiyyətin bütün üzvləri heç də eyni dərəcədə sakit və ya boşboğaz deyillər və heç də hamısı cəmiyyətin normalarına eyni dərəcədə uyğunlaşırlar. İdeal və reallıq arasında fərqlər həmişə mövcud olub və olacaq.

Biz insanların ünsiyyətqurma yollarını və vasitələrini araşdırdıq. Ünsiyyətin mahiyyəti belədir: mənənin bir fərddən digərinə ötürülməsi. Bu məqsədə nail olmaq üçün insanlar verbal və qeyri-verbal üsullardan istifadə edirlər.

Dilçilər dilin quruluşunu tədqiq etmək üçün müxtəlif təsviretmə və izahetmə üsulları işləyib hazırlamışlar. Danışmaq – səsələrin, sözlərin, cümlələrin və mənələrin qarşılıqlı təsiri

nəticəsində yaranır. Hər bir dilin unikal olmasına baxmayaraq, bəzi ümumiləşdirmələr aparıla bilər: buraya fonetik xüsusiyyətlər, təkrarlanan morfoloji və sintaktik konstruksiyalar və bunların əsasında duran semantik əlamətlər aiddir.

Qeyri-verbal ünsiyyət həmçinin unikal və ümumiləşmiş hərəkətlərdən təşkil olunmuşdur. Bəzi davranış və hərəkətlərin bir çox cəmiyyətlərdə rast gəlinməsinə baxmayaraq, onlar həmişə spesifik mədəniyyət xüsusiyyətlərinə malik olacaqlar. Sükut da universal bir fəaliyyət növüdür, lakin onun hansı kontekstual mənada işlənməsi xalqın mədəni qayda-qanunlarından irəli gəlir.

## Mövzu 19

### Çap dili, yazı mədəniyyəti

#### 19.1. Yazılı dil, mətn mədəniyyəti

Yazı və çap texnologiyaları zaman-zaman sadəcə dildən istifadə vasitələrini deyil, bizim mədəniyyət barəsində düşüncə tərzimizi və fikirlərimizi bütünlüklə dəyişdirmişdir.

Biz ilk növbədə texnologiya vasitələrinin dil və mədəniyyət əlaqələrinə təsiri tarixinə nəzər salmalıyıq. Təqribən e.ə. 3000-ci illərə təsadüf edən yazının kəşfi hekayə, rəvayət, bard (qədim kəltlərdə el şairi) eposları, əfsanəvi səhnəciklər və tamaşalar şəklində gerçəkləşən folklor ənənələrini mirzələr tərəfindən nəsil-dən-nəslə ötürülərək mətn ənənələrinə çevirdi. Çin yazılı abidələrində göstərildiyi kimi, mətn mədəniyyəti öz müdrikliyini mütaliə vasitəsilə deyil, mətnlərin təhrifsiz qələmə alınması vasitəsilə əldə etmişdir. Bu, əcdadların həqiqətlərini əks etdirən hazır mətnlərin təkrar qələmə alınması vasitəsilə gənc nəsillərə ötürülməsi şəklində gerçəkləşirdi. Mətnlərin üzünün köçürülməsi mətnin mənasını anlamaq və savadlı bir insan kimi ictimai nüfuz əldə etmək üçün əsas vasitə idi.

Mətn mədəniyyəti Yəhudi və erkən Xristianlıq ənənələrində də diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mədəniyyətlərdə kəşflər şərhlər, ekzegezalar (Bibliyadan şərhlər) və tərcümələr əsasında edilirdi. Müqəddəs mətnlərin öyrənilməsi və şərh edilməsində məqsəd Allah, mələklər və peyğəmbərlər tərəfindən



şifahi olaraq əxz edilmiş əsl həqiqətləri aşkar etmək idi. Bu məqsədin arzuolunan və eyni zamanda əlçatmaz olması bir çox alimlərin marağına səbəb olmuşdur. Bu məsələ Kabbalah (qədim yəhudi dili olan Hibru (Hebrew) dilində “ədəbi ənənə”) adlı XII əsr Yəhudi Sufi Məktəbinin əsas hədəfi olmuşdur. Kabbalistlərin Bibliyada axtardıqları fəlsəfi ideyalar deyil, əsasən ilahi həyatın gizli tərəflərinin təsvirindən ibarət idi. Yazılı dilə kainatın bir mikro-ifadəsi kimi nəzər salsaq Kabbalistlər kainatın yazılmamış sirlərinə hakim olmaq məqsədilə Hibru hərflərinə və rəqəmlərə əsaslanan dəqiq işlənmiş bir mənalar sistemi yaratmışdılar. Məsələn, Hibru dilində dörd hərfdən ibarət olan allah adı “*Yod he vav he (Yahweh)*” Adəm sözü kimi Hibru əlifbası sıralanmasına görə 45-ci yerdədir. Bu linqvistik fakta əsasən Kabbalistlər belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, Allah əslində Adəmdir. Onlar iddia edirdilər ki, insan kimi dərk edilə bilən Allah əslində ilk insandır. Buradan da Katolik kilsəsinin Kabbalahı küfrdə ittiham etməsinin səbəbini asanlıqla anlamaq olar.

Mətn mədəniyyəti yazının ixtirası ilə meydana çıxmış dilemanı əyani şəkildə əks etdirir. Qeyd etdiyimiz kimi yazı materialı saxlamağa imkan verir və beləliklə, yaddaşa yardım xarakteri daşıyır. Nitqin axıcılığını təsbit edən yazı asanlıqla kodlaşdırıla və normaya, kanona (kilsə tərəfindən müqəddəs sayılan kitab) və yaxud qanuna çevrilə bilən müqəddəs yazı əməllərini ehtiva edir. Ancaq zaman və məkan dəyişikliyinə məruz qalmış yazı öz orijinal kontekstini itirərək “orijinal” mənə axtarışının mənasız olması fikrini qüvvətləndirir. Qədim mətnlər yalnız müasir şərhçilər, dini təfsirçilər və tərcüməçilərin onlara verdiyi tərkibi mənalar vasitəsilə başa düşülebilməlidir.

## 19.2. Çap və hakimiyyət

İctimai hakimiyyət ənənəvi olaraq mətnlərin hüdudsuz şərhinə qarşı ehtiyat tədbirləri görməklə mədəni varisliyi təmin etmişdir. Orta əsrlərdə rahiblər, mirzələr və şərhçilər mədəni dəyişikliyə qarşı çıxan ənənənin mühafizəçiləri və təfsirçiləri qismində çıxış edirdi. Çap mədəniyyətinin varid olması ilə mətnlərin sürətinin əllə köçürülməsinə, eləcə də, mirzələrə ehtiyac qalmadı. Eyni zamanda, dini hakimiyyət tənəzzülə uğrayırdı. Təqribən 1440-cı ildə Qutenberqin çap maşınına kəşf etməsi ilə 1522-ci ildə Martin Lüterin Bibliyanı Alman şivəsinə tərcümə etməsi birlikdə müqəddəs həqiqətləri yalnız kilsə təhsili almış elit təbəqə üçün deyil, hər kəs üçün əlçatın etdi. Bu hal qeyri-məhdud və qarşısıalınmaz mənə çoxalması prosesinə rəvac verdi. Tezliklə mənə üzərində kilsə monopoliyası dünyəvi qüvvələrin, yəni akademiya, mətbuat və siyasi müəsislələrin vəkaləti və senzurası ilə əvəz edildi. İctimai qrupların mühafizəkar təzyiqi altında senzura şifahi mədəniyyətə “profilaktik” və ya “görünməz” mədəniyyət toplusu kimi baxdığı halda, mətn mədəniyyəti ayrı-ayrı yazıçıların şəxsi mövqeyini ifadə etməyə daha çox qabil olduğu üçün adətən Kilsə və ya Dövlət kimi xarici qüvvələr tərəfindən nəzarətə məruz qalırdı. Beləliklə, yazılı əlaqəyə şifahi əlaqədən daha potensial təxribatçı qüvvə kimi yanaşılırdı. Reallıqda yazılı ünsiyyət də həmişə yeni texnologiyaları nəzarətdə saxlayan akademiya, qanunvericilik, nəşriyyat sənayesi kimi təsisatlar tərəfindən məhdudlaşdırılmağa məruz qalmışdır.

Yazılı mətnlər üzərində mövcud olan, sadəcə oxuma və yazma qabiliyyəti ifadə edən akademik monopoliya bu yaxınlarda aşkar olunmuşdur. Mətnlərin formal linqvistik aspektinə, sözlərin etimologiyası və hərfi mənalarına, düzgün qrammatikaya və orfoqrafik normalara verilən əhəmiyyət diqqəti mətn-

lərin məzmunundan daha çox formal tərəfinə yönəldirdi. Formanı məzmunundan üstün tutan və tələbələri mətnlərə oxucunun münasibətindən asılı olmayan müstəqil vahidlər kimi yanaşmağı məcbur edən ənənəvi akademik təcrübə mətni şərh etmə normalarının universal xarakter daşdığını və istənilən fərdin intuisiyasına yol tapa biləcəyini iddia edirdi. Mətnləri müəllimlərinin gözlədiyi kimi şərh etməyi bacarmayan tələbələr məhz Milli Təhsilin Test Xidmətlərinin mədəni normalarını paylaşmayan, Milli Standartlaşdırılmış Akademik Testlərdən kəsilən tələbələr kimi “pis tələbələr” adlandırılırdı.

### 19.3. Yazının ictimai tərtibatı

Böyük Suayırıcı nəzəriyyəsi tərəfindən iyirmi il bundan əvvələ qədər nəzərdə tutulan şifahi (yazıdan az və ya heç istifadə etməməklə) və yazılı (yazı və çapdan tam istifadə etməklə) mədəniyyətlər arasında nəzərdə tutulan ibtidai mədəniyyət dixotomiyası indi şübhə altındadır. Fərdi yazı ictimai kontekstlər daxilində saysız-hesabsız ictimai təcrübənin çoxsahəli yazı anlayışına təkan vermişdir. Beləliklə, ənənəvi belletrist yazıdan başqa alimlər indi çap dilinin ictimai məsələləri, çap peşəkarlığı və yaxud çap üzərində ciddi nəzarətlə əlaqədar olan müxtəlif janrlarla əlaqədar başqa yazı növlərini (məsələn, ədəbi yazı, mətbuat yazısı, təlimat yazısı, elmi yazı) qəbul edirlər. Bu baxımdan savadlı olmaq yalnız yazılı sözü kodlaşdırmaq və şifrələməkdən və ya nəfis mətn təhlilləri aparmaqdan ibarət olmayıb fikirlərimizdə, hisslərimiz və əməllərimizdə ifadə olunan çap dilinin ictimai və mədəni mənasını anlamaq və onu idarə etmək həcmindən ibarətdir.

Yazılı dil bacarıqlarını təbii olaraq şifahi dildə olduğu kimi asanlıqla əldə etmək mümkün deyil və uzun illər qarışıq təlim əsasında olsa da o, adətən məktəbdə öyrənilir. Təbiətən oxuma və yazma bacarığından qaynaqlandığı iddia olunan koqnitiv qabiliyyətlərin müstəqil olaraq yazılı dilə əsasən deyil, şifahi və ya yazılı olmasından asılı olmayaraq dildən konkret istifadə məqamlarını yüksək qiymətləndirən konkret təlimə əsasən formalaşdığı göstərilmişdir. Tədrisdə başlıca dəyər “kitab kimi danışma” qabiliyyətinə, yəni, hadisələri ardıcılıqla, təhlil edərək, tezis-antitezis-sintez və ya problem-dəlil-həll məntiqinə əsasən arqumentlər quraraq nəql etmək, mətnlərə əsasən “nə” və “nə üçün” suallarına cavab verməyə verilirdi. İnformasiyanı aydın və yığcam şəkildə ifadə etmək kontekstin deyil, mövzunun mərkəz olması inamından irəli gələrək belə hesab edilirdi ki, yazı həyatın bütün mərhələlərində faydalıdır. Bununla belə, heç də hamı bu inamı qəbul etmir, bəzi insanlar adətən məktəblərin tədris etmədiyi xidməti və satış sənayesi kimi peşələrdə belə və ya roman və poemaların qələmə alınmasında belə başqa yazı növlərinə tələbat olmasını əsas gətirir. Bundan başqa, müxtəlif sosial statusa malik şagirdlər məktəbə heç də hər biri məktəb yazı təcrübəsində qəbul edilməyən fərqli yazı növlərini gətirir. Məsələn, ABŞ-da afrikan-ameikan ailələrindən olan uşaqlar hekayələri məktəb təhsilinin məqbul hesab etmədiyi dərin kontekstual, məcaz dolu, assosiativ tərzdə nəql etmə və ya yazma üslubu nümayiş etdirməyi bacarırlar. Halbuki orta-sınıf ingilis ailəsi məktəblərin mətni tədris etmə metodu vasitəsilə möhkəmləndirilən daha məhdud kontekstual, məcaz dolu, iyerarxik təhkiyə üslubuna malikdir.

Əgər yazının öyrənilməsi prosesi yeni bir texnologiyanı öyrənməkdən daha artıq, ancaq ayrılmaz bir şəkildə dəyərlərə, ictimai təcrübəyə və təhsil müəssisələrində mövcud olan təlim

metodlarına bağlı bir nailiyyətdirsə, bu məktəb və ailə dəyərləri uyğun gəlmədiyi halda bir mədəniyyət toqquşması mənbəyinə çevrilə bilər. Məsələn, Atabaskan təlim və tədris üslubunun ingilis-amerikan, ingilis-kanada cəmiyyətinin sahib olduğu əsas xətdən radikal şəkildə fərqləndiyi Alyaska və Şimali Kanadada vəziyyət məhz bu cürdür. Atabaskan uşaqları ingilis dilində yazıb-oxumağı öyrənsələr belə, onlardan mətn barədə mövqelərini ifadə etməyi, öz fikirlərini müdafiə etməyi, sinifdə başqaları qarşısında öz qabiliyyətlərini nümayiş etdirməyi və gələcək hadisələr haqqında fərziyyələr irəli sürməyi – bir sözlə, öz mədəniyyətlərində qeyri-münasib hesab edilən bütün verbal davranışları yerinə yetirməyi gözləyən ingilis-amerikan tədris qaydalarına müqavimət göstərirlər.

Yazının malik olduğu hər iki perspektiv – yazı vasitəsi bacarığı, yazı ictimai təcrübə kimi – yazılı dil sahəsinə iki müxtəlif yanaşma olan mətn və diskursa uyğun gəlir. Onlardan hər biri yarandığı və qəbul edildiyi mədəni kontekstlə fərqli əlaqəyə malikdir.

#### 19.4. Mətn və Diskurs

Mətn məfhumu yazılı dil nümunəsinə fərqli müəllif niyyətinin məhsulu kimi yanaşır və onun mədəniyyət kontekstlə əlaqəsi müəyyən və sabit səciyyə daşıyır. Mətnin mənası onu təşkil edən semantik işarələrlə oxşar olaraq dərk edilir: müəllifin niyyətini bərpa etmək məqsədilə mətnin şərhə verilir, mətnin tərkib hissələrinə ayrılması onun doğurduğu assosiasiyaları öyrənir. Halbuki hər iki halda nə oxucunun fikrində baş verənlər, nə də qəbul və emal edilən sosial kontekst nəzərə alınır. Bu cür proseslər diskursun səciyyəvi cəhətləridir.

Əgər mətnə də diskurs kimi yanaşılmasa, o, tam məna ehtiva edə bilməz. Bunu aydınlaşdırmaq üçün Emili Dikinsonun şerhinə müraciət edək:

*Essential Oils – are wrong –*

*The Attar from the Rose*

*Be not expressed by Suns – alone –*

*It is the gift of Screws –*

*The General Rose – decay –*

*But this - in Lady's Drawer*

*Make Summer – When the Lady lie*

*In Ceaseless Rosemary –*

Bütün başqa mətnlər kimi bu şebr cümlələr vasitəsilə məntiqi və ritorik davamlılığı təmin edən müxtəlif koheziv vasitələrlə mədəni mənanı şifrələyir. Məsələn, deyktik “this” (The General Rose – decay – / But this – in Lady's Drawer) “General Rose” və “Lady's Drawer” birləşmələrini bir-birinə bağlayır və beləlikə, şerin bu iki hissəsi arasında həlledici koheziya yaradır. Ancaq daha diqqətlə nəzər salsaq, özündən sonra tire işarəsi gələn və şairin ümidini artıran “this”in şerdən kənar bir şeyə işarə edərək oxucuya birbaşa ünvanlandığını görürük. Əlbəttə, burada “this” şair tərəfindən oxucuya təklif edilən şerin özünə aiddir. Burada yazılı səs şerin bir insan kimi oxucu ilə toqquşması ilə əvəz edilmişdir. Bu məqamda biz deyktik “this”i ya mətnin əsas bir elementinə (yəni “Attar” və ya “gift of Screws” ) qayıdış işarəsi kimi, ya da, mətnlə oxucu arasındakı mövcud diskursa işarə edən yeni bir element kimi nəzərdən keçirə bilərik. Birinci halda bu, bir koheziv vasitədir. İkinci halda isə, bu, həlledici koherentlik faktorudur.

Müəşhidə etdiyimiz kimi, koheziya mədəni realını mətnin özü daxilində hərəkətə gətirir. Koherentliyin əsası diskurs tərəfindən qoyulur və çap olunmuş sözlərlə oxucu arasında əlaqə yaradır. Dialoji nitqdə olduğu kimi koherentlik mədəni

kontekstdə aşkarlana bilən bir çox faktorlara münasibətdə səhifəni işarələrə çevirən oxucu tərəfindən yaradılır.

Koherentlik xüsusilə oxucunun emosiya və hisslərini cəlb edən poetik mətnlərdə vacib rol oynayır, ancaq başqa yazılı mətnlərdə də ona rast gəlmək olar. Məsələn, aspirin şüşələri üzərində rast gəlinən belə bir təlimatı götürək:

**XƏBƏRDARLIQ:** Bu və digər bütün dərmanları uşaqlardan uzaq tutun. İstənilən dərmanla olduğu kimi, əgər hamiləsinizsə və ya uşağa ana südü verirsinizsə, bu məhsuldan istifadə etməzdən əvvəl əczaçı mütəxəssis məsləhəti alın. Təsadüfən dozaları artırmış olsanız, dərhal həkimlə və ya toksikoloji mərkəzlə əlaqə saxlayın.

Bu mətn koherentlidir, yəni, bu, əvvəlki şəxsi və ya başqa birisinin təcrübəsindən dərmanların uşaqlar və hamilə qadınlar üçün ziyanlı olmasını bilən və əczaçı mütəxəssislə həkim arasındakı fərqi anlayan, əgər hamiləsinizsə nə üçün birinciyə, əgər dozadan artıq aspirin qəbul etmişsinizsə nə üçün sonuncuya müraciət etməli olduğunuzu başa düşən oxucu üçün mahiyyət daşıyır. Əvvəlki təcrübəyə əlavə olaraq oxucu üçün bu mətnin "XƏBƏRDARLIQ" başlıqlı başqa mətnlərlə (elektrik naqillərinin, giriş qadağan olunan yerlərin və təhlükəli maddələrin yaxınlığında) assosiativ olaraq mənə daşıyır. Halbuki əvvəlki təcrübə və əvvəlki mətnlər bu mətnə koherentlik vermək üçün kifayət etmir. Nə üçün təhlükə açıq şəkildə qeyd olunmadığı halda bu, "XƏBƏRDARLIQ" başlıqlıdır? Nə üçün kimsə təsadüfi doza artımı baş verərsə, yardım üçün müraciət etməlidir? Nə üçün mətndə "dozadan artıq qəbul etmək" əvəzinə "dozadan artıq qəbul" işlədilir? Mətnə koherentlik yaransın deyə biz yuxarıda qeyd olunan bir və ya iki kontekstual faktora; mətnin məqsədi və onun formalaşma şərtlərinə diqqət verməliyik.

Bu xəbərdarlığı çap edən əczaçı şirkət özünü mülki iddialardan sığortalamağa, eyni zamanda bu məhsulu almağa çəkinən aspirin istifadəçiləri arasına vahimə düşməsinin qarşısını almağa çalışır. Beləliklə, o, nə öz şüşəsinin üzərində "təhlükəlidir", nə də narkotik qəbulu ilə əlaqədar olduğu üçün "dozadan artıq qəbul etmək" yazmaq istəyir. O, yalnız təsadüfi hallarda dozadan artıq aspirin qəbul edə bilən savadlı insan olan bir oxucu imici yaratmaq istəyir. Şirkətin ticarət və hüquqi maraqları, yəni, ümumi mədəniyyət, koherent diskurs yaratmaq üçün bu mətnin şərhə diqqət mərkəzinə çəkilir.

Xaricidilli oxucular üçün ən böyük maneə mənbələrindən biri mətnin daxili koheziyasından daha çox diskursun mədəni koherentliyidir. Məsələn, Amerikan oxucu kütləsi üçün yazılmış "Onun 20-dən artıq yaşı olmasına baxmayaraq, hələ də ata evində yaşayırdı" cümləsi diqqəti oxucunun gənc oğlanların ailədən asılı olmayaraq sərbəst yaşaması ilə bağlı mədəni biliyinə çəkir. Ancaq bu məlumat gənc oğlanların iyirmi yaşdan sonra da ata evində yaşamağa davam etdiyi bir mədəniyyətdən olan oxucular üçün qeyri-aydın ola bilər. *Ich habe Spagetti gekocht, weil Kartoffeln heutzutage so teuer sind* (Mən nahar üçün spaqeti hazırladım, çünki hal-hazırda kartof çox bahadır) kimi alman oxucusu üçün yazılmış bir cümlə diqqəti bir çox almanların həmişə yeməklərlə kartof yedikləri mədəni faktora çəkir, bunun əksinə olaraq, fərqli adətlərə malik bir Amerikan üçün bu qəribə səslənə bilər. Oxucunun bu cür məntiqi əlaqə yarada bilmə qabiliyyəti mətnin koherentliyinin kontekstdən nə qədər asılı olmasını göstərir.

### 19.5. Fon biliyi, köhnə mətn, nöqteyi-nəzər

Oxucu və ya oxucu kütləsinin istənilən növ mətnlə qarşılıqlı əlaqəsi **fon biliyi** adlanır. Fon biliyi insanların ümumi ictimai yazılı dil təcrübəsi və bu təcrübələri şərh etməyin adi üsulları vasitəsilə müəyyənlişdirilir.

Fon biliyi daxil olan bilik diqqəti ayrıca diskurs birliyində daha iri həcmli mətnlərin emalı və qəbulunun mədəni və tarixi kontekstinə çəkir. Mətn müəllifi və onun bir çox başqa oxucuları/şərhçiləri mövcud olmayanda hər bir oxucu konteksti öz dərk etmə qabiliyyətinə uyğun yenidən emal etməli və bunun vasitəsilə həmin kontekstdə öz yerini müəyyənləşdirməlidir. Təhkiyə kontekstlərində olduğu kimi yazılı metamorfosalarda kontekst situativ və mədəni vahidləri ehtiva edir. Situativ kontekstə bunlar daxildir:

1. *Plana daxil olan hadisələr;*

2. *Verilmiş auditoriya: mətn oxucusu ilə hansı bilikləri, dəyər və maraqları, inancları bölüşür? Mətn öz auditoriyasına qarşı hansı mövqedədir və auditoriyaya münasibətdə özünə qarşı mövqeyi necədir?;*

3. *Mətnin məqsədi, yəni, ehtiva etdiyi nitq aktları: dünya haqqında məlumat verən (planlı və sözlü dəyər) hər bir cümlə və həyata keçirdiyi fəaliyyət, məsələn, təsvir etmək, məlumatlandırmaq, soruşmaq, şikayətlənmək (hərəkəti dəyər). Mətn oxuculara özlərinə "Bu cümlə sual cümləsidir? nəqli cümlədir? əmr cümləsidir? tənqiddir? məzəmmətdir? həmlədir?" sualını verməyi tələq edir. Bundan başqa, hər bir mətn oxucular üzərində koqnitiv və emosional təsirə və ya onları nəyəyə sövq etməyə nail olmağa çalışır (bilavasitə sözlü dəyər);*

4. *Mətnin sifarişi və ya auditoriyaya uyğun funksional dil variativliyi;*

5. *Onun aparıcı xətti: hər bir mətni onu nəql edən – məsələn, ironik, yumoristik və ya faktlara əsaslanan – üz-üzə qaldığı real*

*vəziyyət əlamətlərini daşıyır. Yazılı mətn kontekstinə eyni zamanda, onu digər mətnlərlə və ümumi ictimai biliklərlə əlaqələndirən geniş ictimai-tarixi ölçü vahidi daxildir.*

6. *Keçmiş mətnlər: semantik işarələr ələmində sözlər digər sözlərə istinad etdiyi kimi hər bir mətn əvvəlki mətnə, onun dilinə, orada qaldırılan məsələlərə cavab xarakteri daşıyır. Mətni başa düşmək üçün onun nəyin lehinə, nəyinsə əleyhinə çağırış xarakteri daşdığı anlamaq lazımdır. Diskurs tarixi boyunca mövcud olan bu keçmiş dil böyük D. hərfi ilə Diskurs adlanır. Bu anlamda diskurslar sadəcə dil deyil, ondan daha artıq bir məfhum olaraq, mövcud olma vasitəsi və ya küll təşkil edən sözlər, hərəkətlər, dəyərlər, inanclar və ictimai bərabərliyin bir mövcudluq şəklidir.*

7. *Nöqteyi-nəzər: frazasının üç mənasını fərqləndirmək olar. Məkan-zaman nöqteyi-nəzəri nəql edən istinad etdiyi fiziki konteksti səciyyələndirir. Psixoloji nöqteyi-nəzər nəql edən qəbul etdiyi perspektivlərə, məsələn, nəql olunan hadisələrə bir bilicinin və ya hekayədəki obrazlardan birinin şahidliyi aiddir. İdeoloji nöqteyi-nəzər nəql edən mətnə təsvir olunan ədəbi dərk etməsinə istinadın inanclar, dəyərlər və kateqoriyalar sistemini aşkarlayır. Bu sonuncu növ (məsələn, Argument is War) və yazıçıların, eləcə də oxucuların insanları və hadisələri anladığı metaforalarda əks olunur. Onlar adətən nəql edən aid olduğu diskursiv əhatənin növünü göstəricilərlə əhatə edir.*

Ümumi məqsədlər, maraqlar və inanclar vasitəsilə təyin edilən diskursiv əhatə keçmiş mətnlərin məzmununu və zaman-zaman meydana gəlmiş ideoloji nöqteyi-nəzəri aşkar olaraq bölüşür. Bunlar da öz növbəsində üzvlər arasındakı ümumi qarşılıqlı təsir normalarını və bu icmaların üzvləri tərəfindən qəbul və ya rədd edilən mətnlərin şərhini dəstəkləyir. Bu normalara məktəblər, KİV, milli müəssisələr uyğunlaşmaq üçün ciddi cəhd edirlər. Beləliklə, fon biliyi

anlayışı labüd olaraq janr anlayışını nəzərdən keçirməyə zəmin yaradır.

### 19.6. Janr

Fon biliyi ictimai kontekst daxilində oxucularla yazılı mətnlər arasında qarşılıqlı təsiri müəyyənləşdirirdiyi halda, janr ya moizə, zarafat, mühazirə kimi şifahi, ya da mətbuat hesabı, roman və ya siyasi manifest kimi çap edilmiş ictimai əsaslı ünsiyyət aktıdır. Ədəbi və ya digər dairələr tərəfindən təyin edilən janr bəzən universal növ olaraq nəzərdən keçirilməsinə baxmayaraq, sosial-mədəni perspektivdə həmişə xüsusi situativ və ya mədəni kontekst daxilində necə dərk edilməkdən asılıdır.

Janr bir konsept olaraq mətnin növündən və dil seçimindən asılıdır: bu, mədəniyyətdə prototip moizənin əksi kimi qəbul edilir, məsələn, qrup üzvlərinin müəyyən kilsədə həyata keçirilməsə belə, bir xətib tərəfindən seçilmiş registri nə dərəcədə qəbul etməsi janr "xütbə"sinə uyğunlaşma və ya ondan boyun qaçırma ilə nəticələnmə bilər. Nitq aktında anlaşılmaqlar bəzi iştirakçılar bir janrla (məsələn, problemin həlli), eyni aktın iştirakçıları isə digər bir janrla (məsələn, tokşou müsahibəsi) məşğul olduqlarına inananda yarana bilər.

Kommunikasiya aktı biliklərini janra çevirən bəzi ənənvi kommunikativ məqsədlər birliyidir. Məsələn, elmi tədqiqat işlərinin xassələrindən biri tədqiqatçıları tapıntılar barəsində elə aydın, inandırıcı şəkildə məlumatlandırmaqdır ki, gələcək araşdırmalara yardım xarakteri daşsın. Heç də bütün elmi birliklər məqsədə nail olmaq vasitələri mövzusunda eyni baxışa malik olmur. Məsələn, fransız və ingilis-sakson elmi-tədqiqat işi janrları arasında təəccüb doğuran fərqlər vardır. İngilis-sakson

alimləri öz araşdırmalarının ilk abzasında eyni mövzu barəsində bütün mövcud tədqiqat işlərini qeyd etməklə və öz elmi-tədqiqat işinin bu mövzuda nəzərdən qaçan müəyyən bir boşluğu necə doldurmasını göstərməklə qanunauyğunluğa riayət etməlidirlər. Bunun əksinə olaraq, fransız elmi məqalələri qanunauyğunluğa tədqiqatçının öz statusunu və müəlliflik hüququnu təsis etməsilə riayət etmiş olur; fransız alimləri son ədəbiyyat icmalını çox mənasız hesab edirlər. Fransız həmkarlarından fərqli olaraq, ingilis-sakson alimləri tanınmış bir məktəbə, elmi ənənəyə və ya nəzəri cərəyana öz bağlılıqlarını dəqiq şəkildə göstərməlidirlər; fransız alimləri araşdırmalarının yalnız öz tədqiqatlarına söykənməsinə üstünlük verirlər. Halbuki, Amerikan elmi məqalələri "tədqiqat obyektinin sərhədləri"nin zəruri müzakirəsi ilə bitir. Fransız məqalələrinə belə bir şey yaddır, əvəzində onlarda daha böyük suallar qaldırılmalı və gələcək tədqiqatlara zəmin göstərilməlidir. Eyni məqsədə xidmət edən bu iki fərqli üslub ingilis dilində məqalə nəşr etdirmək, ancaq öz mədəni-elmi üslubuna sadıq qalmaq istəyən bəzi fransız alimləri üçün çətinliklər yarada bilər.

Mədəni təyinatda janrın nə üçün mərkəzi rol oynadığını asanlıqla görmək olar. Janrlar müəyyən bir cəmiyyətin mənə yaratma və istiqamətləndirmə vasitəsi olduğu üçün onlara verilən adlara nəzər salmaqla mədəni diskurs birliyi barədə çox şeylər öyrənmək olar. Əslində ayrıca bir janr kimi götürülən müəyyən bir mətnin təyinatı və eyni janrın üslubi variasiyası qızğın disputlar mənbəyidir. Çünki mətn növü konsepti birinin yazmaq istədiyi mövzuya, üsluba, auditoriyaya qeyri-təbiilik verir. Bəzi mədəniyyətlərdə, məsələn, İslam şüarlarında dini rəhbərlər həqiqəti əks etdirən mətnlərlə, məsələn, Qurandan götürülmüş müqəddəs mətnlə "yalan" əks olunanları fərqləndirirlər. Tipik qərb romanında rast gəlinən ironiya

təhkiyə həqiqətlərinin həyati həqiqətlərlə üst-üstə düşməsi gözlənilən başqa bir mədəniyyətə məlum mətnə xas deyil. İslam adətlərini tənqid etmək üçün novella ironiyası və belletristikaya üstünlük verənlər dərhal öz əsərlərindən bəlli olur və öz mədəniyyətlərinin mətn səviyyəsində qoruyucusu səlahiyyətinə malik olanlar tərəfindən ittiham edilir.

Yazının meydana gəlməsi və çap maşınının kəşfi dil və mədəniyyət arasında mövcud olan münasibətləri köklü şəkildə dəyişdi. Tarixi ənənənin saxlanması, kollektiv yaddaşın manipulyasiyası, şərhətmə hüququ yazı vasitəsilə daha da yüksəldi. Beləliklə, mətn mədəniyyəti elmi tədqiqatlar və erudisiya sahəsində aparıcı mədəniyyətə çevrildi.

Bununla belə, həmişə yazılı dilə iki cür baxış mövcud olmuşdur: sabit və dəyişilməz bir məhsul kimi, yəni, mətn kimi; mətn və oxucular arasında mövcud interaktiv, yüksək nəticəyə malik proses olan diskurs kimi.

Diskurs icmaları təhsil sistemi, KİV və siyasi təşkilatlar vasitəsilə ictimai baxımdan məqbul sayılan yazılı metamorfozun parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi, müvafiq janrların öz sərhədləri daxilində təyin edilməsi və bu janrların öz üzvləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasına nəzarət etməkdə əhəmiyyətli rola malikdirlər.

## Ədəbiyyat

**Abdullayev Ə.Ə.** Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı, "Sabah", 2006, 228s.

**Abdullayev Ə.Ə.** Mətni anlama modelləri. Bakı, "Səda", 1999, 344s.

**Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y. və b.** Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, Mütərcim, 2012, 608s.

**Abdullayev S.** Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı, "Victory", 2013, 596s.

**Axundov A.** Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992.

**Babayev A.M.** Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2009.

**Cahangirov F.** Metafor mədəniyyət işığında. ADU-nun "Elmi xəbərlər"i, 2013, №4, s.9-12.

**Həsənov H. Ə.** Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı, 2003.

**Hüseynova M.** Mətnin interpretasiyasında sintaktik-semantik və koqnitiv amillər. Bakı, "Sabah", 2007, 166səh.

**Xəlilov B.** Dil, ədəbiyyat, mədəniyyət. Bakı, "Bakı Çap Evi", 2013.

**İsmayılov B.B.** Kommunikativ sintaksis problemləri. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2010, 49səh.

**Qazıyeva M.Y.** Səhnə nitqinin linqvistik problemləri (inglis və Azərbaycan dilləri əsasında). Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2004, 66səh.

**Məmmədov A.** Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı: "ADU NƏŞRİYYAT", 2008, 91s.

**Məmmədov A.Y.** Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: 2003, 54s.

**Məmmədov A., Məmmədov M.** Diskurs tədqiqi. Bakı, 2013.

**Məmmədova S.** Mədəniyyətşünaslıq. Bakı, "Kooperasiya", 2001.

**Seyidov S.** Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013.

**Veysəlli F.Y.** Dil. Bakı, Təhsil, 2007.

**Veysəlli F.Y.** Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420s.

**Veysəlli F.** Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: "Təhsil" NPM, 2010, 141s.

**Yunusov D.** Müqayisəli tipologiya. Bakı, Mütərcim, 2012, 180səh.

**Yunusov D.** Nitq mədəniyyətində etik normalar. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemlərinə həsr olunmuş V Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 7-8 iyun 2012, səh.25-28.

**Yunusov D.** Verbal kommunikasiyanın insanlararası əlaqə praktikasında rolu. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemlərinə həsr olunmuş IV Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 18-19 may 2011.

**Yunusov D.** Konstruktiv dialoq və ya düzgün ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti. Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 25-27 noyabr 2010.

**Баранов А.Н.** Метафорические грани феномена коррупции //Общественные науки и современность. 2004, №2. с.70-79.

**Баранов А.Н.** Воскрешение метафоры // <http://www.indem.ru/ni/id8.htm>

**Баранов А.Н., Караулов Ю.Н.** Метафоры общественного диалога // Знание - сила. М., 1991, №10,с.60-63.

**Беликов, В.И., Крысин Л.П.** Социоллингвистика: Уч. для вузов. М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т., 2001, 387с.

**Воробьев В.В.** Лингвокультурология. Москва, 2008.

**Гаибова М.Т.** Текст и Культура. Актуальные проблемы языка, литературы и методики их преподавания. Баку, 2008.

**Карасик, В.И., Слышкин Г.Г.** Лингвокультурный концепт как единица исследования / Методологические проблемы когнитивной лингвистики: Сб. науч. тр. Под ред. И.А.Стернина. Воронеж: ВГУ, 2001, с.75-80.

**Крячко, В.Б.** Концептосфера "война" в английской и русской лингвокультурах: автореф.дис.канд.филол.наук. Волгоград, 2007, 24с.

**Маслова В.А.** Лингвокультурология. Москва, "Академия", 2008.

**Anderson Benedict.** Imagined Communities. Verso,.

**Anzaldia Gloria.** Borderland/La Frontera: The New Mestiza. Spinsters/Aunt Lute, 1987.

**Brown Penelope and Stephen C.Levinson.** Politeness. Cambridge University Press, 1978.

**Brian V. Street (Ed.):** Cross-Cultural Approaches to Literacy. Cambridge University Press, 1993.



- Bhabha Homi K.** The location of Culture. Routledge, 1994.
- Cassirer Ernst.** Language and Myth. (Tr. Susanne Langer). Dover, 1945.
- Certeau Michel De.** The Practice of Everyday Life. University of California Press, 1986.
- Foucault Michel.** The Order of Things [Les Mots et les choses]. Random House, 1970.
- Fairclough Norman.** Discourse and Social Change. Polity Press, 1992.
- Gumperz John J. and Stephen C. Levinson (Eds.).** Rethinking Linguistic Relativity. Cambridge University Press, 1996.
- Gumperz John J.** Discourse Strategies. Cambridge University Press, 1982.
- Geertz Clifford.** The Interpretation of Cultures. Basic Books, 1973.
- Goffman Erving.** Forms of Talk. University of Pennsylvania Press, 1981.
- Gee James.** Social Linguistics and Literacies. Falmer Press, 1996.
- Humboldt Wilhelm Von.** On Language: the diversity of human language-structure and its influence on the mental development of mankind. (Tr. Peter Heath). Cambridge University Press, 1988.
- Hanks William F.** Language and Communicative Practices. Westview Press, 1996.
- Heath Shirley Brice.** Ways with Words. Cambridge University Press, 1983.

- Jakobson Roman.** 'Quest for the Essence of Language' in Diogenes 51, 1965.
- Kachru Braj B. (Ed.).** The Other Tongue. English across Cultures (2<sup>nd</sup> edn.) University of Illinois Press, 1992.
- Kramsch Claire.** Context and Culture in Language Teaching. Oxford University Press, 1993.
- Lakoff George.** Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. University of Chicago Press, 1987.
- Lakoff George and Mark Johnson.** Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 1980.
- Lakoff Robin Tolmach.** Talking Power. Basic Books, 1990.
- Le Page R.B and Adee Tabouret-Keller.** Acts of Identity. Cambridge University Press, 1985.
- Malinowski Bronislaw.** Coral Gardens and Their Magic. Dover, 1978.
- Ogden C.K. and Richards I.A.** The Meaning of Meaning. Harcourt, Brace and World, 1923.
- Pennycook Allastair.** The Cultural Politics of English as an International Language. Longman, 1994.
- Said Edward.** Orientalism. Vintage 1979.
- Sapir Edward.** Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, and Personality. Edited by David G. Mandelbaum. University of California Press, 1949.
- Schultz Emily A.** Dialogue at the Margins. Whorf, Bakhtin and Linguistic Relativity. University of Wisconsin Press, 1990.
- Scollon Ron and Suzanne Wong Scollon.** Intercultural communication-A Discourse Approach. Blackwell, 1995.

**Swales John M.** Genre Analysis. Cambridge University Press 1990.

**Tannen Deborah.** Conversational Style. Ablex, 1984.

**Tannen Deborah (Ed.).** Spoken and Written Language. Exploring Orality and Literacy. Vol. IX in the series 'Advances in Discourse Processes', edited by Roy O.Freedle. Ablex, 1982.

**Taylor Charlies.** Multiculturalism (Ed.and introduced by Amy Gutmann). Princeton University Press, 1994.

**Tedlock Denis and Bruce Mannheim (Eds).** The Dialogic Emergency of Culture. University of Illinois Press, 1995.

**Volosinov V.N.** Marxism and the Philosophy of Language. (Tr.L.Matejka and I.R.Titunik). Seminar Press, 1973.

**Walter J.Ong.** Orality and Literacy. Methuen, 1982.

**Whorf Benjamin Lee.** Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. Edited by John B. Carroll. M.I.T. Press, 1956.

**Wierzbicka Anna.** Semantics, Culture, and Cognition. Oxford University Press, 1992.

**Williams Geoffrey and Ruqaiya Hasan.** Literacy in Society. Longman, 1996.

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:  
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 19.07.2014.  
Şərti çap vərəqi 19,5 Sifariş № 121  
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 500